

Ўзбекистон Республикаси
олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

Низомий номидаги
Тошкент Давлат педагогика университети

Р.Расулов

Ўзбек тили феълларининг
маъно тузилиши

2-нашри

ТОШКЕНТ + 2008

Монографияда узбек тилидаги ҳолат феълларининг маъно тузилиши - маъно таркиби ҳақида фикр юритилади. Феъл маъноси таҳлил қилиниши натижасида унинг таркибий қисмлари, мантикий булаклари (семалари) аниқланади ва шу асосда феъл маъноси изоҳланади. Иш тилшунослар, олий ўқув юрларининг талабалари - бакалавр ва магистрантлари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори, профессор
Ҳ.Ғ.Неъматов

Такризчи: ЎзР ФА академиги, филология фанлари
доктори, профессор А.Ҳожиев

Монография Низомий номидаги ТДПУ илмий кенгашининг
2005 йил 29 сентябрдаги 2-сонли қарорига кўра нашрга тавсия
этилган.

Отамиз Расулхужа Насриддин ўглининг,
Онамиз Матлубахон Қорабой кизининг
хотираларига бағишлайман.

КИРИШ

Тилнинг имконият сифатида нутқда рўёбга чиқиши, нутқ оркали воқе бўлиши - тил ва нутқ диалектик муносабати сузда — тил ва нутқ бирлигида амалга ошади. Демак, тил нутқ оркали, нутқ эса тил бойлиги (материали) оркали намоён бўлади. Тил бойлиги, асосан, сўз (лексема)лар бўлиб, улар шакл ва мазмун томонига - товуш ва маъно таркибига эгадир. Сўз узининг ана шу энг муҳим икки томони билан ижтимоий-амалий, илмий кийматга эга бўлади.

Сузнинг семантик тузилиши (структураси) бевосита маъно (семема) билан боғланади. Чунки семантик қурилишга эга бўлмаган маъно йук. Ҳар бир маъно семантик тузилишига, таркибига қура «баҳоланади». У муайян сузнинг мазмун томонини ҳосил қилиб, ўз товуш асоси - ифода томони билан биргаликда, бир бутун ҳолда тил ва нутқда муайян вазифа бажаради. Аниқроғи, маъно рухий моҳият — онг ҳодисаси сифатида ўзининг ташки (экстралингвистик) асосига эга. Ҳар бир мустақил маъноли сўз асосини ҳосил қилувчи объектив борлик предмет, нарса - ҳодисалари ўзининг табиий тузилишига, қурилиш аъзоларига эга бўлиб, уларнинг ҳар бири тилдаги (лисоний) номида - тил бирлиги (сузда), суз маъносида акс этади.

Сузнинг маъноси, маъно таркиби муайян мантикий бўлақлардан, таркибий қисмлар (семалардан) ташкил топади. Бу мантикий, таркибий қисмлар сўз маъносини шакллантириб, ҳар бир маънонинг алоҳида тил «бирлиги» сифатида мавжудлигини таъминлайди. Сўз маъносининг таркибий қисмлари нутқда муайян хабар (дарак) ташийди. Демак, суз маъносининг кичик мантикий, таркибий қисмлари ўзаро барқарор бутунлик (система) муносабатида бўлиб, маънонинг нутқий «ифодаси» сифатида хизмат қилади.

Сузнинг маъно таркибини (тузилишини) урганиш, таҳлил қилиш сўз маъносининг мантикий бўлақларини аниқлаш, таркибий қисмларининг хилларини белгилаш, ҳар бир семанинг маъно (семема) таркибидаги урни, ахамиятини ёритиш, бошқа семаларга бўлган муносабатини очиш - маънолар орасидаги мантикий алоқани топиш (семантик синтагмани ҳосил қилиш) - шунга қура сузларнинг ўзаро парадигматик ва синтагматик муносабатларга киришиш, сузлар

каторини тузиш, парадигматик муносабатдаги сўзларни бир-биридан фарқлаб турувчи семаларни аниклаш, топиш имконини беради. Бунинг натижалари эса семасиология, лексикография, лексикология, умуман, тилшуносар учун катта илмий-амалий аҳамиятга эга. Шунга кўра ўзбек тилидаги феълларнинг, жумладан, ҳолат феълларининг маъно тузилишини, таркибини алоҳида ўрганиш гоят муҳимдир.

Ҳолат феълларининг маъно таркибини белгилашда, асосан, лингвистик - семантик назарияга - унинг дифференциал - семантик таҳлил қилиш усулига суяндиқ. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ушбу сўз маъносини таркибий қисмларга ажратиб ўрганиш усули (компонент таҳлил усули) маънонинг таркибини, тузилишини аниқлашда энг асосий ва қулай усуллардан биридир.

Дифференциал - семантик усул ёрдамида ҳолат феълларининг маъно таркибини таҳлил қилишда муштарак (архисема), бирлаштирувчи (интеграл) сема ва фарқловчи {дифференциал} сема тушунчаларидан фойдаландиқ. Бу семалар маънонинг (семеманинг) таркибини ўрганишда семантик улчов вазифасини бажаради. Бинобарин, ҳолат маъносига эга сўзларни аниклаш ва изохлаш учун айна сўзларнинг маъно таркибидаги семаларни моҳиятига кўра: муштарак сема, бирлаштирувчи сема ва фарқловчи семаларга бўлдиқ. Улар асосида ҳолат маъноли феълларни изохладиқ. Муштарак, бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар моҳият эътиборига кўра ўзига хосдир. Улар ўзига оид сўз маъноларини тилда ҳам, нутқда ҳам изохлайди, «баҳолайди».

Шуни таъкидлаш лозимки, сўзнинг маъно таркибидаги муштарак, бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар маъно (семема)нинг оддий миқдорий йиғиндиси эмас, балки сўз маъносининг таркибида ўзига хос система ва структурани ташкил қилиб, тилнинг (нутқнинг) алоқа - аралашув вазифасини бажариши учун хизмат қилади. Муштарак сема асосида ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг семантик майдони ҳосил бўлади. Аниқроғи, айна феъллар маъносининг муштарак семаси «ҳолат» бўлиб, у бундай феълларни бир катга доирага киритади. Яъни муштарак сема сўз маъносининг моҳиятини ифодалайди.

Бир мантикий синфга кирувчи предметларда ҳар бирининг умумий ва алоҳида белгилари бўлганидек, маъноси «ҳолат» муштарак семали феълларда ҳам фарқловчи семалар мавжуд. Чунки феъллар фарқловчи семалари билан аниқ мантикий ифодага, умумийликдан нисбий ажралишга эгадир.

«Ҳолат» муштарак семали феъллар фарқловчи семадан бошқа семага ҳам эга бўлади. Бу сема «ҳолат» муштарак семали феълларнинг маълум гуруҳлари учун умумий. Бундай семалар муштарак сема билан фарқловчи семалар уртасида туради, муайян

хабар ташийди - бирлаштирувчи сема саналади. Бирлаштирувчи семалар ҳам нисбий мустакил булиб, фарқловчи семаларга нисбатан хажм жихатдан кенг, яъни бирор лексик - семантик гуруҳ (ЛСГ)га кирувчи сўз маъноларига хос умумий хусусиятларни ўз ичига олади. Аммо бирлаштирувчи сема муштарак семага нисбатан хажм жихатдан тор, чунки у фақат муайян кичик доирага хос сўз маъноларининг таркибий қисмлари билан боғланади. Муштарак сема эса сўз маъносининг хажм жихатдан энг кенг, мазмунан бой мантикий бўлаги, чегарасидир. «Ҳолат» муштарак семали феълларнинг ҳар бир ички ЛСГи ўзига хос бирлаштирувчи семаларга эга бўлади.

Барқарор бутунлик (система) таркибидаги бирликларнинг узаро қарама - қарши жуфтларга ажралиш қонунияти (дихотомия принципи)га кўра сўз маънолари даставвал умумий ва фарқли семаларга бўлинади. Умумий сема уз ичида муштарак ва бирлаштирувчи семаларга ажралади. Бирлаштирувчи сема билан муштарак сема фарқловчи семага нисбатан умумий сема ҳисобланади. Бирлаштирувчи сема ҳам даставвал муштарак сема таркибида булиб, таҳлил нағижасида ажратилади. Бири иккинчисига нисбатан қиёсан олинганда, ҳолат феъллар маъноси муштарак семасининг умумийлиги кенг булиб, ўзбек тили доирасида ҳолат феълларига хос муҳим сема саналади. Бирлаштирувчи семанинг фарқловчи семага нисбатан умумийлиги муштарак сема умумийлигига нисбатан иккинчи даражали ҳисобланади. Бирлаштирувчи сема ҳам муштарак семага ухшаш, аммо ҳамма вақт ундан сунг аниқланадиган, муштарак семанинг таъсир доирасини нисбатан торайтириб берадиган сема сифатида бирор ЛСГни ташкил қилувчи кичик барқарор бутунликларни белгилайди.

Фарқловчи семалар ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг мустакиллигини кўрсатувчи семантик белги сифатида хизмат қилади. Уларда сўз маъносининг ўзига хосликлари, хиссий-таъсирчан бўёғи, нутқий хосланиши акс этади.

Ҳар қандай умумийлик хусусийликдан, алоҳидалиқдан, уларнинг мантикий ички боғланишидан юзага келади ва вазиятга қараб хусусийлик орқали намоён бўлади, яшайди. Яъни ҳолат умумийлик сифатида, унга хос белги-хусусиятлар эса хусусийлик сифатида воқеалашади. «Ҳолат» муштарак семали феълларнинг фарқловчи семаси ҳолат феълларининг мустакиллигини, алоҳидалигини таъминловчи, тил ва нутқ бирлиги сифатида изоҳланишига хизмат қилувчи сема ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш керакки, сўз маъноларининг таркибий қисмлари (семантик компонентлари, семалари)ни миқдор жихатдан чегаралаш нисбийдир. Асосан, диққат - эътибор сўз маъносининг энг муҳим семаларига; маънони тил «бирлиги»

сифатида шакллантирувчи, нутқ фаолиятида фаоллигини таъминловчи семаларга, яъни фарқловчи семаларга қаратилди. Сўз маъноларининг семалар таркибида эса фарқловчи семалар одатда, биттадан ртик бўлади. Бундай ҳолларда текшириш манбаининг табиатидан, талабидан, мақсадидан келиб чиқиб, фарқловчи семалардан энг зарурийси, муҳими олинади, бошқаси имконият сифатида сакланади. Демак, ҳолат феълларининг маъно таркибидаги муҳим, зарурий фарқловчи семаларни аниқлаш мақсадга мувофиқдир.

Ҳолат феълларининг муштарак семаси «ҳолат» бирлаштирувчи ва фарқловчи семаларда равшанлашиб, аниқ изоҳга эга бўлади. Бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар маънонинг аниқлик киритувчи мантикий булаклари, таркибий қисмлари сифатида муштарак сема билан диалектик боғлиқликни ташкил қилади, семантик системани шакллантиради.

Муштарак сема, бирлаштирувчи сема ва фарқловчи семаларнинг ифода воситалари асосида тузилган синтактик бирлик (конструкция)лар ҳолат феъли маъносининг изоҳи бўлади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари маъносини таркибий қисмларга ажратиб ўрганиш натижасида бу семантик майдоннинг қуйидаги лексик-семантик гуруҳлардан ташкил топиши аниқланди:

1. Давомли ҳолат феъллари.
2. Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари.
3. Ижро ҳолати феъллари.
4. Ҳаракатнинг ҳолати феъллари.
5. Малака ҳолати феъллари.
6. Образли ҳолат феъллари.
7. Биологик ҳолат феъллари.
8. Физиологик ҳолат феъллари.
9. Психик ҳолат феъллари.

Бу лексик - семантик гуруҳларда «ҳолат» муштарак сема, «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «малака», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» каби маъно бўлаклари эса бирлаштирувчи сема бўлади.

ДАВОМЛИ ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ

МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари сирасида давомли ҳолат ифодаловчи феъллар нисбатан кўп. Бундай феъллар чегараланмаган, вақт жиҳатдан тугалланиши ноаниқ булган давомий ҳолатни ифодалайди. Бунда давомийлик турли сабаблар асосида изохланади. Ҳолат феълларида ҳолатнинг давомли бўлиши, давомийлиги мантикий - фалсафий асосга эга. Чунки муайян ҳолатдаги нарса - предмет ўз ҳолатининг давомийлиги билан ҳам ажралиб туради. Давомийлик белгиси предмет ҳолатининг муҳим томонларидан бири сифатида изохланиши ва у вазиятга караб, фаол бўлиши ёки юзага чиқишга тайёр турган имконият сифатида баҳоланиши мумкин. Бу ҳолда ҳам давомийлик предмет ҳолати билан бевосита боғлиқ, унинг муҳим томони, таркибий қисми бўлиб кузатилади. У ҳолат орқали юзага чиқади. Предмет, унинг ҳолати ва ҳолатнинг муайян ўринда содир бўлиши, айтиш жараён вақт жиҳатдан ҳам белгиланиши зарурий ва табиийдир. Чунки ҳар бир нарса - ҳодиса, ҳаракат, ҳолат урин ва вақт жиҳатдан белгиланиши мумкин. Демак, мавжуд ҳолатнинг тилда - феъл маъносига ифодаланиши ва бу ҳолат давомийлик хусусиятига эга бўлиши билан фарқланиши, давомийлик вақт билан улчаниб, нисбийлиги билан изохланиши муҳимдир. Бунда нисбийлик ҳолат давомийлигининг вақт жиҳатдан узок ёки қисқа бўлиши билан аниқланади. Айтиш мумкинки, ҳолат, мавжуд жараён сифатида, давомийлик белгисига қўра конкретлашади. Шундай қилиб, «ҳолат» муштарак семали ва «давомийлик» бирлаштирувчи семали феълларнинг фарқловчи семаларини аниқлаш, изохлаш мақсадга мувофиқдир. Давомли ҳолат феълларининг фарқловчи семаси турли мантикий ифодаларга эга. Булар:

а) «жойлашмоқ»: турмоқ, утирмоқ, ётмоқ, қолмоқ. Бу ҳолат феъллари қайд этилган мантикий ифодасига қўра кичик семантик гуруҳни ташкил қилиб, улар ушбу семаси асосида умумийликдан нисбий ажралади.

«Жойлашмоқ» ифодали маънога эга феъллар муайян ҳолатдаги инсон, ҳайвон ва предметнинг муайян ўринда (сатҳда) жойлашишига, сатҳ билан чегараланмаган давомий алоқага киришишига, шаклига қўра ўзаро фарқланади. Демак, бундай давомий ҳолат феъллари шахс ва турли нарса-предметларнинг муайян сатҳда муайян ҳолатда бўлишини ифодалайди. Аниқроғи, бундай ҳолларда «жойлашмоқ» мантикий ифодаси муайян сўз маънолари учун умумий булса, унга нисбатан хусусий булган сўз маънолари ушбу мантикий ифодага эга фарқловчи семани қандай «тушуниши»га, ўзида қандай

ифодалашига кура ўзаро ажралиб туради. «Жойлашмок» фарқловчи сема қуйидаги туб феълларда кузатилади:

Турмок¹ – тик ва оёкка таянган ҳолатда булмок: Булутларга ёндош осмон остида киприкдаги ёшдай турибди дорбоз (А.Орипов). Тешабой айвон устунига суяниб, узок турди (М.Исмоилий). Айик уни курдимийжми, кочмасдан бемалол турарди (Ғ.Жахонгиров).

Ўтирмок – қаддини тик тутиб, думғазага таянган ҳолатда булмок: Ўйгилиш президиумида таникли олимлар, конструкторлар, ёзувчилар вакиллари ўтирибди (Ғулистон). Харсанг тош устида оёғини сувга ботириб, Умида ўтирибди (С.Ахмад). Иккови ҳам индамай утираверди (Лайли ва Мажнун).

Ётмок – горизонтал жойлашган ҳолатда булмок: Мана бутун ҳам Мансур ўз ўртоғи Славка билан кирғоқда ётибди (Шухрат). Маст уйкуда ётган Мухайё эркаланиб ингради (А.Қаххор). Она тупрок оромда ётар (Зулфия).

Колмок – ўз ўрнида жойлашган ҳолатда булмок: Супада ёлғиз колдим (Н.Фозилов). Дадам қаёкка деганча қолаверди (А.Қаххор). Қалит хонада колди (А.Иброҳимов).

Лексикография нуктаи назаридан турмок, утирмок, ётмок, колмок феъллари «ҳолат» ва «давомийлик» умумий семаларига ҳамда «тик ва оёкка таянган», «қаддини тик тутиб, думғазага таянган», «горизонтал жойлашган» ва «ўз урнида жойлашган» каби фарқловчи семаларга эга. Бу семалар сўз маъносининг мантикий, таркибий қисмларини (компонентларини) ташкил қилувчилар ҳисобланади. Бундай изоҳ лексикография нуктаи назаридан туғри ва асосли. Аммо бу тартибдаги изоҳ сўзларнинг нутқ фаолиятида, нутқ бирлиги сифатида муайян вазифани бажариш талабига мувофиқ эмас. Юқоридаги таҳлилда фақат сўз маъноларининг таркибий қисмлари ажратилган. Улар узаро бири иккинчисининг келиб чиқиши учун асос бўлиши жиҳатидан мантикий алоқага, боғланишга эга. Аммо муштарак сема, бирлаштирувчи сема ва фарқловчи семаларни ифодаловчи феъл маънолари юқоридаги тартибда, яъни умумийдан хусусийга қараб, чегараланишда ўзаро семантик – синтактик боғланиш хусусиятига эга эмас. Уларнинг нутқ бирлиги сифатида изоҳланиши учун сўз маъносининг таркибий қисмларини ифода этувчи birlikлар (сўз ёки сўз бирикмалари) қуйидагича тартибда қайд этилиши лозим: турмок – «ҳолат», «давомийлик», «тик ва оёкка таянган» – «тик ва оёкка таянган ҳолатда булмок.

б) «жараён»: турмок, ётмок, ўтирмок, тунамок, колмок. Бундай мантикий ифодага эга ҳолат феъллари шахснинг муайян ҳолатда, аммо

¹ Феълларнинг изоҳини беришда ўзбек тилидаги изоҳли ва таржима лугатларидан фойдаландик

«ҳаракатчан» курунишда булишини ифодалайди. Айни ҳолларда ҳам шахснинг муайян сатҳ, урин билаи боғлиқлиги нисбатан давомий бўлади. Демак, ушбу ҳолат феълларида ифодаланган тушунча – жараён ҳам сатҳ билан боғлиқ ҳолда кузатилади. Бундай ҳолларда ҳам сатҳ ифодаловчи сўзлар, аввалги турдагидек, муайян каторда, сўзнинг муайян грамматик шаклида кулланади, урин келишиги кушимчаси билан шаклланади – нутқ бирлиги бўлади. «Жараён» ифодали феъл маънолари нутқда қуйидаги фарқловчи семалари орқали намоён бўлади:

Турмок – урнашиб кун ўтказган ҳолатда бўлмок: У киз ҳам шу ётоқда турарди (О.Ёқубов). Улар бир гузарда туришарди (О.Мухторов). Мели амаки бундан уч ховли нарида турардилар (Ф.Мусаёнов).

Ётмок – маълум жараёнда кун ўтказган ҳолатда бўлмок: Аёз тунда молхонада ётардим (Кунларим). Бой бир ҳафта уйида алахлаб ётади (С.Юнусов). Сергей ... госпиталда уч кун ётди (Х.Фулом).

Утирмок – I. Махбуслиқда кун ўтказган ҳолатда бўлмок: Ҳозир шаҳар жандарм турмасида йигирмадан ортик киши ўтирибди (М.Исмоилий). Шўхлиги бошига етиб, бир-икки йил ўтириб чиқди (Р.Раҳмонов). II. Ўзлаштирмовчи сифатида кун ўтказган ҳолатда бўлмок. Адолатхоннинг қизи Умри уйида дарс тайёрлашга шароит бўлмагани сабабли олтинчи синфда икки йил ўтирибди (Ҳ.Назир).

Тунамок – тунни уйку билан ўтказган ҳолатда бўлмок: Азмиддин кеча кайнатаси Салимбойникида тунади (Х.Фулом). Шу болхонада тунади (Шўхрат). Тоғда тунадим (О.Матжон).

Қолмок – илгаригидек кун ўтказган ҳолатда бўлмок: Яна ёлғиз қолдим (С. Аҳмад).

Демак, «жойлашмок» фарқловчи семали ҳолат феъллари шахс ёки предмет ҳолатининг нисбатан турғунлигини ифодалаши билан, «жараён» фарқловчи семали ҳолат феъллари эса шахс ҳолатининг нисбатан ҳаракатчанлигини англатиши билан ўзаро фарқланади.

в) «миқдорий»: икковлашмок, турттовлашмок. «Миқдорий» мантикий ифодасига эга ҳолат феълларида шахснинг (ҳолат ижрочисининг) бирдан ортиклиги англашилади. Бу ифода (миқдорий аниқлик) сўзнинг узаги маъносига қайд этилади. Бундай ҳолат феълларидаги давомийлик вақт ва урин нуктаи назаридан аввалги турларга нисбатан ифодаланмаган бўлади. Бундай изоҳ ҳам бевосита феълнинг узаги маъносидан келиб чиқади. Бошқача айтганда, мантикий-фалсафий жиҳатдан ҳар қандай предмет, жараён маълум вақтда, муайян уринда бўлади. Ўрин ва вақт предмет ва ходисаларнинг яшаш усуллари, мавжудлик белгиларидир. Демак, бу белгилар миқдор хусусиятига эга давомий ҳолат феълларида кузатилиш даражасига кўра мавҳум, ноаниқдир. Улар муайян тил

бирликлари оркали ифодаланмаган бўлади.

«Миқдор» мантикий ифодали ҳолат феълларининг ўзига хослиги шундаки, бундай феъллар узакка - жамловчи сонга феъл ясовчи қушимчанинг қушилиб, феъл ясалишидан ҳамда нисбат аффиксининг қушилишидан ҳосил бўлади. Демак, миқдорий ифодага эга давомий ҳолат феъллари ясама (мотивланган) феъл сифатида феълдан англашилган шахсни, унинг миқдор ва ҳолат белгисини ифодалайди. Масалан: Икковлашиб Шомансурни кирғок томон итаришди (Ф.Мусажонов). Турттовлашиб китобларни сандикларга жойлашди (О.Ёкубов). Икковлашмоқ кўп ишлатилади. Турттовлашмоқ кам қўлланади, адабий тилга хос.

Шундай қилиб, ўзбек тилидаги ҳолат феъллари семантик майдонининг давомли ҳолат феъллари ЛСГи фарқловчи семасига кура мустақил шакл ва мазмун томонига эга бўлади. Фарқловчи сема давомли ҳолат феълларининг нутқ бирлиги сифатида қўлланишини, муайян хабар, дарак ташишини таъминлайди.

ҲАРАКАТ НАТИЖАСИ БЎЛГАН ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Ўзбек тилида ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари нисбатан кўп кузатилади. Бу феълларда ифодаланган ҳолат бевосита ҳаракат натижасида юзага келади. Бинобарин, ҳаракат ва ҳолат узаро боғлиқ бўлиб, булар орасидаги боғланиш бири иккинчисидан келиб чиқиши, бири асос, иккинчиси асосланувчи эканлиги билан изоҳланади. Бунда ҳаракат фақат таянч нуктаси бўлиб қолмасдан, у бевосита ҳолатни юзага келтирувчи, унинг «туғилишида» бошланғич нукталлиги билан ҳам муҳимдир. Ҳолат эса ҳаракатнинг давоми, унинг ҳолатга ўтиши, яъни тўхташи натижасида ҳосил бўлиши билан ўзига ҳосдир. Айтилганларга қўра ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари муайян микросистемани ташкил қилади. Ушбу ҳолат феъллари ЛСГи туб ва ясама феъллардан иборатдир.

Шуниси муҳимки, ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларида ҳолатга муайян ҳаракатдан ёки бирор ҳолатдан ўтилади. Яъни ҳолатга ўтишда ҳаракат баъзан аниқ "қўринишга" эга бўлса, баъзан акси бўлади. Бунда ҳаракат ташқи таъсирига қўра яширинлиги, аммо аслида мавжудлиги билан муҳимдир. Бошқача айтганда, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш ҳам аслида ҳаракат натижасида юз беради. Демак, ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари ҳаракатнинг намоён бўлишига, мохиятига қўра:

а) ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтишни ифодаловчи ва

б) ҳаракат натижасида бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишни ифодаловчи турларга ажратилади.

"Ҳолат" муштарак семали, "ҳаракат натижаси" бирлаштирувчи семали ҳолат феълларининг "ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиш" мантикий ифодаси фарқловчи сема бўлиб хизмат қилади. Ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтишни ифодаловчи ҳолат феълларида предмет, баъзан шахснинг муайян ҳаракатдан тезда, бирдан ҳолатга-ҳаракатсиз вазиятга ўтиши англашилади. Албатта, бунда шахс ёки предметнинг ҳаракатсиз қўриниши доимий эмас, балки нисбийдир. Ҳолат белгисига эга предметда ҳаракат нисбатан турғун бўлади, имконият сифатида сақланади.

Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиши маълум вақтда ва муайян ўринда содир бўлади. «Ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиш» фарқловчи семаси шу мантикий бўлак(кисм)ни ўзида ташувчи: тўхтамоқ, тинмоқ, тинчимоқ, сўнмоқ, учмоқ, тамомламоқ, ўрнашмоқ каби ҳолат феълларида мавжуддир. Ушбу фарқловчи сема гапда муайян нутқ бирликлари орқали ифодаланиб, маъно доираси «тораяди». «Ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиш» мантикий ифодаси алоқа-аралашув нуктаи назаридан аниқ изоҳланишига қўра миқдоран чегараланмаган бўлади:

Тухтамок - I. Мутлако ҳаракатсиз ҳолатга утмок: Масалан: Саф ... такка тухтади (А.Қаххор). Ҳовлининг ўртасига борганда тухтади (О.Ёкубов). Жигули кишлоқнинг энг четигаги ховли олдиди тухтади (Ф.Мусажонов). II. Тугаган ҳолатга ўтмок: Ўқиш тухтади (А.Қаххор). Олий ўқув юр்தларида ўқишлар тухтаган (Ўзбекистон овози). III. Келишилган ҳолатга ўтмок: Шунинг учун қарор Тулага тухтади (М.Исмоилий).

Тинмок. Бу феъл ҳаракатдаги предметнинг ҳаракатсизликка, муайян ҳолатга тула ўтишини ифодалайди. Бунда ҳолат пайти предмет ҳаракатига нисбатан белгиланади. Предметнинг ҳаракатдан ҳолатга ўтиши, ҳолатли бўлиши, кўпинча, маълум вақтда юз беради:

Тинмок - тухтаган ҳолатга утмок: Тонгга яқин қор тинди (Э.Воҳидов). Ёмғир пешиндан кейин тинди (А.Қаххор). Кейин тусатдан шамол тинди (Ў.Ҳошимов). ... кўрада хизматкорларнинг юришлари ... тинди (Ойбек).

Баъзан тин сўзи, тил бирлиги, нутқда — чи билан катнашади: тинчимок. Бундай ҳолларда тинчимок феъли маъноси тинмок феъли маъносидан, унда ифодаланган ҳолатнинг юзага келиши ва унинг манбаининг, бажарувчисининг моҳиятига кўра фарқланади. Тинчимок маъносида ҳаракатнинг эгаси кўпинча инсон бўлади. Яъни тинчимок маъносидаги «ҳолат» семаси шахснинг ҳаракатдан ҳолатга аста, тадрижий равишда ўтганлигини билдиради. Айтиш керакки, ўзбек тили бўйича яратилган қатор изоҳли луғатларда тинчимок маъносидаги ҳаракатдан ҳолатга ўтиш, ҳаракатдан тухташ аста-секин амалга ошиши ва қуп ҳолларда шахс билан боғлиқ бўлиши нима учундир ҳисобга олинмайди. Киёсланг: тинчимок - аста босилган ҳолатга ўтмок: Конфераньсе қўлини қутариб, томошабинларни тинчитди (М.Исмоилий). Акбар ака аранг синфни тинчитди (Ф.Мусажонов). Вагон хийла тинчиб, энди шовқин-сурон ўрнини пассажирларнинг «пиш-пиш»и ... эгаллади (Ҳ.Назир). Йўталдан тинчиб, узига келгандан сўнг қорига қаради (Мирмуҳсин). Баъзан тинчимок феълида ифодаланган ҳолатнинг эгаси мавҳум бўлиб, у шахс билан ҳам, предмет билан ҳам боғланиши мумкин: Ҳамма ёк тинчиди (Ғ.Жаҳонгиров). Ёмғир ёғиб, ташқари тинчиди (Н.Ёкубов). Ҳозир тун, ўрмон анча тинчиган (Ҳ.Назир).

Сунмок - аста йўқолган ҳолатга ўтмок: Фақат гоҳи-гоҳида мушак учиб сўнади (Э.Воҳидов). Сўнг хоналарда шамлар милтирайди, сўнади (О.Мухторов). Ҳамид шайхнинг қузлари олдиди кўёш шувъалари сўниб, туман тарқала бошлади (О.Мухторов).

Ўтмок - тезда йўқолган ҳолатга ўтмок: Ўтга тупроқ ташласа ўчади (Балогардон). Дадам тутунни дарров ўчирди (А.Қаххор). Алимардон-

нинг кўзларидаги табассум бирдан ўчди (Ў.Ҳошимов).

Сўнмоқ ва ўчмоқ сўзлари ўзаро синоним бўлиб, сўнмоқ маъносида предметнинг ҳаракатдан ҳолатга ўтиши кўпинча аста амалга ошиши ва тасвирийлик ифодаланса, ўчмоқ маъносида эса ҳаракатдан ҳолатга ўтиш тезда ва тўла юз бериши англашилади. Шунингдек, ўчмоқ рухий таъсирга, яъни муайян ҳодиса ҳақида тўлик ва аниқ хабар беришига кўра ҳам ажралиб туради.

Тамомламоқ - тутатиш ҳолатига ўтмоқ: Иккинчи суғоришни тамомладик (Ўзбекистон овози).

Ўрнашмоқ-1. Жойлашган, яшаган ҳолатда бўлмоқ: Мен ётққа ўрнашдим (А.Қаххор). ... Араббой бултур Тошкентга келиб, бу ерда ўрнашган эди (П.Турсун). II. Ишга жойлашган, ўтган ҳолатда бўлмоқ: У вилоят газетасига масъул котиб бўлиб ўрнашди (А.Қаххор).

«Ҳаракатдан бира тўла ҳолатга ўтиш» фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидаги мантикий ифодаларга ҳам эга:

а) «эшитилиш»: тинмоқ, тинчимоқ, ўчмоқ, сўнмоқ, тухтамоқ, жимимоқ. «Эшитилиш» маъноли ҳолат феъллари товуш (овоз) таркибий қисмига эга бўлади. Бундай ҳолат феълларнинг муҳим белгиси ҳаракат натижаси бўлган ҳолатнинг бевосита эшитиш аъзоси билан боғлиқ ҳолда юзага келишидир. Бу семантик гуруҳ, асосан, туб феъллардан ташкил топади.

«Эшитилиш» мантикий ифодаси нутқда қуйидаги ҳолат феълларида кузатилади:

Тинмоқ - тезда тўхтаган ҳолатга ўтмоқ: Қўрада хизматкорларнинг ... товушлари тинди (Ойбек). Овоз бир зумгина тинди (М.Исмоилий). Бора-бора хўрозларнинг қичкириги тинди (Ў.Ҳошимов).

Тинчимоқ - аста тутаган ҳолатга ўтмоқ. Шеър аввалига тиник булоқдек сокин жаранглади, сон-саноксиз жилгалардек қаёққадир интиди. ... қоя қирғоқларига урилди ва яна тинчиди (У.Назаров).

Ўчмоқ - тезда, бирдан тўхтаган ҳолатга ўтмоқ: Ғикиллаб турган краннинг овози ўчди (С.Аҳмад). Бақатерак устида безовгалашиб қағиллаётган қаргаларнинг уни ўчди (Ў.Ҳошимов). Анвар мотоциклини қаттиқ вариллатиб овозини учирди (Н.Ёкубов).

Сўнмоқ - аста тўхтаган ҳолатга ўтмоқ: Заддаги шовқин сув сепилган ўтдек аста сўнди (Н.Ёкубов).

Тухтамоқ - жимиган ҳолатга ўтмоқ: Ўқириб тухтади сунгги замбарак (Ғ.Ғулом). Карнай-сурнай бирдан тухтади (М.Исмоилий).

Жимимоқ - тўхтаган, жим ҳолатга ўтмоқ: Қоронги тушгунга қадар гоҳ якка-дуққа ўқ, гоҳ дод, гоҳ ашула товуши эшитилиб турди-ю, бирдан жимиди (А.Қаххор). Бир оздан кейин яна йиги - сиғи бошланди, кейин узок давом этмасдан дарров жимиди (А.Қаххор).

"Эшитилиш" мантикий ифодали тинмоқ, тинчимоқ, ўчмоқ,

сунмок, тухтамок, жимимок ҳолат феъллари нутқ бирлиги сифатида қўлланишига кўра нутқий синонимни ҳосил қилади, Булар бир-биридан услубий бўёғига (коннотациясига), нутқда турли birlikлар билан семантик-грамматик муносабатида, қўлланишига кўра фарқланади.

б) "бирикиш": туташмок, тақалмок, ёпишмок. Бу ҳолат феълларида предметлар орасидаги алоқа, предметларнинг бири иккинчиси билан бирикиши ифодаланади. Бунда ташки ёки ички ҳаракат натижасида бир предмет иккинчи предмет билан бирикади. Бириккан, "уланган" предметлар орасидаги муносабат бири иккинчисига тегиб туриши билан, шу нуктада икки предмет шаклан бир бутунликни (яхлитликни) ҳосил қилиши билан белгиланади. Бирикиш нуктаси, чегараси шу предметларнинг муҳим белгиси сифатида кузатилади.

"Бирикиш" мантикий ифодаси қуйидаги тўб феълларда қайд этилади:

Туташмок - бириккан ҳолатга утмок: 1980 йил 10 апрель куни Москва вақти билан соат 18 дан 16 дақиқа утганда космик кема орбитадаги ... комплекс билан туташтирилди (Радиодан). Ердаги қорлар томларга, томдагилари кўкларга туташган (М.Исмоилий). Уфқларга туташган кўк денгизнинг ортида бир ўлка бор (Э.Воҳидов).

Тақалмок - ёндош ҳолатга ўтмок: Богнинг бир боши полизга бориб тақаларди (С.Юнусов). Олмали *кучаси* анҳорга тақаларди (С.Юнусов). Нариги томони яна тоқзор бўлиб, у каттагина ариққа тақаларди (С.Юнусов).

Ёпишмок - бутунлай бириккан ҳолатга утмок: Асфальтга ҳам хазон ёпишган (А.Мухтор). Демак, "бирикиш" ифодали ҳолат феълларида предметларнинг муносабатини ифодаловчи сўз нутқ бирлиги сифатида кўпинча -га қушимчаси билан келади. Ушбу сузда ифодаланган предмет бошқа предмет ҳаракатининг йўналган нуктаси бўлиб, бунда ҳаракат бириккан қурилишида тугайди, яъни ҳолат юзага келади.

«Ҳолат» муштарак семали феълларнинг бирлаштирувчи семаси "ҳаракат натижаси" бўлиб, фарқловчи семаси "бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш" мантикий ифодасига ҳам эга. Айни ифода: буйсунмок, бўшамок, тугамок, битмок, таъмсизланмок, учмок, бекилмок, бойимок, жимимок, пишмок, узунлашмок, оммалашмок, беқлашмок, тиккаймок, катталашмок, тўкнашмок, лойқаланмок, қуримок каби тўб ва ясама феълларга оиддир. Ушбу "бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш" семали ҳолат феълларида предметнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўзгариши, ўтиши ифодаланади. Бунда предметнинг дастлабки ҳолати асос саналади. Кейингиси унга нисбатан натижа ҳолат бўлиб, у предметнинг муҳим белгиси сифатида юзага чиқади. Аммо предметнинг бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтиши ва кейинги

ҳолатнинг таҳлил воситаси сифатида муҳимлиги аввалгисидек доимий эмас, балки нисбий ҳодиса бўлиб изоҳланиши лозим. Чунки предметнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши уз-ўздан сунъий равишда амалга ошадиган жараён эмас. Унинг асосида материянинг мавжудлик усули – ҳаракат қонуни ётади. Яъни предмет бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ҳаракат натижасида ўтади. Демак, бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтишни, узгаришни ифодаловчи ҳолат феълларининг ҳам ўзига хос хусусияти шундаки, юзага келган ҳолат натижа белгисига эга бўлиб, у шунга кура дастлабки мавҳум ҳолатдан фарқ қилади.

Маълум бўлдики, ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг ҳар икки ички тури, биринчидан, "ҳолат" семасига эгаллиги, иккинчидан, натижа ҳолат сифатида изоҳланиши, учинчидан уларнинг асосида ҳаракат мавжудлиги, яъни ҳаракатдан ҳолатга ёки бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ҳаракат сабабли ўтиши билан ўзаро мантикий-мазмуний ёндошликни ҳосил қилади. Улар биргаликда ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг кичик барқарор бутунлигини (микросистемасини) ташкил қилади.

Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг иккинчи турида ҳолатни юзага келтирувчи ҳаракат биринчи турдагидек аниқ ташки "кўринишга" эга бўлмайди. У яширин ҳолда бўлади. Иккинчи тур ҳолат феълларидаги ҳолат таъсирчанлиги, аниқ "шаклга" эгаллиги билан ажралиб туради, Бунда ҳолатнинг юзага келишига сабаб саналувчи ҳаракатнинг яққоллиги натижа ҳолатнинг яққоллигига нисбатан ноаниқ, мавҳум бўлади. Шундай бўлиши табиий, чунки бунда муайян вақтда асосий, муҳим белги бўлган ҳолат предметни "баҳолайдиган", унинг алоҳидалигини таъминлайдиган белги – хусусият сифатида кузатилади.

Предметнинг бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ҳаракат натижасида ўтишида ҳолатни юзага келтирувчи ҳаракат ташки, яъни мавжуд ва ички, яъни яширин ҳаракат бўлиб "гавдаланади". Ташки ҳаракат қонуний ёки бирор предмет томонидан амалга оширилган ҳаракат саналади. Масалан: ботмоқ, тугамоқ, бужмоқ. Ички ҳаракат предметларнинг моҳиятидан, ўзаро таъсиридан, предметдаги яширин ҳаракатдан юзага келади. Масалан: таъмсизланмоқ, эскирмоқ, хиралашмоқ.

Иккинчи тур ҳолат феълларида предметнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши кўпинча вақт ўлчови билан боғланади. Бундай ҳолларда вақт белгиси натижа ҳолатнинг муайян, аммо доимий бўлмаган белгиси ҳисобланади.

Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларида юзага келган ҳолат қонуний ҳолда мантикий-фалсафий жиҳатдан вақт ва ўрин ўлчовига эга бўлади. Аммо лисоний жиҳатдан бундай ҳолат феъллари катнашган гапларда вақт ва ўриннинг алоҳида нутқий

ифодага эгалиги нозарурийдир. Бу вақт ва урин белгиларининг грамматик жиҳатдан ифодаланиши нисбий эканлиги, зарурий эмаслиги билан изоҳланади.

Жараёнга кўра "бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтиш" фарқловчи семали маънога эга ҳолат феъллари қуйидагилар:

Буйсунмок – мажбуран тобе ҳолатга ўтмок. Жаҳоннинг ярмини қилич билан буйсундирдим (Латифалар).

Бўшамок – I. Вазифасидан озод қилинган ҳолатга ўтмок: У мураббийликдан бўшатилади (А.Қахҳор). Сут товар фермаси мудир Р.Муродов вазифасидан бўшатилади (Санъат). II. Нарсадан холи қилган (бўлган) ҳолатга ўтмок: Қадахни бўшати (Х. Ғулом). Ғуломжон бўшаган пиёласини Наби қорига узатиб: ... (М. Исмоилий). Саҳро аста-секин бўшади (А. Қахҳор).

Тугамок – тамом бўлган, ниҳоясига етган ҳолатга ўтмок: Сал утмай темир-терсақ ҳам тугади (Ф. Мусажонов). Табиий офат оқибатлари тугатилади (Ўзбекистон овози).

Битмок – I. Тайёр бўлган ҳолатга ўтмок: Қани? Ҳа, тамом, зовур битибди (А.Қахҳор). Тилла узук буюрдим, эрта-индин битиб қолар (А. Қодирий). II. Тугаган ҳолатга ўтмок: Узумни кўтарага олувчиларнинг иши битган (С. Юнусов). Эринчокнинг иши битмас (Мақол).

Таъмсизланмок – маза-таъминини йуқотган, бемаза ҳолатга ўтмок: Ачигандан кейин қатиқ ичишга, нон тўғраб ейишга бир оз таъмсизланади (Ш. Шомаксудов, С. Долимов).

Ўтмок – ёнишдан (тутундан) тўхтаган ҳолатга ўтмок: Икки марта тортдим-да, қулдонга эзгилаб учирдим (ф. Мусажонов). Самандаров бир қоши паст, бир қоши баланда бўлиб, ўчиб қолган маҳорқасини чироқдан тутатиб олди (А.Қахҳор).

Бекилмок – тўсилган ҳолатга ўтмок: Бошқа йўллар ҳаммаси бекилган (Х. Ғулом).

Бойимок – I. Тўлган ҳолатга ўтмок: Маданиятимиз, адабиётимиз ҳазинаси мангу боқий китоб билан бойиди (Х. Ғулом). II. Ўсган, юксалган ҳолатга ўтмок: Юртимиз кишиларининг маънавий дунёси бойиди (Тошкент оқшоми).

Жимимок – жим бўлган, шовкин тўхтаган ҳолатга ўтмок: Ҳозиргина суюнчилари ичларига сигмай гувурлашган одамлар бирдан жимишди (М. Исмоилий). Қулгилар билан гурқираб турган гузар бирдан жимиди (М. Исмоилий).

Пишмок – истеъмол қилиш ҳолатига ўтмок: Қизлар, овқат пишди (Ў. Ҳошимов).

Узунлашмок – бўйи (узунлиги) ортган, узайган ҳолатга ўтмок: Офтоб мағрибга энгашган, арчаларнинг сояси узунлашган эди (О.Ёқубов). Шамол кучайиб, оловнинг тили яна ҳам узунлашди (С.

Ахмад).

Оммалашмок - тарқалган, ёйилган ҳолатта ўтмок: Бу ерда меҳнатни ташкил этишнинг илғор усули-бригада пудрати кенг оммалашган (Тошкент окшоми). Пахта илғорларининг тажрибаси кенг оммалашди (Туркистон).

Ўзбек тилининг изоҳли лугатида «амалдор», «лавозим» маъносини ифодаловчи бек, беклик сўзлари ва шулар билан боғлиқ маънолар изоҳи берилди¹. Аммо тил бирлиги сифатида бу сўзлар билан ҳам шаклан, ҳам мазмунан муносабатта киришувчи беклашмок сўзи лугатда қайд этилмайди:

«Беклашмок» - мансабга кўтарилган ҳолатта ўтмок: Сиз беклашганингиздан бери ... сизни кўрсам уяладурган булиб қолибман (А.Қодирий).

Тиккаймोक - тик йўналган ҳолатда бўлмок: Мадраса, хонақоҳ, шифохона, ҳаммом ва бошқа катта бинолар азамат пештоқлари, гумбазлари самога тиккайган (Ойбек).

Катталашмок - хажм-улчови ортган, каттайган ҳолатта ўтмок: Шу билан бирга ионосферада электрон зичлигининг одатдагидан катталашуви, кундузги ёруғлик, лампочкаларнинг зилзила олдидан ўз-ўзидан ёниб қолиши... (Фан ва турмуш). ... шахло кўзлари яна катталашади (М. Исмоилий).

Тўкнашмок² - тўкнаш ҳолатта ўтмок: Шунда кўзлар тўкнашади (М. Исмоилий). Тешабой ҳам айна назокат билан жавоб қилди. Шунда икковининг кўзлари тўкнашди (М. Исмоилий).

Лойкаланмок - лойка, ифлосланган ҳолатта ўтмок: Булоқ суви лойкаланар ун чақиримда (Шарк юлдузи). Кўлнинг суви нега лойкаланди? (Халқ сўзи).

Қуримок - бутунлай йўқ бўлган, тугаган ҳолатта ўтмок: ... кўшин ёмонларни йўқ этди, мамлакатда босмачини қуритди (Ф. Йўлдош). Бу ерларга келган одамнинг суяклари қурийдди, гўштини бўрилар ейди (Олмос Ботир). Яхшилик авж олса, ёмонлик қурийдди (Ш.Тошматов).

«Ҳолат» муштарак семали, «ҳаракат натижаси» бирлаштирувчи семали ҳолат феълларнинг фарқловчи семаси «бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтиш» қўйидаги мантикий ифодаларга ҳам эга бўлади:

а) «шаклий»: қатқалокланмок, ивимок, бўкмोक, эскирмок, хиралашмок, хираланмок, қуримок, қакрамок, нурамок, музламок,

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати, I, М., 1981. 97-98 - бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли лугати, II, М., 1981. 258 - бет.

яхламок, эримок, котмок, майишмок, булутланмок, тулмок, тиниклашмок, копламок, чуқмок, зангламок, коронғилашмок.. Ушбу ҳолат феъллари, асосан, предметнинг, баъзан шахснинг ташки қурилишини, шаклий ҳолатини ифодалайди. Бунда предметнинг (баъзан шахснинг) турли шаклларда қурилиши ҳолат сифатида кузатилади. Бу шаклий белги шахс ёки предметнинг муҳим белгиси бўлиб туриши, кучли таъсир қилиши билан ажралиб туради. Шаклий ифодага эга ҳолат феъллари туб ва ясама феъллар бўлиб, ясама феъл от ва сифатларга -лан, -лаш, -а,-ла ясовчиларининг қушилишидан ҳосил бўлади.

«Шаклий» мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар:

Каткалокланмок - нотекис котган, каткалок ҳолатта ўтмок: Кучаларнинг балчиги каткалокланган (Ойбек). Эрув вақтида ярим белдан лой кечигга туғри келадиган кучаларнинг лойи каткалокланган (А. Қодирий).

«Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати»да ивимок ва букмок феъллари айнан бир хил изоҳланади: «сув (суюклик) шимилган ҳолатли бўлмок»¹. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да эса ивимок сузининг биринчи қилиб кайд этилган маъноси синонимлар луғатидаги изоҳга ухшаш: «сув ёки бирор бошқа суюкликни эмиб, шимиб, хўл бўлмок, нам тортиб юшамок, бўкмोक»². Букмок сузининг изоҳи эса қуйидагича: «нам тортиб, намикиб купчимок, бўртмок, шишмок, сув шимиб шилта, шалаббо бўлмок, ивимок»³. Маълум бўлдики, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ивимок ва букмок феъллари изоҳига кура нисбатан фарқланади. Ивимок ва букмок сузлари ифодайдиган асосий маъносига кура бир хил бўлиб, узаро синонимик муносабат ҳосил қилади. Айни вақтда бу сузлар бир-биридан нозик маъно фарқига кура алоҳида тил бирликлари сифатида нутқда муайян семантик-грамматик вазифа бажаради. Яъни ивимок ва букмок феълларининг маънолари, асосан, белги даражасига кура фарқланади:

Ивимок - сувни тўла сингдирган ҳолатта ўтмок. Уст-боши аллақачон ивиган бола намдан, совуқдан бироз титгарди (О.Мухторов). Сафаров папирос найчасининг ивиган жойини тиши билан узиб, пуфлаб ташлади (А.Қаҳҳор). Кейин ивитилган нон ушоқларини чўкиди (Шўхрат).

Бўкмोक - сувни тўла сингдириб, бутунлай сувда қолган ҳолатта ўтмок: Ёмғирда бўккан Сафар ўзини торгина олди очик йўлакка олиб, эшикни занжирлади (А.Қодирий). Нон, хусусан, бўлка нон сувга тушса, сувни узига шимиб бўқади, шишади, бирон нарсага илиниб,

¹ Қаранг: А. Хожиев. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати, Т 1974. 104-бет

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I, 313-бет.

³ Ўша луғат, 160-бет.

уша ерда қолади (Ш.Шомаксудов, С.Долимов). Демак, букмок маъносида «сувни сингдириш, шимиш» даражаси ортик бўлиб, у шунга кўра ивимоқ сўздан фарқ қилади.

Эскирмок - тузиган, яроксиз ҳолатта ўтмок: Кийимлари эскирган, ранглари бир ҳолатда косиблар бошларини эгиб ... борар эдилар (М.Осим).

Хиралашмок - I. Рангини, тиниклигини йўқотган, хира ҳолатта ўтмок: Йиллар давомида халтачанинг ок матоси саргайиб хиралашган (П.Қодиров). Кўп яқинлашаверсанг эса нафасинг тегиб, хиралашади (О.Матчон). II. Ёритиши кучсиз, хира ҳолатта ўтмок: Чул лочинлари хиралаштирилган фонарь тагида папирос тутатиб, тонг оттирдилар (Ҳ.Ғулом).

Хираланмок - нур сочиши камайган, аниқ кўринмайдиган ҳолатга ўтмок: Сийрак ок булут оркали хираланиб кўринган қуёш ғарбга юмалай бошлаган... (М. Турсун). Юлдузлар хираланиб, жимгина сўнаркан... (Ойбек).

Қовжирамोक - сувсизликдан қуриб, бужмайган, сўлиган ҳолатга ўтмок: Тез кунда қуёш деворлар рангини кўтарди, эндигина кўкара бошлаган гиёҳларни қовжиратди (О.Мухторов). Адолат ... чанқаб, қовжираб турган ҳар бир ғузага қараб ачинар ... (И. Раҳим).

Қуримок - сувсиз (намсиз) ҳолатга ўтмок: Дарёда сув қуриди (М. Эгамбердиева). У томда қуритилган майизларни пастга тушириб ... (С Юнусов).

Қакрамोक - бутунлай сувсиз, суви (нами) йўқ ҳолатга ўтмок: Ариклар қакраган, дарахт япроқлари тўз (М.Исмоилий). Агар сув бўлмаса, экинлар қакраб, дарахтлар қуриydi (С.Юнусов). Ер қакраган (Н.Ёқубов). Қакрамोक маъносида белги даражаси ортик.

Нурамोक - емирилган ҳолатга ўтмок: Тепаси нураган паст деворга суянди (Ойбек). ... баҳор ёмғиридан нураган учокни яхшилаб сувади (С. Ахмад).

Музламок - музли, музга айланган ҳолатга ўтмок: Қиров тушиб, далалардаги ўт-ўланларнинг тагини музлатган (П. Норматов). Совуқнинг таъсирида сув музлабди (Тошкент окшоми). Изғирин музлатар дарёлар четин (Т. Ҳамид).

Яхламок - бутунлай совуққотган ҳолатга ўтмок: Изғирин ялайди яхлаган бетин (Т. Тўла).

Эримок - суюқ, сувли ҳолатга ўтмок: Эриган новвот каби субҳидам ширин уйқу (А. Орипов). Яқинда ёккан декабрь қори сал-пал эриди (Ш. Тошматов).

Қотмок - I. Қаттик ҳолатга ўтмок: Оксоқол, у ёқларда алақачон қор ёғиб, ерлар метин бўлиб қотган (Мирмуҳсин). Совуқдан қотиб, заранг бўлиб кетган ер оёқ боссанг тарақлайди (Ф.Мусаҷонов). Ғурбатхонада кази-қарта егандан кўра

бахамжиҳатлик билан қотган нонни сувга ботириб еган афзалрок (Х. Назир). II. Бутунлай ҳаракатсиз ҳолатга ўтмоқ: Мамат-малла чопон эшикка чиқди, соқчи ҳам тарракдай қотибди (Т.Тула). Соя тошдек қотган калтақесакларни ... чучитиб ... (А.Мухтор). Улар сеҳрлангандек жойида қотибди (С.Юнусов).

«Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да майишмоқ сўзи фақат инсон, унинг муайян аъзоси билан боғлиқ ҳолатни ифодаловчи тил бирлиги сифатида изоҳланади; букилмоқ, эгилмоқ (асосан қомат ёки оёқ-қўл ҳақида)¹. Бу сўз маъноси баъзан предмет билан ҳам боғланиб, қуйидаги мантикий ифодага эга бўлади.

Майишмоқ - едирилиб кийшайган ҳолатга ўтмоқ: Мийиқлари сабза урган, дурдоқ лаблари илжайиб турган бу йигитнинг елкасига ямоқ тушган, кўхна этигининг пошнаси майишган (М. Осим).

Булутланмоқ - булутли ҳолатга ўтмоқ: Бу пайтда осмон булутланган. Ёмғир томчилай бошлаганди (Н. Норматов).

Тўлмоқ - I. Бурканган, қопланган ҳолатга ўтмоқ: Уй тамаки тутинига тўлди (А. Қаххор). II. Банд бўлган, эгаллаган ҳолатга ўтмоқ: У менга пиёлани тўлдириб, сув қуйиб берди (Ф. Мусажонов). Тонг алақачон ёришиб, кучалар одамга тўлди (М, Исмоилий). ... булоқнинг тиник суви тўлдирилган идишни кутариб, ... (Латифалар).

Тиниклашмоқ - лойқасини йўқотиб, тиник ҳолатга ўтмоқ: Кишлоқни ҳалқадай ўраб оқаётган анҳор бирдан тиниклашди (Ў. Ҳошимов).

Қопламоқ - тула эгаллаган, (камраган) ҳолатга ўтмоқ: Осмонни қоп-қора булут қоплаган (Ф. Мусажонов). Йўлларни юпкагина қор қоплаган (А. Мухтор). Кўксини қоплаган қордай оқ соқол (Т. Ҳамид).

Чукмоқ - қоплаган, камраган ҳолатда бўлмоқ: Тун чуққан бўлса ҳам очик деразадан тикилиб турган осмон ёришиброқ кўринди (А. Мухтор).

Зангламоқ - занг босган, (зангли) ҳолатга ўтмоқ: Унинг оёғига солинган ҳамма кишанлар вақт-соати билан занглади (А.Қаххор). ... Заргаровга ҳам бу совуқ хабар занглаган миҳдай қадалди (А.Мухтор).

Қоронғилашмоқ - қоронғи, қорамтир ҳолатга ўтмоқ:Қум тузонидан осмон қоронғилашди (М. Осим). Қулларидаги машғалларнинг шуъласи деворларнинг тилла суви юритилган нақшларини бир ялаб сунди, расадхона яна қоронғилашди (М. Исмоилий).

б) «зичлик»: қуюклашмоқ, калинлашмоқ. «Зичлик» фарқловчи семали ҳолат феъллари предметнинг ташқи кўриниши билан боғлиқ ҳолатни ифодалайди. Бундай феълларда ҳолатни билдирувчи белги

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати, 1.442-бет.

предметнинг муҳим томони бўлиб кузатилади. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феълларида қайд этилувчи предмет кўпинча муайян сатх билан боғланади, миқдорий белгига-зичликка, калинликка, купликка эга бўлади. Ушбу ҳолат феъллари сифат -лаш тузилишига эга сўзларда кузатилади:

Куюклашмок - калин, зич (кўп) ҳолатга утмок: Бахтта қарши сал утмай кўкдаги булутлар куюклашиб, ёмғир савалай бошлади (О. Ёқубов). Қоронги куюклашиб, юлдузлар ҳам уйғониб қолди (У. Ҳошимов). Окшом зулмати нафас сайин куюклашиб, бахайбат қоп қора қанотларини ёйиб келмоқда (П. Турсун).

Қалинлашмок - куп (мўл), зич ҳолатга утмок: Томларда, дарахтларда қор анча қалинлашган (Ойбек). Осмонда булутлар қалинлашиб, ёмғир томчилади (Альманах).

в) «тус»: қораймок, оқармок, сарғаймок, қизармок, кўқармок, мовийлашмок. «Тус» мантикий ифодали ҳолат феъллари предметнинг ранг, тус билан боғлиқ ҳолатини билдиради. Бунда ранг, тус белгиси предметни бошқа предметлардан ҳамда шу предметдаги муайян хусусиятлардан ажратиб туради. Тус белгиси умумий, мавҳум бўлиб, у турли предметларда турлича қуринишга эга муайян рангларда кузатилади. Қайд этилган ифодали маънога эга сўзлар, асосан, ясама бўлиб, сифатга тай, -ар, -лаш қўшимчаларининг бирикишидан тузилади:

Қораймок - қора тусли ҳолатга утмок: Миясидан оққан қон ёлида қорайиб қотибди (Х.Ғулум), Тутун билан қоп-қорайган пастггина қоронги хужранинг уртасида гулхан ёниб ... (А. Қаххор). Булутлар қорайди, ёнди, тугади (Альманах),

Оқармок - I. Оқиш тусли ҳолатга утмок: Боғчалар, чаманзорлар оқарган (Ойбек). Уфқдаги тоғларнинг усти гира-шира оқарган (О.Ёқубов). Ер оқарди (О. Матжон). II. Ёришган ҳолатга утмок: Адир томондан уфқ худди парда орқасидан чирок ёққандек оқариб келяпти (С.Ахмад).

Сарғаймок - сарғиш тусли ҳолатга утмок: Хушнуд одамларнинг сурати турар, тагида сарғайган сатрлараро (А.Орипов). Вақт ели сарғайтган саҳифаларда довуллар ... қотди (Ж. Жабборов).

Қизармок - қизғиш тусли ҳолатга утмок: Бемор чўккан кузларини хиёл очиб, кечки шафақдан қизарган дераза пардасига қаради (А. Қаххор).

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да мовий сузи алоҳида қайд этилади, изоҳланади. Мисолларда белги ифодаловчи сўз - аниқловчи сифатида қўлланади¹. Аммо шу сўз асосида ҳосил бўлган мовийлашмок ясама феъли қайд этилмайди. Ваҳоланки, у тил бирлиги

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I, 469-бет

сифатида шеърятда кўп кулланилади.

Мовийлашмок - зангори (мовий) ҳолатга утмок: Секин мовийлашар кизарган осмон (А. Орипов).

Кўкармок - кўкиш тусли ҳолатга утмок: Кўклам куёшидан кўкарган кирлар (Х.Олимжон). Гиёҳ унмаган чўллар меҳнаткашлар кони бараварига ям-яшил кўкарган эди (А.Қодирий).

г) «миқдор»: кўпаймок, камаймок, озаймок, сийракл.ашмок, сергалмок, етказилмок. Бундай ифодали маънога эга ҳолат феъллари шахс ёки предметнинг миқдори билан боғлиқ ҳолатни ифодалайди. Шахс ва миқдор белгиси купинча куриш ёки эшитиш таъсирига кўра аниқланади. Бундай феълларда миқдорий белгига эга булган турли ҳажмдаги, шаклдаги нарса-предметлар ифодаланади. Улар дастлабки миқдорга нисбатан ортик (кўп) ёки кам бўлади.

«Миқдор» мантикий ифодали ҳолат феъллари шахс ёки предмет миқдорини умумий (мавхум) ифодалайди. Яъни ҳолат феълларида ифодаланувчи предмет ноаник кўп ёки кам булиши билан ажралиб туради. Баъзи миқдор ифодали ҳолат феъллари гапда сон курсаткичи билан келиб, маъно жиҳатдан аниқликка эга бўлади.

Ушбу ҳолат феъллари туб, кўпрок ясама феъллардан тузилади, Кейингилари равиш —ай, —лаш шаклида бўлади. «Миқдор» ифодали фарқловчи сема нутқда қуйидаги ҳолат феъллари оркали намоён бўлади:

Купаймок - миқдори ортган ҳолатга утмок: Соликни купайтирди (А.Қаххор). - почча, Ҳусайн Бойкаро замонида ёмонлар купайган (Ойбек). Фақат сочларининг оки купайибди (Ў. Ҳошимов).

«Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да камаймок, озаймок феълларининг биринчи қилиб кайд этилган лугат мақолачасида бу сузлар маъноси деярли бир хил изоҳланади; Камаймок - миқдор ёки ҳажм жиҳатдан оз, кам бўлмок, озаймок¹. Озаймок - миқдор, ҳажм жиҳатдан камаймок, камайиб колмок². «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати»да ҳам камаймок, озаймок сузлари маъносига айнан бир хил изоҳ берилади: кам (оз)холга келмок³. «Ўзбек тили антонимларининг изоҳли лугати»да ҳам камаймок, озаймок сузларининг маъноси бир хил изоҳга эга: миқдор, салмоғи илгаридан кам бўлмок, миқдоридан бир қисми йўқолмок⁴.

Синонимик муносабатдаги озаймок маъносида белги даражаси (озайиш) камаймок маъносидаги белгига нисбатан

¹ Ўша лугат 363-бет

² Ўша лугат, 524-бет.

³ А. Ҳожиев. Ўша лугат. 115-бет.

⁴ Ш. Раҳматуллаев, Н. Маматов, Р. Шукуров. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли лугати. Т. 1980 йил. 107-бет.

бироз, сал-пал ортикрок, Шунингдек, камаймок озаймок сўзига нисбатан сўзлашув нутқида куп ишлатилади, озаймок китобий: Дарё суви камайган, кирғоклари очилиб қолган эди (М. Осим). Ота-оналарнинг арз-додлари анча камайди (Х. Назир). Косада ош уч элик озайди (Ойбек), Кундан-кунга бозор касодлашиб, харидор озайди (А.Кахор).

Сийраклашмок - миқдори жуда кам ҳолатга ўтмок: Нихоят, булутлар сийраклашди, атроф ёришди (Н. Ёкубов). Шаҳар чироклари сийраклашади, фонтан атрофи бўшаб қолди (С. Ахмад). Кукдаги юдузлар сийраклашади (Х. Ғулом). Сийраклашмок маъносида белги даражаси кучли бўлиб, бу сўз нутқида кам қўлланади.

Сергалмок - миқдори кам (оз) ҳолатга ўтмок: Ҳашарнинг дастлабки кунларида курт-кумурскадай чиккан одам бора-бора сергалади (М. Исмоилий).

Етказилмок - купайиб, аниқ миқдорга етган ҳолатга ўтмок: Шундай қилиб, вилоятимизда ихтисослаштирилган узумчилик ва боғдорчилик ташкилотлари 7 тага етказилди (Ўзбекистон овози). ... олис туманларда жойлашган қабул килувчи орбита станцияларининг сони 85 тагача етказилди (Радиодан).

Д) «сифат»: яхшиланмок, такомиллашмок, мустаҳкамланмок, ёмонлашмок. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари предметнинг сифатини, унинг шу хусусиятига кура қандай ҳолатдалигини, яъни назарий ва амалий фойдаланиш нуқтаи назаридан талабга жавоб бериши ёки жавоб бермаслигини англатади. Улар ясама феъл сифатида -лан, -лаш, -ай қушимчаларини олган ҳолда кузатилади:

Яхшиланмок - I. Такмиллашган, мукамал ҳолатга ўтмок: Кейинги вақтларда рус тилига доир дастурлар, дарсликлар, методик ва кўргазмали куроллар, русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча лугатлар анча яхшиланади (Маърифат). II. Талаб даражасига етиш ҳолатига ўтмок: Дехконларнинг маиший аҳволлари ҳам унча-мунча яхшиланади (М. Исмоилий).

Такмиллашмок - мукамал ҳолатга ўтмок: Навоийнинг буюк хизматлари соясида XV асрдаги туркий адабий тилнинг ички структура элементлари — грамматика, фонетика томони ва услубияти ва буларнинг номлари янада ... такомиллашади (Навоий асарлари лугати).

Мустаҳкамланмок - маҳкам ҳолатга ўтмок: Қўрғон яхши мустаҳкамланган эди (Ойбек). Янги қурилаётган куп қаватли биноларнинг таянчи жуда мустаҳкамланади (Тошкент окшоми).

Ёмонлашмок - огир, ночор, ёмон ҳолатга ўтмок: Тарихий

материалларга караганда иктисодий ахвол жуда ёмонлашган (Бобур).

е) «ёруғ»: ёришмоқ, очилмоқ, бузармоқ. «Ёруғ» ифодали маънога эга ушбу феъллар предметнинг ташки куриниши билан боғлиқ ҳолат белгисини ифодалайди. Бу белги муайян предметнинг ёришган, ёруғ ҳолатта ўтганлиги, шунга эгаллиги билан белгиланади. Аини ҳолат феъллари туб ва сифат -ар шаклидаги ясама феъллардан иборат булиб, қуйидаги сузларда қайд этилади:

Ёришмоқ - сал ёруғ ҳолатта утмоқ: Дам ўтмай арчазордаги гумбазок нурдан ёришди (Зулфия). Узоқда коп-корайиб турган тоғнинг усти ёришди (А. Қаххор). Сув сатҳи ёришди (Х. Фулом).

Очилмоқ - ёруғ, очик ҳолатта ўтмоқ: Ҳаво буткул очилган (Х. Фулом). Осмонни эгаллаган чанг тарқалиб, ҳаво очилиб кетди (Саодат).

Бузармоқ- гира-шира ёришган ҳолатта ўтмоқ: Тонг бузарди (Х. Фулом). Вакт номозшом. Дарчаларда бирин-кетин жинчирок нурлари бузарди (Имом кочди).

Очилмоқ маъносига ёруғлик белгиси ортик булиб, унинг ҳолат ифодаси кучма маъно сифатида изоҳланади.

ё) "йўқолмоқ": ботмоқ, учмоқ, сунмоқ, тугамок. "Йўқолмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари предмет ҳолати билан боғланади. Улар предметнинг бир ҳолатдан (мавжудликдан) бошқа-йўқ булган, йўқолган, куриниш таъсири қолмаган ҳолатга ўтганлигини билдиради. Бунда предметнинг бир ҳолатдан ҳаракат натижасида иккинчи бир ҳолатга ўтишида вақт ўлчови ўрин белгисига нисбатан асосий саналади. Чунки бу ҳолдан предметнинг бир ҳолатда иккинчи ҳолатга ўтиши қаерда амалга ошганлиги эмас, балки қачон, қайси вақтда юз берганлиги муҳим саналади. Бундай ҳолат феълларида вақт ўлчови натижа ҳолатнинг юзага келиши билан қиёсан олганда, купинча, аниқ бўлади.

"Йўқолмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари туб ва ясама феъллар гуруҳини ташкил қилади. Ясама феъл узакка —а ясовчисининг қушилишидан ҳосил бўлади. Ушбу ифодали маънога эга ҳолат феъллари қуйидагилар:

Ботмоқ - уфқ орқасига яширинган (чўккан) ҳолатга утмоқ: Қуёш ботган, аммо алвон уфқда товланиш бор эди (Шухрат). Қуёш ботди, курорт шаҳарнинг ёкимли кун сурони тинди (Зулфия). Тун ниҳоят қоронғи, чунки янги туғилган ой аллақачон ботган эди (П. Турсун).

Ўзбек тили синонимларининг ва антонимларининг изоҳли лугатларида ўчмоқ, сунмоқ сузи маънолари бир хил изоҳланади: ўчмоқ; сунмоқ - ёниш ёки нур тарқатишдан тўхтатмоқ¹; нур беришдан

¹ А. Хожиев. Ўша лугат. 246-бет

тўхтамок¹. Бизнингча, лугатларда бир хил изоҳланган бу синоним сўз маънолари предметнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши, ўзгариши қандай юз беришини ифодалашига кўра ўзаро фарқланади. (Бу ҳақда - 17 - бетга қаранг):

Ўчмок - нур тарқатиши тезда йўқолган ҳолатга ўтмок: Кўкдаги чироклар бирданга ўчди (Ў.Ҳошимов). Ҳали кулги босилмаган ҳам эдики, чирок лип этиб учди (С. Аҳмад).

Сунмок.- I. Нур тарқатиши аста йўқолган ҳолатга ўтмок: Бундан ярим соатча аввал қора баҳмалга қадалган дурдек ялт-ялт этиб, куз кисаётган юдузлар мудраб-мудраб охири сунди (Ў.Ҳошимов). Қуёш бора-бора ботиб кетди, шекилли, шафак сунди (Ў.Ҳошимов). Ялт этиб, учиб сўнган юдуздек: бу кичик кўз ҳам сунади (Мирмуҳсин). II. Иссиқлик тарқатиши аста йўқолган ҳолатга ўтмок: Ётоқ коронги, шериклари ухлаган, печкадаги ўт сўнган, уй совуқ (А.Қаххор). Ўчмок сузида белги даражаси ортиқроқ. Бу сўз, асосан, сўзлашув нутқида хос.

Тугамок - йўқ булган ҳолатга ўтмок: Булутлар ёнди, тугади, юдузлар яқинроқ келди кўзига (Альманах).

ж) "харорат": кизимок, исимок, илимок, юшмамок, майинлашмок, совимок. "Харорат" фарқловчи семали ҳолат феъллари предметнинг таркибий қисми булган, вазиятга кўра турлича таъсирга эга, асосан, сезиш аъзоси ёрдамида аниқланувчи харорат белгисини ҳолат сифатида ифодалайди. Улар купинча табиат ходисалари билан боғлиқ юзага келган ҳолатни билдиради. Бунда предмет харорати кўтариш-исиш, пасайиш-совиш ҳолатида бўлади.

Ушбу ҳолат феълларига хос хусусият шундаки, харорат белгиси вақт улчови билан боғланади. Яъни ҳолат белгиси маълум вақт давомида предмет-ходисанинг энг муҳим белгиси сифатида мавжуд бўлади. Бу ҳолат феъллари нутқда туб, баъзан ясама (сифат - лаш) феъл шаклида кузатилади.

"Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати"да харорат белгисига эга: исимок, кизимок феъллари-синоним бирликлар бир хил изоҳланади: Куп иссиқликка эга бўлмок, харорати кўтарилмок². Ҳар қандай синоним сўзлар бир-бирдан кўшимча маъно нозиклиги (коннотацияси)га кўра фарқланганидек, исимок ва кизимок ҳам ўзаро маъно киррасига кўра фарқланади:

Қизимок - харорати жуда кўтарилган, кизиш ҳолатига ўтмок: Кундуз кизиби, тунлар куйдириб ёмон (Ф. Йўлдош). Кундан-кунга ҳаво қизиди (Ойбек).

¹ Ш. Раҳматуллаев, Н. Маматов, Р. Шукуров Ўша лугат. 78 -бет.

² А. Ҳожиев Ўша лугат. 108-бет.

Исимок - харорати кутарилган, исиш ҳолатига утмоқ: Бугун эрталабдан кун ҳам исиди (X. Ғулом). Баҳор келиши билан кун исийди (Ш. Шомаксудов, С. Долимов). Қизимок маъносида белги даражаси кучли бўлиб, у, асосан, оғзаки нутққа хос.

Илимок - харорати бироз кутарилган, илиш ҳолатига утмоқ: Фақат кунлар узайган, илиган, вақт номози асрдан утса ҳам ... (О. Ёкубов). Хаво илиб, баҳор нафаси сезила бошлади (Ўзбекистон овози). Февраль урталарида зангори осмон яркираб, куёш тупрокни илитди (X. Ғулом).

Юмшамок - совуқ харорат пасайган, сал илиш ҳолатига утмоқ: Февралнинг урталарида ҳаво юмшаб, дала-тошни, тукайларни босиб ётган қалин қор ёпиғи тешила бошлади (А. Қаҳҳор). Совуқ бир оз юмшаб тушган, куёш очик ҳавода ҳаракат этмоқда эди (А. Қодирий).

Майинлашмоқ - юмшоқ, ёқимли, мулоим ҳолатга утмоқ: Эрталабки совуқ шабада пешинда майинлашиб, баҳордан дарак беради (Тошкент оқшоми). Майинлашмоқ маъносида белги даражаси ортиқроқ. Бу сўз қушимча «ёқимли» белгиси (семаси)га эга бўлиб, ижобий бўёқ ифодалайди. Майинлашмоқ, юмшамок сўзлари, асосан, адабий тилга, шеърятга, илимоқ, асосан, жонли нутққа хос.

Совимоқ - иссиқ харорат пасайган, совуқ ҳолатга утмоқ: - Ҳа, ҳозир ҳаво ҳам совиб, салқин тушиб қолди (Ф. Мусаҷонов). Сухбат кизиби, чой совиди (С. Абдулла).

з) «хид»: димиқмоқ, чиримоқ. Бундай фарқловчи семали ҳолат феъллари предметнинг хиди билан боғлиқ ҳолатини ифодалайди. Предметнинг ҳолат белгиси инсоннинг хид сезиш аъзоси билан аниқланади ва сифатига кўра баҳоланади. Ушбу ифодали ҳолат феъллари предметта хос хиднинг ёқимсиз, бадбуй, нохушлигини, салбий муносабат уйғотишини билдиради. Бундай фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидаги туб феълларда қайд этилади:

Димиқмоқ - нафас қайтадиган ҳолатга утмоқ: Меҳмон турга ўтиши билан уйни димиққан, чириган тамаки ҳиди тутиб кетди (А. Қаҳҳор). ўтов ... ўтов ... ўтов ҳаммаёқ, маишатдан димиқарди Бобатог (Т. Тула).

Чиримоқ - бадбуй ҳидли ҳолатга утмоқ: Меҳмон турга ўтиш билан уйни димиққан, чириган тамаки ҳиди тутиб кетди (А. Қаҳҳор). Хонани чириган картошка ҳиди тугган эди (Тошкент оқшоми).

и) «вақт»: қоронгиламоқ, яримламоқ, абадийлашмоқ. Бу ҳолат феъллари шахс, баъзан предметнинг вақт билан боғлиқ ҳолатини ифодалайди. Бунда вақт шахс ва предметнинг муҳим ҳолат белгиси бўлади. Айни ҳолат феъллари предметни вақт жиҳатдан характерлаб, предметнинг турли вақт улчовлари билан бевосита алоқада, боғлиқликда эканлигини билдиради. «Вақт» фарқловчи семали ҳолат феъллари сифат-ла(ш) шаклидаги ясама

фeъллaрдaн тузилaди:

Қоронгилaмoқ - ёрутлик тулa йуқолгaн, қоронги ҳoлaтгa утмoқ; Нoдир қоронгилaтиб келгaндa, oдaмлaр сaдa атрoфидa чoрдoнa қуриб, чунқайиб утиришaр... (С.Юнусoв).

Яримлaмoқ - кeчaси, тун ярми ҳoлaтгa утмoқ; Қoри мaжлисдaн чиқиб, уйгa тунни яримлaтиб, Рaҳмaтилaнинг ҳужрaсигa бoрди (А.Қaҳҳoр).

Абaдийлaшмoқ- дoимий, мaнгу ҳoлaтгa утмoқ; Аксинчa, у дустликни кучайтирди, абaдийлaштирди (М. Исмoилий). Усмoн Юсупoвнинг муътабaр нoми ҳукумaтимиз қaрoригa бинoaн абaдийлaштирилди (Рaдиoдaн). Абaдийлaшмoқ мaъносидa белги дaрaжaси кучли булиб, бу сўз қўшимчa «мaнгу» сeмaсигa эгa, ёзмa нутққa хoс.

Лeксикoгрaфия нуқтаи нaзaридaн ҳaрaкaт нaтижaси булгaн ҳoлaт фeъллaри мaъносининг таркибий қисмлaри (сeмaлaри) «ҳoлaт» муштaрaк, «ҳaрaкaт нaтижaси» бирлaштирувчи вa қaтoр фaрқловчи сeмaлaрдaн ибoрaт бўлaди. Фикр aлмaшиш жaрaёнидa сўз мaъноси у ёки бу фaрқловчи сeмaси oрқaли рeaллaшaди. Нутқдa ҳaр бир сўз муайян фaрқловчи сeмaсигa курa бoшқa сўзлaр билaн, улaрнинг муайян фaрқловчи сeмaлaри билaн узaрo муносабaтгa (вaлeнтлик муносабaтигa) киришaди. Бундaй ҳoллaрдa сўз мaъносининг фaрқловчи сeмaси фикр aлмaшиш жaрaёни нуқтаи нaзaридaн eтaкчи, aсoсий бўлaди:

Ёришмoқ - ҳoлaт, ҳaрaкaт нaтижaси, ёрут - ёрут ҳoлaтгa утмoқ:

Яхшиланмoқ- ҳoлaт, ҳaрaкaт нaтижaси, тaлaб дaрaжaсигa eтмoқ - тaлaб дaрaжaсигa eтгaн ҳoлaтгa утмoқ;

Кaмaймoқ- ҳoлaт, ҳaрaкaт нaтижaси, oдaтдaгидaн миқдoрaн кaмaймoқ - oдaтдaгидaн миқдoрaн кaмaйгaн ҳoлaтгa утмoқ вa б.

Хуллaс, ҳaрaкaт нaтижaси булгaн ҳoлaт фeъллaридa ҳoлaт муайян ҳaрaкaт aсoсидa юзaгa кeлaди. Бундaй ҳoлaт фeъллaрининг нутқ бирлиги булиш имкoни фeъл мaъносининг қaтoр фaрқловчи сeмaлaри oрқaли aмaлгa oшaди.

ИЖРО ҲОЛАТИ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Ижро ҳолати феъллари ижро натижаси бўлган ҳолатни ифодалайди. Ҳолат шахс ижросининг натижаси, ҳолати булиб кузатилади. Ижро ва ҳолат муносабатида ижро ҳолатнинг юзага келишида асос, ҳолат эса асосланувчи саналади. Ижро ҳолатнинг муҳим томонини ташкил қилади. Бинобарин, ижро ва ҳолат диалектик бирликда, боғлиқликда бўлади.

Ижро ҳолати феъллари асосан утимли феъллар сифатида бевосита муайян нарса-предметлар билан боғланади. Шунга кура ижро ҳолати феъллари «утимли» семасига ҳам эга бўлади. қиёсланг; пойламоқ, паналамоқ, сақламоқ.

Ижро ҳолати феъллари маънолари: уқталмоқ, пойламоқ, паналамоқ, салқинламоқ каби тўб ва ясама феъллар орқали ифодаланади. Ясама феъллар сифат -ла шаклида бўлади. Ушбу ҳолат феъллари нутқда қуйидаги мантиқий ифодалари билан қатнашади:

Ўқталмоқ – I. Отишга тайёр ҳолатда бўлмоқ: Буронбек тушпончасини ялангочлаб, ота-болага ўқталди (Ғ.Ғулом). Улар милтиқларини оломонга ўқталиб, ҳар дам отишга тайёр турардилар (М. Исмоилий). II. Қўлини олдинга кескин чўзган ҳолатда бўлмоқ: Бир гап гапирадиган бўлса, тўрт бармоғини бирлаштириб, ўқталиб сўзлайди (Ш. Шомаксудов, С. Долимов).

Пойламоқ - кутган, кузатган ҳолатда бўлмоқ: Шунинг учун хилват бир жойга яшириниб, уртоғини бозор йулида пойлади (М. Исмоилий). Лаъли бош оғриғи баҳонаси билан уйга кириб, чироқни учирди-да, чолнинг хуфтон намозига чиқиб кетишини пойлади (Ғ.Ғулом). У кун бўйи амир Жондорнинг йўлини кўзи тўрт бўлиб пойлади (О. Ёқубов).

Паналамоқ - I. Яширинган ҳолатда бўлмоқ: Сергей ... дарвоза ёнидаги девор тагида паналаниб турди-да, кейин қовоқхона томон юриб ... кетди (Ғ.Ғулом). II. Тусган ҳолатда бўлмоқ: Қаландар дарахтларни паналаб, олдинга юрди (О. Ёқубов). Кимнидир ахтардим, ахтардим узоқ, кўзимни паналаб баъзан қуёшдан (О.Матжон).

Салқинламоқ - иссиқлик таъсирини камайтириб, салқинда дам олган ҳолатда бўлмоқ: Кун иссиғида сада соясида салқинлашади (О.Юнусов). Биров сув олади, биров салқинлаб ўтиради (С.Юнусов). Унда фил ўз болаларини салқинлатиб, хотиржамгина сайр қилиб юрарди (Ҳ. Назир). Салқинламоқ кўпроқ ёзма нутқа хос.

Ижро ҳолати феъллари яна қуйидаги мантиқий ифодага ҳам эга:

а) «эҳтиётламоқ»: сақламоқ, асрамоқ, пойламоқ, қуриқламоқ. «Эҳтиётламоқ» фарқловчи семали ҳолат феъллари шахснинг купинча муайян предметга (баъзан шахсга) бўлган диққат - эътиборини, муносабатини белгилайди. Бундай ҳолларда муайян предмет шахс учун алоҳида аҳамиятга эга бўлади, доимо унинг диққат-марказида туради. Демак, бу ҳолат феълларида шахс ва

предметнинг ўзаро зарурий алоқасидан юзага келган ҳолат айни феъллар маъносининг моддий асоси, ҳолат белгиси ҳисобланади.

Қайд этилган ҳолат феъллари туб феъллардан ташкил топиб, қуйидаги мантиқий ифодага эга бўлади: сақламоқ - асраган, эҳтиёт қилган ҳолатда бўлмоқ; Хатларни Дилшод ҳеч кимга кўрсатмас, идорасидаги стол галадонида сақлар (У.Назаров). Жангчиларга тамаки солиб юриш учун бериладиган халтачада мен қуруқ чой сақлардим (Ф.Мусаёнов). Бой ҳам отини эҳтиёт қилиб сақлайди (Ҳ.Жаҳонгиров).

Асрамоқ - эҳтиёт қилиб, сақлаган ҳолатда бўлмоқ: У бир қизни севиб, неча замонлар суратини кўкрагида асраган (О.Матжон). Куз қадрига етган одам уни ҳар чоғ хас-чупдан асрайди (М. Исмоилий). Худо бир асради (А. Мухтор).

Пойламоқ - қуриқлаш ҳолатида бўлмоқ: ... қовунини ким пойлади? (С.Абдулла). Мингбошининг дарвозасини миршаб пойлаб турибди (М.Исмоилий).

Қуриқламоқ - сақлаган, ҳимоя қилган ҳолатда бўлмоқ: Юзбошининг мол-дунёси бениҳоят кўп, кечалари уйини ўн икки мерган қуриқлар эди (А.Қаҳҳор). Милтиқ кўтариб, идора эшигини ёмонлардан қуриқлади (О.Мухторов). Утап ... дружинаси билан йўлларни, саройларни, обжувоз-тегирмонларни қуриқлади (Ғ.Ғулом). Сақламоқ, асрамоқ китобий, пойламоқ, қуриқламоқ умумнўтқга хос.

Шундай қилиб, ижро ҳолати феълларида ифодаланган жараённинг бажарувчиси (эгаси) шахс булиб, унинг муайян қуринишда, вазиятда бўлиши ҳолат сифатида белгиланади.

ҲАРАКАТНИНГ ҲОЛАТИ ФЕЪЛЛАРИНИНГ

МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Ҳаракатнинг ҳолати феълларида ҳаракат ва ҳолат предметнинг доимий белгиси, муҳим таркибий қисми бўлиб кузатилади. Ҳолат ҳаракат асосида юзага келади. Ҳолат ҳаракат билан биргаликда муайян предметни характерлайди. Ушбу семантик гуруҳ феълларида ҳолат ҳаракат натижаси бўлган ҳолат ва ижро ҳолати феълларидан фарқли ҳаракатнинг белгиси, унинг мавжудлиги, «яшаш» усули, аммо тугалланмаган, давомий белгиси бўлиб кўринади. Чунки ҳолатнинг йўқолиши, тугаши ҳаракатнинг йўқолиши, тугаши билан содир бўлади. Бинобарин, ҳолат ҳаракат билан биргаликдагина моддий ҳодиса, ҳаракатнинг ҳолати бўлади. Шунга кўра ҳаракат ҳолатнинг манбаи, асосидир.

Ўзбек тилида ҳаракатнинг ҳолати феъллари анчагина бўлиб, улар туб ва ясама феъллардан ташкил топади. Ҳаракатнинг ҳолати феъллари маъносидаги фарқловчи семалар қуйидаги мантикий ифодаларга эга бўлади:

а) «қулай»: осонлашмоқ, енгиллашмоқ. «Қулай» фарқловчи семали ҳолат феълларида асосан шахс ҳаракатининг ҳолати ифодаланади. Ушбу ҳаракатнинг ҳолати феъллари ижобийлик бўёгига ҳам эга бўлади. Қайд этилган феъллар ясама (сифат -лаш) феъллар бўлиб, гапда қуйидаги маъноларда қатнашади:

Осонлашмоқ - осон ҳолатга ўтмоқ; ... бойвачча сигирининг сутини иккита бидонга ярим-ярим солиб бергани учун Мунистонга кутариш анча осонлашган эди (С.Юнусов). Саидий мағлубиятта учраса, Аббосхоннинг иши қанча осонлашар эди (А.Қаҳҳор). Осонлашмоқ, асосан, адабий тилга хос.

Енгиллашмоқ - енгил ҳолатга ўтмоқ: Умарқул ... от- арава қилиб олди ва бу билан Ўтапнинг меҳнатини анча енгиллаштирди (Ғ.Ғулом). Юраги қандайдир далда сезиб, нафаси енгиллашди (А.Мухтор).

б) "миқдорий" мантикий ифодасига эга. Бу фарқловчи семали ҳаракатнинг ҳолати феъллари қандай миқдор англаштишига кура: 1) "миқдорий ортмоқ" ва 2) "миқдорий камаймоқ" маъноли ҳолат феълларига ажратилади.

1. Миқдорий «ортмоқ» семали ҳолат феъллари: кучаймоқ, зўраймоқ, тезлашмоқ, енгиллашмоқ. Ушбу ҳолат феълларида предмет ҳаракатининг тезлашиб, юқори даражага етиши натижасида юзага келган ҳолат белгиси англашилади. Ҳолат ҳаракат тезлигининг қандай нуқтага етганлигини узида ифода этади. Бундай ҳолларда предмет ҳаракатни ҳам, ҳолатни ҳам узида акс эттиради. Демак, предмет ҳаракати бевосита ҳолатни юзага келтиради. Ҳолат эса предметта, унинг ҳаракатига хос давомий бўлган (унинг давомийлиги ҳаракатга боғлиқ) белги сифатида кузатилади.

"Миқдорий ортмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари, асосан,

ясама, баъзан туб феъллардан тузилади. Ясама феъл от, сифат ва равишга -ай, -лаш ясовчиларининг бирикишидан ҳосил булади: Кучаймоқ - кучли ҳолатга утмоқ: Боя даставвал кириб келганимда йўлакда ҳукм сурган овозлар, ваҳимали гаплар энди тагин ҳам кучайган (О.Ёқубов). Бунинг устига қачонлардир эшитган афсона-ю, ривоятларни эслаш ваҳимани кучайтиради (Фан ва турмуш).

Кучаймоқ зураймоқ сўзи билан синонимик муносабатда булади. Улар қўшимча маъносига (белгисига) кўра ўзаро фарқланади. Зураймоқ "Ўзбек тили антонимларининг изоҳли лугати"да кучаймоқ сўзига синоним сифатида келтирилиб, уларга айнан бир хил изоҳ берилади: даражаси, шиддати, кучи ошмоқ, купаймоқ¹. "Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да эса зўраймоқ сўзининг икки маъноси қайд этилади: 1. Кучлироқ бўлиб бормоқ, кучаймоқ. 2. Огирлашмоқ, ёмонлашмоқ.² Кучаймоқ маъноси эса шу лугатда қуйидагича изоҳланади: таъсир даражаси юқорилашмоқ, тус олмоқ, авж олмоқ, зўраймоқ³.

Кучаймоқ ва зураймоқ маъноларига берилган изоҳлардан маълумки, иккала тил бирлиги предмет ҳаракатининг миқдори ортиб, кучайган, авж олган, кучли даражага ўтган пайтини ифодалайди⁴. Аммо: "Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да кучаймоқ маъносига берилган изоҳдан кучаймоқ зураймоқ (1) билан бирлаштирувчи маъносининг бир хиллиги, умумийлиги ифодаланишидан ташқари кучаймоқ маъносида таъсирчанлик зўраймоқ маъносидаги таъсирчанликка нисбатан ортиқлиги англашилади. Аслида эса таъсир қилиш кучи кучаймоқ маъносида эмас, аксинча зўраймоқ маъносида ортиқ. Чунки зўраймоқ сўзида белги даражаси кучли⁵. Қиёсанг: Зўраймоқ - ортиқ даражада кучайган ҳолатга утмоқ; Қабристон ёнидан ўтайтиб, унинг қурқуви зурайди (Фан ва турмуш). Ёмгир зурайди (Н. Норматов). Шамол зурайиб дарахтларни силжитган сари... биз севинамиз (Ойбек).

Тезлашмоқ - жадал ҳолатга утмоқ: Гулларнинг кусакларга айланиши тезлашяпти (Радиодан). Шабада ҳам тезлашиб, болаларнинг сочлари ва галстуклари билан тинмай уйнашмоқда (Ҳ.Назир).

Енгиллашмоқ - енгил ҳолатга утмоқ: Тулпорларнинг оёғи енгиллашди (Ҳ.Назир).

2. Миқдорий камаймоқ" семали ҳолат феъллари: камаймоқ, осаймоқ, сусаймоқ, сустлашмоқ, секинлашмоқ, пасаймоқ, сийраклашмоқ, огирлашмоқ, бўшашмоқ. Бундай мантиқий ифодали ҳолат феъллари предмет ҳаракатининг секинлашиб, камайиши натижасида юз берган ҳаракатнинг таъсир нуктасини белгиловчи омил сифатида кузатилади. Бундай ҳолат феъллари, асосан, ясама

¹ Ш. Рахматуллаев, Н. Маматов, Р. Шукуров. Ўша лугат. 120 -бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли лугати, I, 312-бет

³ Ўша лугат. 409-бет

⁴ Каранг: А. Ҳожиёв. Ўша лугат. 127-бет

⁵ А. Ҳожиёв. Ўша лугат. 127-бет

фeъллардан тузилади. Улар сифат ва равишлардан булиб, -ай, -лаш, -лан, -а ясовчилари таъсирида фeъллик хусусиятини олади.

"Миқдорий камаймоқ" фарқловчи сема қуйидаги фeъл маъноларида қайд этилади:

Камаймоқ - кам ҳолатга утмоқ: Қон оқиши ҳийла камайди (У.Назаров). Ҳавонинг сал бўлсада салқинлашиши чанг-тузонни камайтира борди (М. Исмоилий).

Озаймоқ - оз ҳолатга утмоқ: Кечга яқин Гулнорнинг иссиғи озайди (Ойбек). Озаймоқ кўпроқ адабий тилга, камаймоқ эса жонли нутққа хос бўлиб, кўп қўлланади.

Сусаймоқ - суст ҳолатга утмоқ: Бу товуш беморнинг ҳаракатини сусайтирди (Н.Норматов). Шу оғир мусибатдан кейин ҳам унғурдаги иш сусаймади (М. Исмоилий).

Сустлашмоқ сусаймоқ сузи билан шакл яқинлиги ва маъно умумийлигига эга. Аини вақтда улар алоҳида тил бирлиги бўлиб, ҳар бирининг ўзига хос товуш тузуми ва маъно таркиби мавжуд. Ҳар бири нутқда муайян сузлар билан семантик-грамматик муносабатга киришади. Сустлашмоқ, сусаймоқ сўзида ўзак морфема суст, кучсиз, заиф, буш, секин каби маъноларни англаувчи сифатдир¹, -лаш қўшимчаси сифатдан фeъл ясаган. Куринадики, сустлашмоқ ясама фeълдир. Сустлашмоқ ва сусаймоқ сузлари бир томондан нисбатан шаклий фарққа эга булса, иккинчи томондан бу фeъллар асосий маъносига кура ухшаш. Аммо бу семантик ухшашлик асосида нозик маъно фарқи мавжуд. Бу фeъллар таъсирчанлик даражасига кура ўзаро фарқланади. Ушбу фeъл маънолари бир-биридан предмет ҳаракатининг муайян ҳолатга ўтишининг миқдорий белги даражасига кура фарқ қилади. Сустлашмоқ маъносида ҳаракат ҳолатининг миқдорий белги даражаси сусаймоқ маъносидаги миқдорий белги даражасига нисбатан кучлироқ. Яъни сустлашмоқ маъносида ҳаракатнинг ҳолат белгиси таъсир кучига кура нисбатан ортиқлиги билан ажралиб туради. Қиёсланг: сустлашмоқ - анча суст ҳолатга утмоқ; Ёмғир сустлашиб, майда заррачаларга айланди (У. Назаров). Узоқдан Манзурага кўзи тушиб, негадир сустлашди (Х. Тўхтабоев). Сусаймоқ, сустлашмоқ сузлари оғзаки нутқда кам қўлланади.

Секинлашмоқ - секин ҳолатга ўтмоқ: Летаргик уйқуга кетганларнинг юрак уриши, нафас олиши шунчалик секинашадикки, қулоқ билан эшитиш амри маҳол бўлиб қолади (Тошкент ҳақиқати). Кучанинг бурилишида яна бир оз унинг (Отабекнинг) одимлари секинлашса ҳам, лекин олдинлашини қўймай бораверади (А.Қодирий). Секинлашмоқ маъносидаги белги даражаси сусаймоқ маъносидаги белги даражасига нисбатан бироз ортиқ. Секинлашмоқ нутқда кўп қўлланади.

Пасаймоқ - паст ҳолатга утмоқ: Кечаги изгирин пасайган...

¹Қаранг: Узбекско-русский словарь М., 1959, 388-бет. Русско- узбекский словарь М. 1954. 793-бет

(О.Ёқубов). Тутиқиз юрагидаги дукур энди бир оз пасайди (М.Исмоилий). Унинг товуши сал узгарди, пасайди (А. Мухтор).

Сийраклашмоқ – сийрак ҳолатта ўтмоқ: Кучадаги қатнов сийраклашиб, қоронги туша бошлади (Ғ.Ғулом).

Огирлашмоқ – огир ҳолатга ўтмоқ: Тун қорайиб, йўл юриш огирлашди (Ғ.Ғулом). Унғур ичкарилаган сари иш уйланмаган даражада огирлашади (М. Исмоилий).

Бушашмоқ – буш ҳолатга ўтмоқ; ... тоғ қазувчилар шиддати заррача ҳам бушашмади (М.Исмоилий). Иссиқ бир мунча бушашгандек туюлса ҳам, димлик заптида эди (М.Исмоилий).

Нутқда ҳаракатнинг ҳолатини ифодаловчи феъл вазифасида баъзан ҳаракат, жараён маъносини билдирувчи чўзмоқ (чўзилмоқ) сўзи ҳам қўланади. Ҳаракат феълининг ҳолат маъносида келиши муайян нутқ билан боғлиқдир. Бундай ҳолларда ҳаракат феълининг ҳолат вазифасида булиши, шу феъл билан боғланиб келган алоҳида сузга боғлиқдир. Чунки бу нутқ бирлиги ҳаракат маъносига эга булиб, у чўзмоқ сўзи маъносида ҳолат белгисини, ҳаракатнинг ҳолатини юзага келтиради. Қиёсланг: чўзмоқ– давомий ҳолатга ўтмоқ: Шунинг учун ҳам терговни атайлаб чўзди (Ғ.Ғулом). Гап анча чўзилди (О.Мухторов).

Хуллас, ҳаракатнинг ҳолати феъллари асосан ясама феъллардан гузилиб, мазмунан предметнинг ҳаракат ва ҳолат таркибий қисмларини, ҳаракатнинг доимий ҳолат белгисини ифодалаш билан муайян лексик-семантик гуруҳни ташкил қилади.

МАЛАКА ҲОЛАТИ ФЕЪЛЛАРИНИНГ

МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Малака ҳолати феъллари инсон руҳиятида (баъзан жониворларда) бирор ҳаракат - ходисага, предметга нисбатан пайдо булган турлича муносабатни - шаклланиб, мустақкамланиб, доимий, давомий хусусиятга айланган куникма, узлаштирилган одатни англатади. Бундай куникма, одатлар, асосан, инсонга хос муҳим белги сифатида инсон табиати (хулк - атвори)нинг бир кўриниши бўлиб кузатилади. Инсон ҳаёти ва фаолиятида турли-туман жуда кўп жараёнларда катнашади, ҳар хил нарса - предметлар билан муносабатда булади. Шу жараёнда шахсда мавжуд воқелик билан боғлиқ ҳолда предметларнинг таъсири натижасида юзага келган куникма, одатлар ҳолат белгисини ташкил қилиб, малака ҳолати феълларининг мазмун томонини эгаллайди. Бинобарин, малака ҳолати феъллари "малака", "куникма" каби асосий, марказий семаларга эгаллиги билан ажралиб туради.

Шуниси муҳимки, малака эгаси булган инсон куникмасининг, одатининг манбаи муаъян предметлар бўлиб, буларни ифодаловчи тил бирликлари туб ва от -лаш шаклидаги ясама феъллардан таркиб топади. Булар: куникмок, урганмок, одатланмок. Қайд этилган феъл маъноларининг фарқловчи семалари қуйидаги мантикий ифодага эга:

Куникмок - мажбуран мувофиклашган ҳолатда бўлмок: Умри гўдаклик чоғидан оғир меҳнатга, аччик-курук гапларга куникиб, чиникиб ўсган. (Ҳ.Назир) Бу ҳол авваллари халойикнинг газабини, нафратини келтирган булса ҳам бора-бора одамларнинг бир қисми куникди (А.Қаххор). Оккушча аввалига уйга, одамларга куникди (Шухрат). Куникмок тасвирий сўзи, асосан, бадий нутққа хос бўлиб, "мажбурий" белгисига эга.

Урганмок - беихтиёр мослашиш ҳолатида бўлмок: Гўдаклик чоғида сенга ургандим (Ҳ.Олимжон). Бузоқлигидан узи тарбия қилган, унга урганган эди (С.Юнусов). Урганмок, асосан, сўзлашув нутқида хос бўлиб, кўп қулланади, беихтиёр белгисига эга.

Одатланмок - ихтиёрий урганиш ҳолатида бўлмок: Шу боисдан кўчманчи қирғизлар идиш-товокни ўз турмуш тарзига мос турли материаллардан ясашга одатланишган (Фан ва турмуш). У подачининг учинчи кенжа кизи бўлиб, доно, хушёр меҳнатга одатланган (Сохибқирон). Равшан қай вақтда ётмасин, эрта сахарда уридан туришга одатланган эди (У. Назаров). Одатланмок сўзи

асосан адабий тил – ёзма нутқда кенг қўлланади, "ихтиёрий" семасига кўра бошқа малака ҳолати феълларидан фарқ қилади.

Хуллас, малака ҳолати феъллари инсон рухий олами билан боғлиқ давомий ҳолатларни ифодалашига кўра нисбатан мустақил саналади.

ОБРАЗЛИ ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Тасвирий (образли) ҳолат феъллари объектив борлик предмет-ходисалари, улар орасидаги муносабатлар хақида муайян хабар бериши, таъсирчанлик даражасининг ортиклиги билан ажралиб туради. Бу гуруҳ ҳолат феъллари якка, узиача олинганда, улардаги таъсирчанлик кўпинча аниқ ифодаланади. Қиёсланг: дўшаймоқ, каккаймоқ, гулламоқ, шумшаймоқ, олтинланмоқ, жилваланмоқ, жилоланмоқ. Бундай феъллар гапда муайян сўзлар куршовида олинганда эса, таъсирчанлик доимо кучли даражада ифода этилади. Бу-табиий. Чунки образли ҳолат феълларини ураган куршов бирликлари ушбу феъллар маъносини "тиниклаштириб" колмасдан, балки ундаги таъсирчанликни яна ҳам кучайтиради, бўрттиради. Умуман, нутқ жараёни предмет - ходисалар, улар номларининг семантик-синтактик конуният асосида узаро бирикиб, муайян нутқий ўринни эгаллаб, шу уринда кулланган сўз маъноларининг қайси таркибий қисмлари - фарқловчи семалари фаоллигини таъминлайди.

Демак, тасвирий ҳолат феъллари маъно таркибининг асосини ҳосил қилган таъсирчанлик тилда ҳам, нутқда ҳам аниқ ифодаланиши билан муҳимдир. Образли ҳолат феълларида таъсирчанлик билан бирга муайян дарак, хабарнинг ҳам ифода этилиши ушбу феъллар маъносига ҳос муҳим хусусиятдир.

Тасвирий ҳолат феъллари предмет - ходисалар хақида тасвирий хабар бериши ва бу хабар инсон руҳиятига кучли таъсир қилиб, унда шу предмет-ходисалар, уларнинг шакли, мазмуни, тузилиши, белгилари, моҳияти хақида аниқ, туғри, тўлиқ тушунча, тасаввур ҳосил бўлишида муҳим аҳамият касб этади.

Образли ҳолат феъллари таъсирчанликни, ҳис туйғуни ифодалаши, инсон руҳиятида қандай "шаклдаги" таъсирчанликни ҳосил қилишга кура турличадир:

а) таъсирчанликни ифодалашга кўра бетараф бўлган образли ҳолат феъллари: ухламоқ, котмоқ, гавдаланмоқ;

б) ижобийлик бўёғига эга таъсирчанлик ифодаловчи образли ҳолат феъллари: олтинланмоқ, товланмоқ, жилоланмоқ;

в) салбийлик бўёғига эга таъсирчанлик ифодаловчи образли ҳолат феъллари: хувилламоқ, шумшаймоқ, сўлмоқ.

Образли ҳолат феъллари тасвирийликни тўб ҳамда ясама феъл шаклида англатади. Ушбу феъллар узи билдирган предмет, ходисаларни жамият ва табиат моддаларига, шахс ва предметларга ҳос хусусиятларга, ҳолатга, ҳаракатга, шаклга,

таъсирга ва бошқаларга киёслайди.

Предметларни киёслаш нутқий ҳодиса бўлиб, бунда образли ҳолат феълларида таъсирчанлик бир предметга хос хусусиятнинг бошқасига кучирилишидан, яъни предмет бошқа предметга хос хусусиятга, тасвирийликка эга бўлишидан юзага келади. Бу нутқий таъсирчанлик белгисининг ҳосил булиши билан изоҳланади. Бу белга (сема) ҳам образли ҳолат феъллари маъносининг таркибий қисми саналиб, юзага чиқишга тайёр турган (потенциал) семани ташкил қилади. Демак, образли ҳолат феъллари кўшимча потенциал семага эга булиши сабабли уларда таъсирчанлик юзага келади¹.

Айтилганидек, образли ҳолат феълларида "ҳолат" муштарак сема, "образли" бирлаштирувчи сема сифатида суз маъносининг таркибий қисмини ташкил қилади. Маълумки, муштарак семанинг ҳам, бирлаштирувчи семанинг ҳам аниқ мантикий ифодага эгаллиги нутқий шароитда юз беради. Чунки суз маъноси фикр алмашиш жараёнида муайян таркибий қисми орқали муайян ифодага эга бўлади. Яъни, фикримизча, маъно (семема) нутқда муайян аниқ сема "қобигига яширинади" (албатта, у йук булмайд, доимо сакланади) ва бу сема нутқий етакчи, асосий саналади. Нутқда аниқ мантикий ифодага эга бўлувчи фарқловчи сема воқе бўлишига кура нутқ "бирлиги" сифатида суз маъносидан шартли, нисбий ажралиб (бу ажралиш фақат гапда бўлади), маънони нисбатан "чекинтириб", уни "узига жойлаштиради". Бинобарин, нутқда фарқловчи сема дарак, хабар (таъсирчанлик) ташувчига, етказувчига айланади. У ташқи ҳодисалар ҳақида билим - тушунча беради. Маълумки, нутқда кўлланувчи ҳар бир мустақил суз фақат аниқ бир маънода ишлатилади. Суз маъносининг фарқловчи семаси асосий, марказий саналиб, бошқа муҳим ва номуҳим семалар фикр ифодалашда етакчи ҳисобланган фарқловчи семага "бирлашади", муайян нутқий вазиятда юзага чиқишга тайёр турган имконият сифатида сакланади. Бунда имкониятнинг фаоллашиши суз маъносини тил "бирлиги" сифатида олганда, суз маъносининг таркибий қисмларини аниқлашда, суз маъносига лексикографик нуктаи назардан ёндошганда юз беради. Демак, суз маъноси мантикий булақларининг вазиятга кура баъзан асосий, зарурий бўлиши, баъзан аксинча бўлиши нисбийдир.

¹ Каранг И. Қўчқортоев. Суз маъноси ва унинг ваденлиги. Т. 1977. 29-бет. М Мирғожиев Э. Тоҳиров. Суз маъносининг бусғи. Т. 1980. 13-бет

Маълум буддики, нутқий шароитда фарқловчи сема маънонинг "яшаш" бирлиги, усули, муҳим таркибий қисмига айланади. Шу жиҳатдан фарқловчи семани аниқлаш ғоят муҳимдир. Пишмоқ, хумраймоқ, сунмоқ, толмоқ, қизимоқ, қонсирамоқ, яшнамоқ, сўлмоқ, жилмаймоқ, гуламоқ, халқаланмоқ, сеҳрланмоқ, хўрозланмоқ, мутилламоқ; хувилламоқ образли ҳолат феълларининг фарқловчи семаси нутқда қуйидаги мантикий ифодаларга эга бўлади: Пишмоқ.-1. Ишлов билан етилган ҳолатда бўлмоқ: Лой ҳалимдай пишди (Ҳ. Назир). Онаси пишитилган лойдан узиб олар ва авайлаб хуштак ясарди (Н.Норматов). 2. Қорайиб чиникқан ҳолатда бўлмоқ: Яланғоч, сочи олинган, офтобда пишган (С.Юнусов). Саратон тафти одам этини пиширади, ҳечкиси йук бир оз тобланасиз (Й.Шамшаров). Офтобда пишиб, куча чангитиб юрувчилар кундан-кунга хиёл сийрақлашаётгандай кўринди (Ҳ. Назир).

Хумраймоқ - булуғли қорамтир ҳолатда бўлмоқ: Шимол томон уфқ ҳам хумрайган (А.Мухтор). Осмон қора, хумрайган (Ойбек). Хумрайган осмон кўнгилларни ғаш қилар, кайфиятни бузар эди (Тошкент окшоми). Хумраймоқ китобий.

Сунмоқ - фаоллиги йўқолган (пассив) ҳолатда бўлмоқ: Дустлар, айтинг, сўнган дастликни қайга олиб бориб кўмарлар (А.Орипов). Унинг тўсатдан ғазаби сўниб, эсанқирагандай жилмайди (С.Анорбоев). Сўниб қолган қулги яна оловлана бошлади (Н.Қодиров).

Толмоқ - чарчаган (хориган) ҳолатда бўлмоқ; Кишнаб йўлга чиққан паравоз, даштлар ўтиб, сира толмайдир (Ҳ. Носир). Толмоқ адабий тилга хос.

Қизимоқ - фаоллашган, кучайган ҳолатда бўлмоқ: Сухбат қизиб, чой совиди (С.Абдулла). Болалар кўпайиб, ҳар хил машғулотлар қизиб кетди (П. Турсун). Ҳозир овнинг авжи қизиган пайти, қўлда ўрдақ, кашқалдоқ кўп (А. Шарипов).

Қонсирамоқ - қонга ташна ҳолатда бўлмоқ: Жаллодлар ҳаракатландилар-ханжаримиз қонсираган (А.Қодирий). Қонсираган ханжарини белига осиб, ойболтасини кўтарган жаллод Қушбегининг ҳукмига мунтазир эди (А.Қодирий).

Яшнамоқ - чирой очган ҳолатда бўлмоқ: Қрим яшнаган эди (Ш.Тошматов). Ватаним кўёшга кўксини очиб, Осиё қуйнида яшнаган бустон (А.Орипов).

Сўлмоқ - тушқунлик кайфияти ҳолатида бўлмоқ: Баъзан шеър устида сўлганда руҳим паҳлавон Махмуддан сўрадим мадад (А.Орипов).

Жилмаймоқ - нур сочиб, табассум қилган ҳолатда бўлмоқ: Қуёш самони тўлдириб, жилмайиб турибди (Н. Ёқубов). Булутлар орасидан ой жилмайди (Ғайратий). Қураёпсанми, қандай яшармиш олам,

бепарво гўдакдай жилмаяди жим (А.Орипов).

-Ла (н), -илла сўз ясовчиларининг от, сифат, таклидий ва ундов сузларга бирикишидан хосил бўлган ясама феъллар тасвирий ҳолат феълларида нисбатан куп кузатилади. Узак морфема асосида шаклланиб, ясама хусусиятларга эга суз маъноларининг фарқловчи семалари қуйидаги мантикий ифодали бўлади.

Гулламок – чирой очган ҳолатда булмок: Ерда чамандай гуллаган ипак гиламлар (Ойбек). Кимнингдир кўнглида баҳор гуллади (Ў.Ҳошимов).

Ҳалкаланмок – халка шакли ҳолатида булмок: Мукаддамнинг хурлиги келиб, кузида ёш халкаланди (Ў.Ҳошимов). Ҳалкаланар трубкада тугунлар, уйғок кўзлар бахтимизни уйлайди (М.Шайхзода). "Парпивоининг кизи, илойим айтанинг келсин, кам булмасин"-отанинг кўзларида ёш халкаланди (Ш. Ғуломов).

Сеҳрланмок – беихтиёр ҳолатда булмок: Сирли тун, бутун борлик сеҳрланган сингари (Э.Воҳидов). (У) шаркираб оккан сувнинг кўшигидан сеҳрлангандек, арик буйида тўхтади (Ойбек).

Хўрозланмок – "гердайган, хезланган", "ҳолатда", "булмок": Хуш сенга нима керак, деди у хўрозланиб (Н. Фозилов). Лаънати деди Тулбош, унинг кетидан хўрозланиб (Н. Фозилов).

"Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да мўлтилламок сўзининг маъноси 1. Аянчди карамок, кўзни жовдиратиб, маъюсланиб, эзилиб карамок, жовдирамок; 2. Эътиборсиз, хаёл паришонлик билан карамок¹ изоҳига эга. Бу изоҳда мўлтилламок сўзи нигоҳ (кўрув) феъли сифатида кайд этилади. Айни вақтда бу суз тасвирий ҳолат феъли сифатида қуйидаги нутқий кўчма маънога ҳам эга: Йилтираб аксланган ҳолатда булмок: Баъзан дуппи гулига телбалардай тикилиб туради-да, кузларида чилп-чилп ёш мўлтиллайки (А. Мухтор).

Хувилламок – кимсасиз, бум-буш ҳолатда булмок: Кучалар алланечук хувиллаган (П.Қодиров). Дуконлар ёпик. Хаммаёк хувиллаган (П.Қодиров).

«Ҳолат» муштарак семали, "образли" бирлаштирувчи семали ҳолат феълларининг фарқловчи семаси яна қуйидаги мантикий ифодаларга ҳам эга: а) "тасаввур": гавдаланмок жонланмок.

"Тасаввур" ифодасига эга образли ҳолат феъллари бевосита инсон хотираси билан боғлиқ жараённи ифодалайди. Бунда тасаввур инсон руҳиятининг муҳим таркибий қисми сифатида биринчи ўринга чиқади. Чунки бундай ҳолларда инсон хотирасидаги қачонлардир идрок килиниб, из қолдирган, акс этган предмет, воқеа-ҳодисалар тасаввурда қайта тикланади. Бу қайта тикланиш, албатта, инсон истаги, хоҳиши-муайян сабаб билан боғланади. Бундай

¹Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли лугати, 1, 490-бет

холларда тасаввур манбаи шахс, предмет ва воқеа-ҳодисалар бўлади. Демак, "тасаввур" ифодали ҳолат феъллари билан бирикувчи сўзлар предмет ифодаловчи тил бирликларидан тузилади.

Шуниси ўзига хоски, "тасаввур" мантикий ифодасига эга образли ҳолат феълларининг доимий таркибий қисми сифатида ўрин маъносини ифодаловчи сўзлар катнашади. Булар: кўз олдидан (унгимда), ҳаёлимда кабилардан ташкил топиб, ҳолат феълларида ифодаланган жараённинг содир бўлиш ўрнини, қаерда амалга ошганлигини билдиради ва шу жihatдан феъл маъносини урин муносабатига нисбатан аниқлаштиради.

"Тасаввур" ифодасини берувчи образли ҳолат феъллари таъсирчанликни англантишига кура бетараф (гавдаланмоқ) ҳамда ижобийлик (жонланмоқ) бўёғига эга бўлади. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари ясама феъллар бўлиб, улар отга -лан ясовчисининг кўшилишидан ҳосил бўлади. Умуман, бундай холларда ясама сўз маъносидаги феъллик хусусияти узак морфемага ясовчи кушимчанинг бирикиб, унда феълга хос семантик хусусиятни, "феъллик" семасини ҳосил қилиши билан изоҳланади.

Гавдаланмоқ, жонланмоқ сўзлари синонимик муносабатда бўлади. Бизнингча, бу сўз маънолари аниқ ёки мавҳум предмет билан боғланишига, шу предметнинг тасаввурда қайта кўринишини, намоён бўлишини ифодалашига, шунга кура синонимни ҳосил қилишига, доимо урин ифодаловчи сўзга эгаллигига, гапда предмет ифодаловчи сўздан кейин келиб, кесим бўлишига, қатор бирикувчи сўзлар учун семантик марказни ҳосил қилишига, утимсизлиги ва ясама феъллигига кура бир хилликка эгадир. Айни вақтда алоҳида, мустақил тил бирликлари сифатида бу сўз маънолари ўзаро фарққа эга. Яъни гавдаланмоқ маъносида предметнинг тасаввурда нисбатан тулик, аммо нисбатан турғун ҳолда намоён бўлиши ифодаланса, жонланмоқ маъносида предметнинг тасаввурда қисман, унинг айрим муҳим томонлари ҳаракатчан (динамик) шаклда қайта пайдо бўлиши билан фарқланади. Шунингдек, жонланмоқ тасвирийликни, таъсирчанликни ортик ифодалашига кура ҳам гавдаланмоқ сўздан фарқ қилади. Жонланмоқ сўзи маъносининг изоҳи кучма маъно сифатида баҳоланади.¹

Образли ҳолат феълларининг "тасаввур" мантикий ифодасига эга фарқловчи семаси гапда қуйидаги сўз маънолари орқали намоён бўлади. Қиёсланг: Гавдаланмоқ - ҳаёлан тикланган ҳолатда бўлмоқ; Унинг кўз олдидан Арслон гавдаланди (Мирмуҳсин). Нукул

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I, 288-бет

куз ўнгида Севаранинг жамоли гавдаланар (У.Назаров). Элёр Мингбулок хакида ўйлаганда, унинг куз олдида боғнинг кок бағрида ётган ёнгокзор гавдаланарди (У. Назаров).

Жонланмок - хаёлан кечган ҳолатда бўлмок: Хаёлида тўрт йил бурун бўлган воқеа жонланди (Х.Ғулом).Куз олдида ўртоқлари, қўшнилари, Камол ва унинг дадаси Ҳайдарбойваччалар билан бўлган можаролар жонланди (С.Юнусов). Менинг кўз ўнгимда жонланар тарих (А.Орипов).

б) "нур таратмок": ёнмок, чакнамок, товланмок, жилваланмок, жилоланмок, оловланмок, алангаланмок, чўтланмок, нурланмок; кўз-кўзламок, чарақламок, порламок, ялтирамок, милтирамок, ловулламок. Бундай маънога эга образли ҳолат феъллари муайян предметга хос куриш таъсир кучига эга белгини ҳолат белгиси сифатида ифодалайди. Яъни бундай ҳолатда предметда мавжуд ёки бошқа предмет таъсирида юзага келган белги-хусусият-нур, ёруғлик билан боғлиқ хусусият акс этади.

"Нур таратмок" фарқловчи семали ҳолат феълларига нисбий хос хусусият уларнинг ўрин таркибий қисмига эгаллигидир. Бунда образли ҳолат феълларида ифидаланган хабар, таъсирчанликнинг тарқалиш, пайдо бўлиш сатҳи курсатилади. Бу семантик гуруҳ ҳолат феълларига хос доимий хусусиятлардан бири узи ифодалаган нарса-предметни бошқа бир предметга қиёслаши, ухшатишидир. Яъни ҳолатга хос белгини ифодаловчи сўз маънолари конкретлаштирувчи сифатида ҳолатга аниқлик киритади, уни мавҳумликдан куткаради. Демак, юкорида қайд этилган образли ҳолат феъллари гапда кўпинча ўз маъносига аниқлик киритувчи сўзлар билан семантик-синтактик муносабатга киришишига кўра муҳимдир.

"Нур таратмок" фарқловчи семали образли ҳолат феъллари, асосан, ясама феъллар бўлиб, улар -ла (н), -ира, -илла ясовчиларининг от, таклидий сўз каби узак морфемаларга қўшилишидан ҳосил булади. Бундай ясама феъллар таъсирчанликни кучли даражада ифодалайди. Бу таъсирчанлик нутқий таъсирчанликнинг бир қуриниши бўлиб изоҳланади. "Нур таратмок" фарқловчи семаси қуйидаги образли ҳолат феълларида қайд этилади. Қиёсланг: Ёнмок - нур сочган ҳолатда бўлмок: Осмонда эса бу кеч ҳам олис хаёлларга ўхшаш юдуз чўғлари милт-милт ёнади (О. Мухторов). Юлдузлар ёнади, офтоб чарақлар (А. Орипов). Унинг кўзларида ёнарди бехол йирок юлдузларнинг сирли нурлари (А. Орипов).

Чакнамок - ёркин нур таратган ҳолатда бўлмок: Кўзлари чакнайди, қўшнилар кириб қолса, бир яхши сўрашади (У.Назаров). Ғуломжоннинг кўзлари чакнади. Юраги қаттиқ дупурлаб урди (М.Исмоилий). Ҳаммаларининг бетлари қизариб,

кузлари чакнаган, лаблари илжаяди (М.Осим). Чакнамок сўзида белги даражаси, таъсир кучи ортик.

Товланмок - турли нур уйнаган ҳолатда бўлмок: Атрофни кучли шов-шувга тўлдириб, икки терак бўйи баланндан куйиларкан (шаршарақ) камалакнинг етти рангида товлачиб, кузни камаштиради (Ҳ. Назир). Унинг остидаги кошинлар яраклаб товланади (У. Назаров). Сув куёш нурида ялт-ялт товланади (П. Ёкубов).

Жилваланмок - жилвали ҳолатда бўлмок: Куёшнинг илк нурлари ховлидаги икки туп мирзатеракнинг учларида жилваланар (О. Ёкубов). Кўм-кўк тоқ барглари эрталабки куёшда жилваланади (Ойбек). Симобдай жилваланиб, кумушдай ялтираган шу тагдўзи кайси бир хинали кўлнинг иши (Ғ. Фулом).

Жилоланмок - жилоли ҳолатда бўлмок: Ундан чапроқда эса осмонга санчилган Гури Амир минораларининг тилла ранг бўёқлари нозик жилоланади (О.Ёкубов). Йул-йулакай миатираб, сен ёкимли куйлайсан, жилоланиб, жиддираб не хусусда суйлайсан (З. Диёр). Жилоланмок ҳам, жилваланмок ҳам поэтик услубга хос булиб, жилоланмок сўзида кўшимча маъно нозиклиги нисбатан кучли. Жилоланмок, асосан, предметга, жилваланмок эса шахсга ҳам, предметга нисбатан ҳам ишлатилади.

Оловланмок - 1. Олов рангли, кизарган ҳолатда бўлмок: Мастуранинг лўппи юзи оловланди (Ойбек). Иссиқданми, хижолатданми, унинг юзлари оловланди (Ойбек). Комиссарнинг оловланди кўзлари (Т.Тўла). 2. Қизариб товланган ҳолатда бўлмок: Этли камарида олтин куббачалар, йирик гавхарлар, Бадахшоннинг аслаъли ёкутлари оловланар эди (Ойбек). Булутларнинг ранги оловланмоқда, булутлар ёнмоқда негадир (Альманах).

Алангаланмок — алангали, олов рангли ҳолатда бўлмок: Кўзи алангаланди, манглайи буришди, кошлари бир-бирига тортилди (С.Айний).

Чўгланмок - ёнган, яркираган ҳолатда бўлмок: Бўпти, орамизда кола колсин, хупми,- деди Зиёда кўзлари чўгланиб (А.Мухтор). Пахмок малла кошлари тагида кўзлари чўгланди (А.Мухтор). Чўгланмок сузида белги даражаси, таъсир бўёғи ортик.

Нурланмок - нурли ҳолатда бўлмок: Нурланади дағал бармоқлар, кўзларида жон олар кўшиқ (Зулфия). Бу кулимсирашда унинг кўм-кўк кўзлари нурланди (Ш. Тошматов).

Куз-кўзламок - намоиш килган ҳолатда бўлмок: Навоий номли театр атрофида, паркларда, боғларда атиргуллар очилиб, ранглар нафосатини куз - кузлайди (М.Исмоилий).

Чаракламок - ёркин, кучли нур сочган ҳолатда бўлмок: Офтоб чараклайди (С.Аҳмад). Юлдузлар ёнади, офтоб чараклар

(А.Орипов). Осмонда эса юлдузлар чараклайди (Ўзбекистон овози).

Порламок - нур акс этган ҳолатда булмок: Баҳор куёши Гавхаршод мадрасасининг хайбатли гумбази устида порлар (Ойбек). Кушчинор чироқлари порлар эди (А. Қаххор). Ёруғ кунларимдай порлади куёш (А.Орипов). Порламок сўзида белги даражаси ва маъно таъсирчанлиги ортик, чаракламок сўзида эса ундан ҳам ортик.

Ялтирамोक - нур синиб ўйнаган ҳолатда булмок: Симобдай жилваланиб, кумушдай ялтираган шу тагдўзи кайси бир хинъли кўлнинг иши (Ғ.Ғулом). Қум зарралари куёш нурида товланиб ялтирарди (Ж.Шарипов). Шамширдек ялтираган чакин чўлнинг олисларигача ёритади (С Аҳмад).

Милтирамोक - кучсиз нур сочган ҳолатда булмок: Унда-мунда юлдузлар хира милтирар, совук аччиккина (Ойбек). Кеча окшом фалақда ой бузариб ботганда, Зухро юлдуз милтираб, хира ханда отганда (А.Орипов).

Ловулламок - ёлкинли ҳолатда булмок: Чойхона бу окшом жуда гавжум эди: кекса тол, бакатерак шохларига осилган чилимковок беш юз шамлик лампочкалар ёғдусида дарахтлар худди улкан гулхан сингари ловуллаб товланарди (Н. Ёкубов). Ловулламок сўзида "алангаланиш" даражаси, таъсирчанлик белгиси кучли.

в)"шаклий": кункаймок, шумшаймок, безраймок, думпаймок, дўпаймок, кашаймок, гердаймок, кеккаймок, хурпаймок, дўрдаймок. Бундай ифодали ҳолат феъллари кўпинча предметнинг шакли, кўриниши билан боғлиқ ҳолатни англатади. Бу ҳолда предмет ўз шакли ва мазмуни билан боғлиқ катор хусусиятларга эга бўлади. Айни хусусиятлар предметнинг бир бутунлигини таъминловчи таркибий қисмлар бўлиб, бунда предметнинг шакли билан боғлиқ томони бошқа предметларга киёсан олганда кучли таъсирга эгаллиги, диққатни жалб қилиши билан ажралиб туради.

"Шаклий" мантикий ифодасига эга образли ҳолат феъллари тўб феъллар сифатида таъсирчанликни кучли даражада, яққол ифодалайди. Улар қуйидагилардир:

Кункаймок - беушшов урнатилган ҳолатда булмок: Хужра ёнбошида кичкинагина учокбоши кункайган (Х.Ғулом). Қоядай кункайиб турган оғир юк кийшайиб, ... (А. Мухтор). Баҳоватдин кишлогининг яқшанбалик бозоридан сал нарида, куча чеккасидаги кункайган ховлида бир кампир яшарди (А.Мухторов).

Шумшаймок - хунук кўринган, каккайган ҳолатда булмок: Ана, шумшайган уйи (Н.Норматов). Баргини тўкиб, шумшайиб қолган чилон жийда тагида узок туришди (С.Анорбоев). Ҳовлилардаги совук ургандан қорайиб, илжираб кетган бултурги гуллар қор тагидан шумшайиб бош чиқарди (С. Анорбоев).

Безраймок - ҳаракатсиз, пинагини бузмаган ҳолатда булмок:

Йигитали шунча уринса ҳам, машина безрайиб тураверди (И.Рахим).
Ҳозир биз бир томони ҳали безрайиб ётган чул, бир томони эса обод булган ернинг ҳудудида турардик (С.Ахмад).

Думпаймок - буртиб чиққан ҳолатда бўлмок: Почтачи думпайган сумкасини узок титкилаб, хат олиб узатди (А. Мухтор). Катта тут ёғоч куланкасида думпайган янги қабрни кучиб, тупроқларига юзларини суртиб, соатларча йиғлаб, кўзлари шишгандан сунг кайтишди (Ойбек).

Дуппаймок - дўмпайган (туртиб чиққан) ҳолатда бўлмок: Куллари дуппайган корни устида ковуштирилган эди (М. Исмоилий). Нохуш дуппайган янги қабр (У. Назаров). Дуппаймок сузида белги даражаси, таъсирчанлик думпаймок сузига нисбатан ортик. Бу дуппаймок сузида куш ундошнинг мавжудлиги билан изоҳланади.

Қаппаймок - 1. Қорни шишганнамо ҳолатда бўлмок: Шу пайтда зшик очилиб, ташқарида аввал корни каппайган бакалок эшак кўринди (А.Мухтор). 2. Нарса билан тўлган ҳолатда бўлмок: У каппайган сумкасини кўйди (И.Рахимов). Ҳожи хола ... туй маъракаларга фақат дэстурхон солиш, кейин тугунни каппайтириб кайтиш учунгина эмас, бу бахонада гураҳонларни излар эди (М.Исмоилий).

Гердаймак - назарсиз тиккайган ҳолатда бўлмок: Қаршимда гердаяр тоғлар (А.Орипов). Гердайиб кўкка узайган хайбатли кайрағочлар сирли, ваҳимали кўринди (Ойбек).

Кеккаймак — ковишимсиз тиккайган ҳолатда бўлмок: Ёмғирда ерга қапишган майсалар мағрур кеккаяди, елда силкинади (Шухрат). Кеккаймак сузида таъсирчанлик даражаси гердаймак сузига нисбатан ортиқроқ.

Хурпаймок - қатламини тиккайтиб, ёйган ҳолатда бўлмок: Хурпайган булут осилиб тураверарди-ю, ёмғир ёгдади (А.Мухтор). Булутлар хурпайиб, ёмғир ёғишидан дарак берарди (Альманах).

Дурдаймак - 1. Кутарилиб чиққан ҳолатда бўлмок: Бошини ва ҳозиргина ураган дуррасини оркасидан ушлаб, харир кўйлаги дурустрок яширолмаган кўкрагини дурдайтириб керишди (М.Исмоилий). 2. Шишганнамо, осилган, ҳолатда бўлмок: Азалдан хушфёъл одам нос элитган кишидай ковоғини осилтириб, лунжини дурдайтириб утирибди (И.Рахим). Болалигидаги дурдайган лаблари энди куюш тафтида, дашту далада, тоғу тош шамолида пишибди (С. Анорбоев).

г) "кўриниш": кабармок, купчимок, сулмок, мунғаймок. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари предметнинг кўриниш ҳолатини

англатади. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари: сулмоқ, мунғаймоқ тасвирийлик, муносабат, ҳис-туйғу бўёқларига эгадир. Қабармоқ, кўпчимоқ феълларида эса тасвирийлик салбий ва ижобийлик бўёги нуктаи назаридан бетараф бўлади. Бу феълларда таъсирчанлик тасвирийлиги билан фарқланади.

Қабармоқ, кўпчимоқ, сўлмоқ, мунғаймоқ образли ҳолат феъллари маъноси предмет ҳолат белгисининг бошқа предмет билан киёсланиши натижасида юзага келади, Бундай ҳолларда нутқда қайд этилган предметга бошқа шахс ва предметга хос белги-хусусият кўчирилади, бириктирилади. Бунда предметлар табиати, моҳияти, хусусиятига кура бирор мантикий синфга бирикади, узаро умумийликни ҳосил қилади. Шунга кура предмет белгиси предметга кучирилади ёки шахсга хос белги предметга, предметга хос белги эса шахсга кўчирилади.

"Кўриниш" маъносига эга образли ҳолат феъллари нутқда қуйидаги изоҳлар билан катнашади: Қабармоқ - бўртган, туртиб чиккан ҳолатда бўлмоқ: Пўрсиллаб қабарган сахро яшил жингалаклар билан копланган (Ойбек). Икковининг буйин томирлари, аркондай қаварган билан пайлари томирга айланган (Ойбек).

Кўпчимоқ - етилиб кутарилган ҳолатда бўлмоқ: Шудгорланган ерлар қўчиган (М.Тошматов). Қор, музлар эриб, ер ҳамирдек қўчиган (Миртемир). Синонимик муносабатдаги қабармоқ ва кўпчимоқ сўзларининг нутқ бирлиги сифатидаги фаоллиги, ишлатилиш даражаси тенгдир. Аммо қўпчимоқ маъносидаги белги даражаси ва таъсирчанлик қабармоқ маъносидагига нисбатан ортиқроқ.

Сўлмоқ - бужмайган, узини оддирган ҳолатда бўлмоқ: Олмадайнин сулган гудай тарзим бор (Балогардон). Дадам фронтда ўлган учта акамнинг дардида кўзи кўр бўлди. Бунини кўрган ойим ўзидан-ўзи сўлиб жон берди (А. Мухтор). Улар бир-бирларини кўрмасалар дарров сўлиб қоладилар (А. Мухтор).

Мунғаймоқ - эътиборсиз ҳолатда бўлмоқ: Икки жумла ёзилган шу хат стол узра мунғайиб қолди (Г.Нуруллаева).

д) "жисмоний жараён": ухламоқ, мудрамоқ. Бундай ҳолат феъллари тасвирийликни предмет билан боғлиқ ҳолда ифодалайди. Образлиликка эга предмет аниқ бўлади. Ушбу ҳолат феъллари аслида шахсга, жонли мавжудотга табиий хос, бош мия ярим шарларининг фаолияти билан боғлиқ жисмоний жараённи ифодалашини ва уни предметнинг ҳолат белгиси сифатида баҳолашини билан ўзига хосдир. Бу жисмоний ҳолат инсон (ҳайвон) мия фаолиятининг фаолликдан фаолсизликка ўтиб, нисбатан "тўхташи", ташқи таъсирларга жавоб ҳаракатларининг сусайиши натижасида содир

булади. Демак, айни мантикий ифодали ҳолат феъллари муайян предметнинг муайян вақтдаги тинч, ҳаракатсиз, шовкинсиз ҳолатини ифодалайди. Ушбу гуруҳ феъллари туб феъллардан таркиб топади. Улар нутқда қуйидаги изоҳлари билан катнашади, Ухламоқ - ҳаракатсиз (тинч) ҳолатда бўлмоқ: Тун ухлайди, лекин уйкуда тотли ҳаёт, ором бор, жон бор (Зулфия). Қоялар ухлайди - денгиз ухламас (О.Матчон). Учиб қолган соқийдай гунгурс ухлайди тоқлар (Ғ.Ғулом).

Мудрамоқ — ҳаракатсизликка берилган ҳолатда бўлмоқ: Шимол ғўзал, урмон мудрар юз товланиб бир ёнда (Т.Ҳамид). Бундан ярим соатча олдин ... ялти-ялт этиб, кўз кисаётган юлдузлар мудраб-мудраб охири сунди (Ў.Ҳошимов). Барглари шалпайган, тузон босган дарахтлар жимгина мудрайди (Ойбек).

е) "ҳаракатсиз": котмоқ, миҳланмоқ. Бу ҳолат феъллари шахс ёки предметнинг мутлақо ҳаракатсизлигини ифодалайди. Бунда шахс ёки предмет бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга, яъни ҳаракатдан ҳаракатсизликка утади, муайян ҳолатта эга бўлади. Натижа ҳолат тасвирийликка эга давомли ҳолатлиги билан ажралиб туради. Ушбу фарқловчи семали маънога эга образли ҳолат феъллари қуйидагилар:

Қотмоқ - мутлақо ҳаракатсиз ҳолатда бўлмоқ: Тошдай котдим ушал они бир тоқатдан айрилиб (А. Орипов). Сулув яшин уриб кўмирга айланган чинордай жонсиз, ҳушсиз қотиб қолди (А. Мухтор). Билмам нечун сизнинг нигоҳ бир нуқтада қотмишдир (А. Орипов). Қотмоқ сўзида белги даражаси, таъсирчанлик ортиқроқ.

Миҳланмоқ ясама ҳолат феъли (от-лан) сифатида мажбурий тинч ҳолатда бўлмоқ изоҳи билан катнашади: Штабдагиларнинг кузлари кук ва кизил чироклар билан тулган харитага миҳланиб қолди (И.Раҳим). Ҳалойик кузи билан эмас, бутун фикру зикри билан ҳам мингбошига миҳланган эди (М. Исмоилий).

ё) "тус": олтинланмоқ, қумушланмоқ, симобланмоқ. "Тус" мантикий ифодали ҳолат феъллари жонсиз, баъзан жонли предмет номлари билан боғланиб, предметни тус белгисига қура баҳолайди. Ушбу феъл ясама (от-лан) феъллар бўлиб, нутқда қуйидаги изоҳларда иштирок этади: Олтинланмоқ - олтин ранги ҳолатида бўлмоқ: Куз фасли. Нак алангадек олтинланган дарахтлар қимир этмайди (Ойбек). Узумлар пишаберсин ишқомларда олтинланиб (Ғ.Ғулом). Дубулғалар, қалқонлар, ойболталар қуёш билан олтинланган ҳавода порлайди (Ойбек).

Қумушланмоқ - қумуш рангли ҳолатда бўлмоқ: На муаттар чаманзорлар, на мухташам қўшқлар, на қумушланган ҳовузлар ... уни қизиктирмади (Ойбек). Тоғ ёнбағрида тикилган оқ ўтов ой шуъласида қумушланиб, қўқаламзор адирларга яна ҳусн қўшган (Ўзбекистон овози).

Симобланмоқ - симоб рангли ҳолатда бўлмоқ: Арчаларнинг

жомаси кумуш, симобланар хозир кора сой

ж) "бирикиш": капишмоқ, ковушмоқ. Ушбу ифодали ҳолат феъллари доимо икки предмет орасидаги муносабатни акс эттиради. Предмет муносабати уларнинг бир-бири билан бириккан, туташган куринишга, "ёпишган" ҳолатга утганлиги, шаклан бир бутунлиги билан ажралиб туради. Ушбу муносабатда предмет, баъзан шахс бўлиб, уларнинг муайян нукталари орасидаги мавжуд алоқа (бирикиш) муайян сабаб таъсирида юз беради. Қайд этилган мантикий ифода қуйидаги ҳолат феълларида кузатилади. Капишмоқ - бутунлай ёпишган ҳолатда бўлмоқ: Йигитнинг кўллари кизнинг беллариға чирмашди, кўкраклари бир - бирига капишди (Ойбек). Панжара орқасидаги ипак гуллар тонг кировидан ерга капишган (А.Мухтор). Ёмғирда ерга капишган майсалар мағрур кекқаяди (Шухрат).

Ковушмоқ - туташган ҳолатда бўлмоқ: Шундай коникиб, шундай мирикиб керишдики, бир зумгина киприклари бир-бири билан ковушди (М.Исмоилий). Қуша каримокка мухр бўлади ҳаётда икки лаб ковушган бир зум (Ғ. Ғулом). Капишмоқ ковушмоқ билан синонимни ҳосил қилади. Капишмоқ маъносида белги даражаси, таъсирчанлик нисбатан кучли. Капишмоқ сўзи кўпроқ жонли нутққа, ковушмоқ эса шеърятта хос. Шунингдек, капишмоқ сўзи маъноси нисбатан салбий, ковушмоқ сузи маъноси эса ижобий бўёкка эга. Капишмоқ шахсга ҳам, предметга нисбатан ҳам қулланилади. Қовушмоқ эса асосан шахсга, унинг жуфт аъзоларига нисбатан ишлатилади.

з) "йук булмоқ": сўлмоқ, қуримоқ. Бундай фарқловчи семали ҳолат феъллари мавҳум предмет билан боғланиб, уни ҳолат белгиси томонидан аниқлайди. Ҳолат белгиси предметнинг энг муҳим фарқловчи белгиларидан бири саналади. Бундай туб ҳолат феъллари бирор ҳодиса, рухий кечинма, жараён қабиларнинг тухташини, йуқолишини ифодалайди. "Йук булмоқ" мантикий ифодаси қуйидаги образли ҳолат феълларида воқе бўлади:

Сўлмоқ - фаоллиги йуқолган ҳолатда бўлмоқ: Тунлар ҳам халоватинг олган ғам шу субҳидам салқинида сулади (М. Эгамбердиев). Ёшлигим сўлди, чакмоқдек бир чакнади-ю, утди кетди (Ойбек).

Қуримоқ - ҳаётийлиги йук ҳолатда бўлмоқ: У ерларсиз сенинг ижодинг қурийди (У.Назаров).

и) "кучи киркилмоқ": юшмамоқ, майинлашмоқ. Айни маънога эга ҳолат феъллари мавҳум предметнинг муайян вақтдаги доимий нисбатан тургун белгисини ифодалайди. Бунда ҳолат белгиси предметнинг инсон туюш, хис килиш сезгисига кучли таъсири натижасида воқе бўлади. Предмет шу белгисига кўра инсонга таъсир

қилиб, унда ижобий туйғу уйғотади. Қайд этилган ҳолат феъллари гапда туб ва ясама феъл шаклида келади. Ясама феъл сифатга - лаш ясовчисининг қушилишидан хосил бўлади. Ушбу фарқловчи сема гапда қуйидаги феъл маъноларида катнашади. Қиёсланг: Юмшамок - совуклик кучи кесилган ҳолатда булмок: Тунов кунги бурон ва изғиринлардан сўнг табиат гўё кахридан тушган, юмшаган ... (О.Ёкубов). Февралнинг ўрталарида ҳаво юмшаб, дала-тошни, тўкайларни босиб ётган қалин қор ёпиғи тешила бошлади (А.Каххор).

Майинлашмок - ёкимли юмшаган ҳолатда булмок: Тунов кунги бурон ва изғиринлардан сўнг табиат кахридан тушган .. майинлашган (О.Ёкубов). Майинлашмок сузида белги даражаси ва таъсирчанлик нисбатан ортик. Айни сўз "ёкимли" буюғига эга.

й) "бушашмок": шалпаймок, шалвирамок. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари тасвирийликни муайян предмет билан, унинг инсон курув сезгисига таъсир килувчи ташки тузилишига хос ҳолат белгиси билан боғлаб аңлатади. Бу ҳолат феълларида предмет узининг аввалги таранг, тортилган ҳолатига зид бўлган, бушашган, тарангсизлашган ҳолатга уттанлиги ифодаланади.

"Бушашмок" маъносига эга ҳолат феъллари қуйидагилар: Шалпаймок - таранглигини йўқотган, шалвираган ҳолатда булмок: Машинасининг бир ғилдираги шалпайиб ётибди (С. Аҳмад).

Шалвирамок - тарангсиз, осилган ҳолатда булмок: (Машинадан) тушиб карадим. - Баллон латтадек шалвираб қолибди (Ў.Ҳошимов). Уғилчаси шалвираган иштонини торта бошлади (Оғзаки нутқдан). Шалвираган сузи маъносида "тарангсизланиш" даражаси ортиқроқ. Шалпаймок, шалвирамок сузлари, асосан, оғзаки нутққа хос бўлиб, шалпаймок нисбатан кўпроқ қулланилади.

к) "ёруғ": бузармок, ёришмок, ёруғлашмок, оқармок. «Ёруғ» мантикий ифодали ҳолат феъллари муайян предметнинг ҳолат белгисини образли ифодалайди. Бундай ҳолат белгиси инсон қуриш аъзосида акс этиши билан моддийлашади. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари предметнинг ёруғлик билан боғлиқ белгиси - унинг ёришган, ёруғлашган ҳолатдалигини ифода этиши билан мустақил саналади. Улар тузилишига кўра туб ва ясама бўлади. Ясама феъллар сифатга -лаш, -ар ясовчиларининг бирикишидан хосил бўлади. "Ёруғ" фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар: Бузармок - ғира-шира ёришган ҳолатда булмок: Тонг бузарди (Шухрат). Дераза орқасидан сахар бўзарибди (Х. Ғулом). Кеча окшом фалакда ой бузариб ботганда ... (А. Орипов).

Ёришмок - 1. Сал ёруғ, оқарган ҳолатда булмок: Бир зум баҳор каби ёришди олам (А.Орипов). Қуёш тиглари кўринмаса ҳам, шарқ осмони ёришиб ... (М.Исмоилий). 2. Қайфияти кўтарилган ҳолатда булмок: Тундлиги йўқолиб, чехраси ёришди (Тошкент окшоми).

Бундан кунгли бир оз юмшаб, чехраси ёришган Хисрав уни бағрига босиб упди (М. Иброхимов).

Ёруғлашмок - ёруғрок, ёркинрок ҳолатда бўлмок: Куёш хозир бизнинг мана шу ўлкамиз осмонига келиб, тухтаб тулишди, ёруғлашди (Р.Файзий).

Оқармок - ёришган ҳолатда булмок: Табиатнинг мармар танли, гул сочи эрка кизи - тонг оқариб келади (Уйғун). Ёруғлашмок сўзида белги даражаси, "ёруғлик" кучи бузармок сўзига нисбатан ортик. Ёришмок, оқармок маъноларида эса шундай белги undан ортирок. Бузармок, ёруғлашмок сўзлари, асосан, шеъриятга хос. Ёришмок, оқармок сўзлари эса сўзлашув нутқида кўл ишлатилади.

а) "паришон": анграймок, мўлтаймок. Бу фарқловчи семали ҳолат феъллари шахс, баъзан предметга хос ҳолат белгисини ифодалайди. Бундай ҳолат ҳам инсон кўриш сезгиси билан боғланади. Қайд этилган ҳолат феъллари кенг маънодаги предметнинг муайян ташки ҳолатини образли ифодалаши билан нисбатан мустакилдир. Ушбу ҳолат инсоннинг бирор таъсир натижасида паришон, локайд, маънос каби "шаклий" ҳолатга утганлигини ифодалайди. "Паришон" маъносига эга туб ҳолат феъллари қуйидагилардир:

Анграймок - паришонхотир, хайрон ҳолатда булмок: Тугмас хотин ... Анграйди нигоҳ ... Қадам тўнди ... Эс-хуши гангиди (Г. Нурулаева).

Мўлтаймок - маъносиз ва иложсиз ҳолатда булмок: Шу чокқача мўлтайиб ... утирган Кумушбиби бир сесканди-да, кушикчи кизларга каради (А. Қодирий). У ... кимнидир ахтарди, лоп этиб кўзи бир чеккада мўлтайиб турган "митти" га тушди (Х. Назир). Анграймок сўзида белги даражаси нисбатан ортирок. Бу тил бирлиги салбий бўёкка эга. Мўлтаймок маъносида ижобийлик белгиси бор. Бу феъллар, асосан, жонли нутққа хос бўлиб, анграймок купрок ишлатилади.

м) "йўқолмок": сўнмок, учмок. "Йўқолмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон рухий ҳолати билан боғланади. Улар инсоннинг бир рухий ҳолатдан бошқа ҳолатга утишини, муайян предметга нисбатан кизиқшининг, интилишининг бутунлай йўқолишини, бепарқ муносабатда бўлишини, баъзан эса инсонда унга нисбатан салбий муносабатнинг юзага келиши кабиларни ифодалайди. Айни феъллар шахс рухий ҳолатини туб феъл сифатида англайди. "Йўқолмок" ифодаси гапда қуйидаги феъл маъноларининг фарқловчи семалари оркали намоён булади: Сўнмок - таъсири тухтаган ҳолатда булмок: Захро холанинг юзидаги кувонч ўша захотийек сўнди (У.Назаров). Раиснинг тўсатдан газаби сўниб, эсанкирагандай жилмайди (С.Анорбоев). Дўстлар, айтинг, сўнган

дустликни кайга олиб бориб кумарлар (А.Орипов).

Ўчмок - таъсири бутунлай тўхтаган (йўқолган) ҳолатда бўлмок: Ўрта бўйли олифта кийинган йигитни қуришим билан юрагимдаги борлик, журъат ва катъият худди сув пуркаган алангадек ўчди-колди (О.Ёкубов). Унинг юзидаги аввалги қизиллик ҳижрон шоми шафағидек ўчди-колди (Х.Ғулом). Алимардоннинг кўзларидаги табассум бирдан ўчди (Ў.Хошимов). Ўчмок сузидаги белги даражаси кучли бўлиб, сўз маъноси "бутунлай" семасига эга. Ўчмок сўзлашув нутқиға, сунмок бадий услубға хос.

н) "таркамok": тўзмок (тўзимок, тўзғимок). Бундай фарқловчи семага эга жараён феъллари баъзан турли предметларнинг ҳолат белгисини ҳам ифода этади. Улар туб феъллардан иборат булади. Тўзмок. Бу суз тил бирлиги сифатида, асосан, ҳаракат маъносини ифодалайди. Унинг "ҳаракат" семаси етакчи, муҳим - хабар ташувчи саналади. Шунингдек, тўзмок феълӣ ҳолат маъносида ҳам келади. Ҳолат маъноси нутқда — уни ураган қуршов бирликлари таъсирида хосил бўлади. Тўғрироғи, тўзмок сузида ҳаракат маъноси муайян гапда вақтинча "яширинади", юзага чиқишға тайёр имкониятға утади. Тўзмок сузи баъзан тўзимок, тўзғимок каби шаклларда ҳам намоён бўлади. Синонимик муносабатдаги бу бирликлар семантик умумийликка эга бўлиб, кўшимча маъно нозиклиги, таъсирчанлик даражаси, кўлланиши кабиларға кўра узаро фарқланади. Қиёсланг:

Тўзмок - I. Таркаган ҳолатда бўлмок: Эшик очилиб, хаёли патдай тузиди (А. Каххор). Шеър анжумани тузди (С.Абдулла). II Эскирган, яроксиз, ҳолатда бўлмок: Менга овкат беради, кийимим жуда тузиса, кийим қилиб беради (Ойбек).

Тўзимок - тўзмок II дан (давомли ифода бермок): Йулдошбой уч - тўрт хафтадан бери ички кийимини ечмаган, кўйлаги терда котиб кетган, туни билан этиги тўзиб колган эди (Х. Нуъмон, Ё. Шорахмедов).

Тўзғимок - I ва II дан (такрор ва давомли ифода бермок): Тутиқиз бир неча кун ичида чўпдай озиб, гулдай хусни тузғиди (М. Исмоилий). Қиш-ёз оёғида оғир сағир калиш.Махси ҳам ямок, бошида кир, тўзғиган салла (Ойбек).

Хулмас, турлича ҳолатларнинг тил бирликларида-сўзларда образли ифодаланиши ўзига хосдир. Нутқда "таъсирчанлик" семали ҳолат феъллари туб ва ясама феъл шаклида катнашади. Образли ҳолат феъллари маъно тузилишининг асосини тасвирий хабар ташкил қилади.

БИОЛОГИК ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Ўзбек тилида биологик ҳолат феъллари нисбатан кўп кузатилади. Улар кенг маънодаги тирик (жонли) мавжудотларнинг ҳаёти, усиши, ривожланиши кабилар билан боғланиб, уларда табиий, зарурий мавжуд бўлган ирсий жараён-ҳолатларни ифода этади. Бундай ҳолат феълларига хос муҳим хусусият шундаки, улар мазмунида ифода этилувчи ҳолат муайян предметнинг (мавжудот)нинг ҳолат белгиси бўлади. Бу ҳолат предметнинг доимий белгиси сифатида жисмоний, рухий жараёнлар билан бевосита боғланиб, диалектик муносабатда, ўзаро таъсирда кузатилади.

Биологик ҳолат тирик мавжудотларнинг яшашини, ташқи таъсирлардан таъсирланишини, бирор шароитга мослашини, вазиятга, вақтга кўра ўзидаги ирсий белги-хусусиятларини бевосита намоён қилишини, муайян ирсий имкониятларининг юзага чиқиши учун ишлатилишини, "курашиши"ни ҳам ўзида акс эттиради.

Биологик ҳолат феъллари нугқ фаолиятида ҳолат манбаи (объекти)га кўра шахс, ҳайвон ва усимликлар билан боғланади. Ушбу феъллар баъзан вақт, ўрин, ўхшатиш каби таркибий қисмларга ҳам эга бўлади. Биологик ҳолат феъллари туб ва ясама феъллардан таркиб топади. Ўлмоқ, чиримоқ, очилмоқ, етилмоқ, бўртмоқ, гулмоқ, ёшармоқ каби ҳолат феъллари маъноларининг фарқловчи семалари қуйидагича:

Ўлмоқ - яшаш муддати, ҳаёти, умри тутаган ҳолатда, бўлмоқ: Отам ўлди, қолдим кўзимни ёшлаб (Балогардон). Кейин қолган бари ўлди (Алпомиш). Қизнинг севгилиси урушда ўлибди. (Ў. Ҳошимов). Бу орада яна тўртта сизир ўлди (А. Қахҳор).

Чиримоқ - 1. Мўрт ҳолатда бўлмоқ: Уч-уч шохлари эса узун ва нозик, улар қуриган, чириган (О. Мухторов). 2. Айниган, еб бўлмас ҳолатда бўлмоқ: Сўйилган қовун ичидан чириган экан (Латифалар). Чиримоқ оғзаки ва ёзма нутққа-умумнутққа хос.

Очилмоқ - ушиб, қўзга қўринган ҳолатда бўлмоқ: Ёнбағирларда лолалар очилган (П. Қодиров). ... ораларидаги лолақизгалдоқлар қипқизил бўлиб очилган (М.Исмоилий). Қизил, сафсар, пушти очилибди қашқаргулар (М. Исмоилий). Очилмоқ сўзлашув нутқида кўп қўлланилади.

Етилмоқ - ҳар томонлама вояга етган ҳолатда бўлмоқ: Ёйигит қирқ ёшга қирганда ақлий ва жисмоний томондан етилади (Ш. Шомаксудов, С. Долимов). Қашқирлар етилибди, овчи келиб ... терисини шилиб олади (Ғ. Жаҳонгаров); Етилмоқ кўпроқ бадий нутққа хос.

Бўртмоқ - ушиб чиккан, бўртиш ҳолатида бўлмоқ: Дарахтлар

ялтираб, буртди хар куртак (Зулфия). Олча новдалари мунчок-мунчок бўртиб ... (Мирмухсин). Буртмоқ, асосан, ёзма нутққа хос.

Гул, ёш каби от, сифатларга -ла(ш), -ар ясовчиларининг қушилишидан ясалган ҳолат феълларининг фарқловчи семалари қуйидагича: Гулламоқ - гул чиқарган, гулли ҳолатда бўлмоқ: Гузалари ўсиб, гуллаб, кўсақлар таккан (Ҳ.Олимжон). Боғдаги мева дарахтлари гуллаган, хаводан бол иси анқийди (М. Осим). Мана чўлда ҳам олча гуллади (Ў. Ҳошимов). Зинапоянинг ёнгинасида ўрик гуллаган эди (А.Мухтор). Гулламоқ умумнутққа хос бўлиб, кул кулланилади.

Ёшармоқ - ёш қуринган ҳолатда булмоқ: Ҳамма ёшарди, факат Мавлон қариди (А. Кахҳор). У ёшариб, кайта куч-қувватга тўлгандек (Альманах). Ёшармоқ купроқ китобий, адабий услубга оид.

"Ҳолат" муштарак семали, "биологак" бирлаштирувчи семали ҳолат феъллари яна қуйидаги фарқловчи семаларга ҳам эга. а) "истеъмол даражасига етмоқ": пишмоқ, етилмоқ. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари манбаига кўра усимлик, купинча мевали дарахт, хул мевалар билан боғланиб, уларнинг кўрув сезгиси билан идрок қилинувчи ирсий ҳолат белгисини акс эттиради. Қайд этилган ҳолат феъллари предметнинг сифат даражасини, яъни истеъмол ҳолатига етганлигини, истеъмол қилиш мумкинлигини -пишганлигини ифодалайди. Қайд этилган ҳолат феъллари туб феъллардан тузилиб, гапда қуйидаги мантикий ифодага эга булади.

Пишмоқ -1. Истеъмолга тайёр ҳолатда булмоқ: Нодир боғни қуриқлаб қолганида, эртаги узум ғарқ пишган эди (С. Юнусов). Ота, манави беҳиларни қуринг, хиди оламни тутуди, бирам пишибдики: -деди саман отлик — (М.Исмоилий). Мевалари ғарқ пишган қатта боғнинг тўрида мармар гумбазли ҳаммом бор эди (П.Қодиров). Бу муддат ичида шоли пишди, ўрилди, янчилди (Ҳ.Фулум). 2. Усиб етилган ҳолатда булмоқ: Ана эгатлардаги тутларнинг новдалари пишибди (М.Исмоилий).

Етилмоқ - пишган, истеъмол қилиш ҳолатида булмоқ: Самарқанд боғларида қатта дона анорлар етилган (П. Қодиров). Бир йили Афандининг бодринги жуда эрта етилибди (Латифалар). Жонивор хўб етилибди-да, - деди Мадаминхужа қовунни коса қилаётди (М. Исмоилий). Пишмоқ ва етилмоқ сузлари узаро синонимик муносабатда бўлиб, уларнинг асосий, бирлаштирувчи маъноси бир хил. Айни вақтда пишмоқ маъносида предметнинг белги даражаси аниқ бўлиб, бу суз, асосан, сўзлашув нутқида хос. Қўшимча маъно бўёғи жихатидан бетараф. Келтирилган гапларда пишмоқ сузи бош, тўғри маънода қулланади, аммо у, асосан, китобий услубга хосдир. Шунингдек етилмоқ сузи маъноси хиссий таъсирчанлик бўёғи жихатидан ижобийликка эга. Етилмоқ маъносида ифодаланган белги даражаси пишмоқ маъносида

ифодаланган белги даражасига нисбатан мавхумроқдир. Шунингдек, пишмоқ сўзида ифодаланган белги-хусусият предметнинг ташки курунишига ҳам, ички, маъна-таъми, истеъмоладаражасига нисбатан ҳам тегишли, улар учун умумий саналади. Етилмоқ сўзи маъноси кўпроқ предметнинг шакли - ташки курунишига хос хусусиятлар билан боғланади.

б) «шаклий»: куримоқ, сўлмоқ, ковжирамоқ, какрамоқ, шалпаймоқ. "Шаклий" маъноли биологик ҳолат феъллари асосан мевасиз дарахт, унинг муайян қисми, гул, ўт каби усимликларнинг куриш сезгиси орқали идрок қилинувчи ҳолат белгисини ифодалайди. Улар предметларга хос белгини муҳим ҳолат белгиси сифатида билдиради. Бунда предмет муайян ташки, шаклий курунишга эга бўлади. Бу шаклий белги, ташки куруниш предметнинг ҳаётийлиги, фаоллиги, таъсирчанлигини, "яшашдан" тухтаган - ижобий курунишини йўқотиб, салбий муносабат уйғотувчи шаклга, ташки курунишга ўтганлиги билан ўзига хосдир. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари туб феъллар семантик гуруҳини ташкил қилади.. Улар қуйидаги сўз маънолари орқали намоён бўлади:

Куримоқ - узиш, кўкариш, гуллаш қабилар тула тухтаган ҳолатда бўлмоқ: Мана етти йилдирки, Найманчанинг томирига сув етиб, куриган дарахтга жон кирди (А.Мухтор). Агар сув бўлмаса ... дарахтлар куриydi (С.Юнусов). Ҳовли хийла катта, уртасида чоғроқ гулзор, сувсизликдан ҳамма гуллар куриб, фақат гултожихўроз қолибди (А. Каххор).

Сўлмоқ - шалпайиш, сулиш ҳолатида булмоқ: Ҳазон бўлиб боғда гуллар сўлибди (Фозил Йулдош). Пурвиқор Аббосхон бўлса сўлиган тарракдек бушашиб ... (Мирмуҳсин). Шоқир эртасига қараса, кеча диркилаб турган барглари сўлинкираб қолибди (Шухрат).

Ковжирамоқ - куриб бужмайган ҳолатда булмоқ: Болалар куча бекатидаги ковжираган ўтларни, ариқ бўйидаги чимларни чимдир (С.Юнусов). Қовжираган палакларнинг у ер бу ерида қолиб кетган сапчалардан узиб, чайлага олиб борди (Х.Назир). У ковжираган жўхориларга ... назар ташлаб бормоқда (А.Мухтор).

Какрамоқ - бутунлай куриган ҳолатда бўлмоқ: Даштда бир жуфт гул кўкариб, какраган (О.Матжон). Агар сув бўлмаса экинлар какраб, дарахтлар куриydi (С.Юнусов).

Шалпаймоқ - сўлиган ҳолатда бўлмоқ: Барглари шалпайган, тўзон босган дарахтлар жимгина мудрайди (Ойбек). Аттанг, деди хўрсиниб Адолат, сувсизликдан баргларини шалпайтириб турган гўзаларга қараб (И. Раҳим). Куримоқ, какрамоқ, ковжирамоқ сўзи маънолари белги даражасининг ортиқлиги билан ажралиб туради. Айниқса, какрамоқ сўзида белги даражаси кучли бўлиб, бу сўз,

асосан, китобий-поэтик услубга хос. "Шаклий" мантикий ифодали биологик ҳолат феъллари купинча сузлашув нутқиға хос бўлади. Улар хиссий-таъсирчанлик буюғига кўра ажралиб туради.

в) «ёши ортмоқ»: каримок, кексаймоқ, улғаймоқ. Ушбу феъллар, асосан инсон, баъзан хайвонни – уларда вақтнинг кечиши, ўтиши билан боғлиқ содир бўлувчи ҳолат белгисини англатади. Бундай ҳолат феъллари инсон ёшининг ортиши, инсоннинг улғайиши натижасида унинг киёфасида акс этувчи ҳолат белгисини билдиради. Инсон ёшининг "ўсиши" натижасида бевосита унинг ташки-жисмоний тузилишида табиий изини, таъсирини коддиради. Демак, инсон ташки киёфасидаги жисмоний ўзгариш ирсий-табиий ҳолда ёш хусусияти билан ҳам боғлиқ ҳолда юз беради. Юқорида қайд этилган ҳолат феъллари туб ва сифатга -й ясовчисининг қўшилишидан ҳосил бўлган ясама феъллардан ташкил топади. Айни фарқловчи сема қуйидаги сўз маъноларининг хабар-дарак ташувчи нутқий семаси бўлиб кузатилади:

Каримок – кексайиш ҳолатида бўлмоқ: Отаси шу ерда қариди (Т.Тула). Қодир ота энди қариган (Шухрат). Дадам бечора жуда қарибди (Х. Ғулом). Уришқок кўчқор қариган эди (О.Матжон).

Кексайган – қариган, катта ёшга борган ҳолатда бўлмоқ: Энди хазрати Шохрух кексайдилар, яна шахзодалараро тагин низолар (Ойбек). Булар халқ хизматида кексайган (М.Исмоилий). Салоҳиддин домла у вақтдагиға қараганда анча кексайган (А.Қаххор). Каримок, кексаймоқ сўзлари узаро синоним бўлиб, кексаймоқ сўзи маъносида белги даражаси ортиқроқ. Қаримок сўзлашув нутқиға хос, кексаймоқ китобий.

Улғаймоқ — 1. Балогатга (вояга) етган ҳолатда бўлмоқ: Мен улғайдим курашларнинг нашъаларин эмарак (Ғ.Ғулом). Бизлар хушчакчақ авлод дунёда энг бахтиёр, улғаямиз яйраб шод (И.Муслим). 2. Ёши ошган, ёшига ёш қўшилган ҳолатда бўлмоқ: Ёшимиз улғайди (О.Матжон). Ёши улғайиб, оғир меҳнат белини кийшайтиргач ... (Шухрат). Улғаймоқ сўзи кичик ва катта ёшдаги одамларга нисбатан қўлланилади. У китобий-шеърый услубга хос.

г) "тус": кўкармоқ, кўкламоқ, сарғаймоқ, кизармоқ. "Тус" мантикий ифодали биологик ҳолат феъллари, асосан ўсимликларнинг ҳолат белгисини англатади. Улар турлича рангларни акс эттиради. Айтилган мантикий ифодали ҳолат бошқа биологик ҳолат феълларидан предметнинг ранг, тус белгисини ясама феъл шаклида ифода этиши билан ҳам фарқланади. Бундай ҳолларда сифатга -ар, -ла, -ай ясовчилари қўшилади. Булар қуйидагилар: Кўкармоқ – униб, ушиб, кўкимтир тусли ҳолатда бўлмоқ: ... эски ўйларнинг томлари четида майсалар кўкарди (Ойбек). Барча япроқлари бирдай кўкарган (Х.Олимжон). Гиёҳ унмаган чўллар меҳнатқашлар қони бараварига

ям-яшил кукарган эди (А. Қодирий). Кукармок умумнутққа хос.

Кукламок - усиб, кук барг чикарган ҳолатда бўлмок: Эрта баҳор вақтида ток чикариб қуйилган урнидан куклайди ва узум қилаверади (Ш. Шомаксудов). Кукламок китобий бўлиб, кам қўлланади.

Сарғаймок - сарик тусли ҳолатда бўлмок: Дарахтларнинг барглари учидан сарғайган (Н. Ёкубов). Яланғоч, сарғайган кимсасиз урмон (А. Орипов). Япроқлари бирдай сарғайган (О. Мухторов).

Қизармок - кизғиш тусли ҳолатда бўлмок: Ўрик япроқлари совуқда ўйнаган ёш боланинг лўппи юзидай кизарди (М. Исмоилий). Боғимда кизариб пишди олча (Ж. Жабборов). Сарғаймок, кизармок умумнутққа хос бўлиб, кўп қўлланади.

д) "сувга эҳтиёж": чанкамок, ташналамок, чулламок, сувсамок, сувсирамок. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феълларида ифодаланган ҳолат белгисининг манбаи (субъекти) бўлиб, асосан инсон, баъзан ҳайвон ва ўсимликлар катнашади. Бундай ҳолат феъллари тирик мавжудотларнинг сувга булган эҳтиёжини, интилишини-сувга ташна, сув талаб ҳолатдалигини англатади. Бу семантик гуруҳ бирликлари-парадигма аъзолари, асосан, ясама феъллардан ташкил топади. Улар сифат-ла, от-са, от-сира каби тузилишига эга бўлади.

"Сувга эҳтиёж" мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар: Чанкамок - сув, чойга ташна ҳолатда бўлмок: Аямни ҳар куни ёки кун оша дард тутади: Аввал хўп чанкайди, кейини қўлларининг томири тортишади (А. Каххор). Эрта билан шўр нарса еган эдим, тоза чанкатаянти (Мирмухсин). Ғулумжон чанкаб келган эди (М. Исмоилий). -Полвон, чаккон бўлинг, сувсаб колдим, туялар ҳам чанкади (Олмос ботир).

Ташналамок - чанкок, анча сув талаб ҳолатда бўлмок: Пилла шоширади, полиз ташналаб, уйда гудагимиз кўмсайди кукрак (Зулфия).

Чулламок - чанкаш, сувсаш ҳолатида бўлмок: Ўзи узиб еганнинг мазаси бошқача бўлади, ахир шаҳардан чуллаб келгансан (Ф.Мусаёнов). Семург дарёга кетди, Сувни шимирди чуллаб, канотларини хўллаб (Х. Олимжон).

Сувсамок - сув талаб, чанкаган ҳолатда бўлмок: Азонда сувсаб уйғонадиган одати бор (А. Каххор). Сувсасанг-чанкасанг болам, нетай (Балогардон). Бир томондан кун иссиқ, иккинчи томондан одам хаддан ташқари сувсаган, сув берганлари билан конмайди (Ш.Шомаксудов, С. Долимов).

Сувсирамок — тез-тез сув талаб, ташна ҳолатда бўлмок: Одам ўзини панага-салкинга тортишга ҳаракат қилади, иштаха йўқолиб, киши тез-тез сувсирайди (Ўзбекистон овози). Семантик парадигма бирликлари "сувга эҳтиёж" семасига - умумий таркибий қисмига

кура синонимик муносабатда булиб, чанкамоқ услубий имкониятига кура бетараф-синонимик каторнинг етакчиси хисобланади. У адабий тилда ҳам, сузлашув нутқида ҳам кўп қўлланади. Маъно имконияти кенг – инсонга ҳам, хайвонга ҳам, баъзан ўсимликларга нисбатан ҳам ишлатилади. Ташналамоқ, чўлламоқ, сувсирамоқ маъноларида хиссий таъсирчанлик бўёғи ортик. Айникса, ташналамоқ, сувсирамоқ маъноларида ушбу бўёқ ортиқроқ. Яъни бу сўзларда сувга талаб, эhtiёж даражаси юкори. Буларга киёсан чулламоқ, сувсамоқ маъноларида эса белги даражаси кам. Аммо буларни узаро киёсан олганда чўлламоқ маъносида белги даражаси сал ортиқроқ. Ташналамоқ, чулламоқ, сувсамоқ, сувсирамоқ нутқда кам қўлланилади, кўпроқ китобий. Шунингдек, чўлламоқ, сувсамоқ шевага хос¹.

Сувсирамоқ талаффузига, қўлланишига кура "ғализроқ", "янгилик" бўёғини тўла йукотмаган. Шунинг учун бўлса керак, у жуда кам ишлатилади. Сувсамоқ семантик имкониятга бой, кўп қўлланади, талаффузи осон, "силлик", услубий бўёғига кура у семантик гуруҳда чанкамоқ билан мантикий алоқада.

Хуллас, биологик ҳолат феъллари "ҳолат" семали феълларнинг семантик майдонида жонли мавжудотларнинг ирсий ҳолат белгисини туб ва ясама феъл шаклида ифода этиши, мазмунан ирсий хабар (тушунча) ташиши билан нисбий муस्ताкилдир.

¹ Қаранг: А. Ҳожиев. Ўша лугат 219-бет

ФИЗИОЛОГИК ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Физиологик ҳолат феъллари айни феъллар семантик майдонининг энг катта, асосий лексик-семантик гуруҳини ташкил қилади. Ушбу феъллар инсон ва ҳайвон аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу жисмоний ҳолат ушбу феъллар маъносининг моддий асоси сифатида намоён бўлади. Физиологик ҳолат феъллари туб ва ясама феъллар бўлиб, маъно томонидан биологик ва психик ҳолат феълларига яқин туради. Биологик ҳолат феъллари жонли ва жонсиз предметларга хос, психик ҳолат феъллари инсон ва ҳайвон руҳиятига хос хусусиятларни, физиологик ҳолат феъллари эса, асосан, ташки жисмоний ҳолатларни ифодалаши билан нисбий мустақилдир. Аниқроғи, бу ҳолат феъллари маъносида жонли мавжудотларда, уларнинг муайян аъзоларида содир булувчи муайян физиологик узгаришлар, жараёнлар акс этади.

Таъкидлаш керакки, жонли мавжудот физиологик ҳолати, асосан икки кўринишда юз беради. Яъни инсон ёки ҳайвондаги жисмоний ҳолат бирор жисмоний узгариш натижасида ёки жисмоний жараён ҳолати сифатида кузатилади. Шунга кўра бу ҳолат феъллари гапларда жонли мавжудотларда содир бўлган жисмоний ҳолатни жисмоний узгариш натижаси ёки ҳолат сифатида воқе бўлувчи **жисмоний** жараён ҳолати сифатида акс этиради. Демак, физиологик ҳолат феъллари: а) жисмоний узгариш натижасида юзага келган ҳолатни ва б) жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи каби ички турларга ажратилади.

Жисмоний ўзгариш натижасида юзага келган ҳолатни ифодаловчи физиологик ҳолат феъллари

Жисмоний узгариш натижаси булган ҳолатда инсон ва ҳайвон, уларда юз берган муайян ҳолатлар кузатилади, Бунда бир ҳолатдан (ёки ҳаракатдан) бошқа бир жисмоний ҳолатга утиш узгариш натижаси эканлиги англашилади.

Қуримок, ёришмоқ, очилмоқ, чидамоқ, қизимоқ, етилмоқ, кутурмоқ, хурпаймоқ, тумпаймоқ, шишмоқ, тиришмоқ, туташмоқ, тутилмоқ, чўзилмоқ, қонамоқ, яллиғламоқ, кирламоқ, тормозланмоқ, қонсизланмоқ, елимлашмоқ, майинлашмоқ, юпқалашмоқ, сийраклашмоқ, равшанлашмоқ, жиддийлашмоқ, тундлашмоқ, сўлғинлашмоқ, огирлашмоқ, кўпирмоқ, қонсирамоқ каби жисмоний узгариш натижаси бўлган физиологик ҳолат феълларининг фарқловчи семаси, нутқий маъноси қуйидагича: Қуримок - йўқолган ҳолатда булмоқ: Оҳ тортсам, танимдан қурийдим дармон (Балогардон).

Бу сўзни айтар Авазхон танимдан куриган дармон (Балогардон).

Ёришмоқ -хурсанд (шод) ҳолатда бўлмоқ: Шуни айтиши биланок Ортик ака Ашуровнинг чехраси янада ёришди (Х.Назир). Одамларнинг юзлари бир-бирига ухшаш табассум ва қувончдан ёришган, ўзларича кизгин суҳбат қилишмоқда эди. (Н.Норматов).

Очилмоқ - гўзаллашган, чиройли ҳолатда бўлмоқ: Қара, худо қуп хусн берганда, бирам тўлишиб, бирам очилибди-ки (М.Исмоилий). Зуннуновнинг назарида Саодатхон янада очилиб кетганга ўхшайди (И. Раҳим).

Чидамоқ - бардошли ҳолатда бўлмоқ: Мен эмас кийналиб қонга бўялган, азобга чидаган сира демай вой (Т.Ҳамид).

Кизимоқ - каттик исиган ҳолатда бўлмоқ: У шундай тез югурар, шундай каттик кичкирардики, сал утмай бадани қизиби, совуқдан кукарган юзига тер марваридлари терила бошлади (М.Исмоилий). Орқа мияси қизиби ачишди, чап ёнига ағдарилди (Мирмуҳсин).

Етилмоқ - вояга (балоғатга) етган ҳолатда бўлмоқ: Бу вақтда ўнбошлик мартабасига эришган Темиртош етилган, гавдаси тўлишган бақувват йигат эди (М.Осим). Раёно бу ун йил ичида яна етилган бўлса керак ... (А.Қодирий).

Қутурмоқ¹ - хавфли касалланган ҳолатда бўлмоқ: Ўшанда осилиб чинор шохчасига қутурган итдан ҳам қолдим қутулиб (А.Орипов). Эй, Мусулмон, нега қопмайди, дейсиз, Шу ит қутурган-қу, (П. Турди).

Хурпаймоқ - тузгиган, ёйилган ҳолатда бўлмоқ: Баъзида сочлари тузиб, хурпайиб юрадиған Рихсиниса унга ёкмай ҳам қоларди (Мирмуҳсин).

Тўмпаймоқ - чўккалаб мук тушган ҳолатда бўлмоқ: Ўроз билан Йўлчи оғизларини нақ тутунга етказиб, тўмпайиб галма-гал пуфлашарди (Ойбек). Болалар утирган ўринларида тўмпайиб ё турли вазиятда узала тушиб, ... ухлашди (Ойбек).

Шишмоқ - касалланган, буккан ҳолатда бўлмоқ: Матковул шерик топиб, далага чиқишга шайлаб турган отнинг қорни шишиб, ҳаром ўлиб қолди (М. Исмоилий). Чол қўйлари шишиб ўлган ўша бахтсиз ҳодисадан бери ўғлига бунчалик ширин гапирмаган эди (А.Норбоев).

Тиришмоқ - торғишиш, таранглашиш ҳолатида бўлмоқ: Унинг яраси тиришиб, оғриб кетди (Шухрат). Унинг бошига муз югуриб, асаблари тиришди (Х.Ғулом).

Қошармоқ - бир-бирига теккан (қўшилган) ҳолатда бўлмоқ: Қошлари туташиб, қовоғи солинган (О.Ёқубов). Қора қошлари

¹ Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II 1981. 627-бет

туташиб, кузларида ғазаб чакнади (С.Зуннуова).

Тутилмок - дудукланган, гапиролмайдиган ҳолатда бўлмок: Унинг ранги мурданинг рангидай, тили тутилган, факат "тупа, тупа" деганини билиб бўлар эди (А.Каххор). Нима дейишни билмай, тили тутилди (Ж.Шарипов).

Чўзилмок - буйга, олдинга узайган ҳолатда бўлмок: Энди у озди, соколлари ўсди, юзи қорайди, шахло кузлари яна каттайди, кадди чузилди (М.Исмоилий). Кўз сузилган, лаб чўзилган, севги уйғонган чоғи (Ғ.Ғулом).

Ясама ҳолат феъллари қуйидаги қуринишда бўлади: от -а, -ла (н,ш),-сира; сифат -ла (н,ш); равиш -ир. Улар қуйидаги фарқловчи семаларга эга: Қонамок - қонли ҳолатда бўлмок: Жўраҳон турар эди: бояғи хонатлас қуйлағи чанг босган ... лаблари қонаган (М.Исмоилий).

Яллиғламок - қизарган, газакли ҳолатда бўлмок: Соколи ушиб кетган, кўзлари яллиғланиб, лаблари қовжираган ... (С. Юнусов). Зотилжами такрокланиб, иккала улкаси ҳам яллиғлабди (А. Мухторов).

Қирламок - қирли ҳолатда бўлмок: Қулогим қирланган экану (Имом қочди).

Тормозланмок - фаолияти тўхтаган ҳолатда бўлмок: Чуқур уйқуда мианинг аксарият қисми тормозланади (Ўзбекистон овози).

Қонсизланмок - қони қочиб, ранги оқарган ҳолатда бўлмок: Сафар бўзчининг бу сўздан имомнинг қонсиз ранги яна қонсизланган, оламунчок қузи алланечук ҳолатта қирган эди (А.Каххор).

Елимлашмок - ёпишқок ҳолатда бўлмок: Томоқлари қакраб, тушуклари елимлашди (Шухрат).

Майинлашмок - юшқок, ёқимли ҳолатда бўлмок: Тўмариснинг овози яна майинлашди (А.Мухтор). Майинлашмок феълда белги даражаси, таъсирчанлик кучли.

Юпқалашмок - юпка, ингичка ҳолатда бўлмок: Ҳақиқатда оч қолган одамнинг бадани заифлашади, териси юпқалашади (Ш. Шомаксудов, С. Долимов).

Сийрақлашмок - қамайган (сийрак) ҳолатда бўлмок: Бир чеккада ўтирган институт домласи Салим аканинг сийрақлашган оппоқ сочлари, қиска буйни кўришиб турар (Ҳ. Хошимов).

Равшанлашмок - тиниқ, равшан тортган ҳолатда бўлмок: ... шу кампирнинг боғида бўлбулигуё деган бир қуш бор, агар шу қушнинг сайрашини эшитсангиз, кўзингиз дарров равшанлашади дебди (Олмос ботир).

Жиддийлашмок - жиддий, сипо ҳолатда бўлмок: Қўрққаниданми ёқи каттиқ уйга толганиданми, юзи жиддийлашди, қоши чимирилди (М.Исмоилий). Фазлиддин йирик тишларини кўрсатиб, хаҳолади.

Кейин жиддийлашди (Ойбек).

Тундлашмоқ - юзи совук ҳолатда бўлмоқ: Маматмирзонинг майин юзи тундлашди (Н.Норматов). Унинг юзи кўланка тушгандай тундлашди (С.Аноқбоев).

Сўлгинламоқ - синиккан, таровати йўқолган ҳолатда бўлмоқ: Дилорнинг ранги сўлгинлашган, кўзлари чўккан, аммо ҳамон жозибали табассум билан жилмайиб туради (Ҳ. Ҳошимов).

Оғирлашмоқ - 1. Қийин (мушкул) ҳолатда бўлмоқ: Лекин чолнинг ахволи оғирлашди (А.Мухтор). Ҳақиқатан, кечга томон Мурод Алининг ахволи оғирлашди, кечаси сингисини чақирди (А.Каҳҳор). 2. Кучайган (зурайган), кийинлашган ҳолатда бўлмоқ: Дехлига келгунча Ҳумоюннинг иситмаси яна ошиб, касали баттар оғирлашди (П.Қодиров).

Кўпирмоқ - купикли ҳолатда бўлмоқ: Даврадагилар эса каллаларини иргитар, уртадагилар эса оғизлари кўпирган, кўзлари гўлайган (Ғ.Ғулом). От сонлари, тақимлари кўпирган, ҳамма ёғидан ховури чиқиб турган эди (М.Исмоилий).

Консирмоқ - конга ташна ҳолатда бўлмоқ: Азим консираб ётган йиртқич кўзларини пилпиллатди (М.Исмоилий).

Жисмоний узгариш натижаси бўлган физиологик ҳолат феъллари нутқ жараёнида яна қуйидаги фарқловчи семалари орқали аниқ мантикий ифодага эга бўлади: а) "тус": кизармоқ, гезармоқ, бўзармоқ, уникмоқ, синикмоқ, учмоқ, қонланмоқ, ловулламоқ, окармоқ, мошгуручлашмоқ, қораймоқ, кўкармоқ, сарғаймоқ, захиллашмоқ. "Тус" мантикий ифодасига эга ҳолат феъллари инсонга, унинг юз, кўз, қулоқ, лаб, бурун, қош, бош, соч, сокол, бўйин каби аъзоларига хос айни белгини ҳолат сифатида англатади. Улар касаллик, дард, кўрқув, жаҳл, бирор нарса таъсири, каттик изтироб, кексаллик, кўп ўйлаш натижасида инсонда юзага келган тус жисмоний ўзгариш ҳолатини билдириши билан муҳимдир. Бу узгариш асосида инсон аъзоларининг ички ва ташқи таъсирларга бўлган "ижобий ва салбий муносабати" ётади. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари кўпроқ ясама бўлади. Улар от -ар, -лан; сифат -ар, -лаш, -й, -ай; тақлидий сўз - ула тузилишига эга. "Тус" мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар: Қизармоқ - кизғиш, кизариш ҳолатида бўлмоқ: Аямнинг кўзлари кизарган, қовоқлари шишган эди (А.Каҳҳор). Хаяжондан юраги гупилаб уриб, оппоқ юзи ғазабдан кизарди (Ҳ.Ғулом). Ранг-рўйини олдирган, уйқусизликдан кўзлари кизарган Ўқтам муҳбир билан суҳбатлашгудай ахволда эмасди. (Ҳ.Назир).

Гезармоқ - ранги ўчиб, оқарган ҳолатда бўлмоқ: Ҳу алламаҳалда оч-наҳор ранги рўпак, лаблари гезариб келади (Ҳ.Назир). Элмурод катта саллали новча қирра бурун одамни кўрди-ю, тўсатдан бир сесканиб тушди ва ичини совук ялаб гезариб кетди (П.Турсун).

Турдиматнинг нафаси ичига тушиб, ютиниб-ютиниб гезариб турар (И.Рахим).

Бузармок - ранги ўчиб, оқариш ҳолатига келмок: Муҳайёга бу гап калака бўлиб туюлди, шекилли, ранги бузариб секретарга айик караш килди ... (А.Каххор). Юзи докадек бузарган механик ўша захоти токни узиб, тегирмон тешасига чоғди (Н.Юкубов). У гоҳ кизарар, гоҳ бузарар, юрак бағрини уртаётган ғазаб ўтига зўрға чидаб турарди (М.Осим). Гезармок, бўзармок сўзларида белги даражаси (оқариш), таъсирчанлик кучли. Гезармок сўзида яна ҳам кучли. Улар салбий бўёкка эга булиб, асосан, сўзлашув нутқига хос. Гезармок сузи кам қулланади.

Унникмок - бўгик, корайган ҳолатга келмок: Иситмаси ошиб, куз косаси уникқанди, нафаси тезлашди (А.Мухтор). Бир-икки соат ичида унинг кора юзи баттар унникиб кетди (Ё.Шукуров). У ҳар кунгидай ғамгин, айрилиқ дарди уни унниктириб юборган (Х.Назир). Унникмок сузида белги даражасининг ортиқлиги кўш ундош таъсирида юзага келади.

Синикмок - рангини олдирган, сулинкираган ҳолатга келмок: Ранги бир оз синикқан, аммо кўркам чехрасида катъият балкиб турган бир йигит кузларини чирт юмиб ухлаб ётарди (Ў.Ҳошимов). Бир култигига Рахбархон, бир култигига Ўктам кирган малла соч, урта ёш, очик чехрали, ранги синикқан хотин - Мария кириб келаркан (Х.Назир). Унинг кузлари ғамгин, юзи синикқан (Х.Ғулом).

Учмок - оқаринкираган ҳолатда бўлмок: Андак сабр қилиб туринг, - деди ранги ўчинкираган Алишер (М.Осим). Ранги ҳам ўчинкираган (М.Осим).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да қонлашмок сузи жараён-ҳаракат маъносини ифодаловчи суз сифатида изоҳланади. Биргалик нисбатидалиги айтилади¹. Бу ясама феълнинг ўзлик нисбатига қўлланувчи қонланмок шакли ҳам бор. Шуниси муҳимки, бу шаклда - ўзлик нисбатда қонланмок маъно ўзгаришига учраб, физиологик ҳолат феъли сифатида кузатилади. Қиёсанг: Қонланмок - қонга тўла (қонли) ҳолатда бўлмок: Кузи қонланган Анвар икки қўлини ёнига ташлаб, Худоёрхон қаршисида туриб қолди (А. Қодирий).

Ловулламок - кизарган ҳолатда бўлмок: Анварнинг юраги боягидан ҳам каттирок гушиллаб уриб кетди (Ў.Ҳошимов). Қулоқларигача ловуллаб, юзини ўгирди (Ў.Ҳошимов). Унинг юзини қулоқларигача ловуллаган қон ҳам тарқалди. (П.Турсун). Ловулламок сўзида белги даражаси, маъно таъсирчанлиги ортик.

Оқармок - оқ ҳолатда бўлмок: Ҳатто сочи оқарган чоллар баҳор каби яшнаб киради (Зулфия). Соқоли оқарган ... тириш билан

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 597-бет

тулган қари пешона (У.Носир). Сулаймон Акрамович киссасидан рўмолчасини олиб, оппоқ оқарган қалин сочларини ... (О.Ёқубов). У вақт мош-гуруч бўлган соқоли ҳозир тамом оқарган ... (А.Қаххор).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да мош-гуруч сўзи "оралаб ок тушган (соч-соқол ҳақида)" изоҳига эга¹. Шу тил бирлиги асосида ясалган мошгуручлашмоқ эса луғатда қайд этилмайди: Мошгуручлашмоқ – ок оралаган (оқаринқираган) ҳолатда бўлмоқ: Фанигушнанинг соқоли мошгуручлашиб қолгандан кейин, бу лақабдан номус қилиб қолди (С. Абдулла). Оқармоқ сўзида "оқлик" хусусияти ортиқ бўлиб нутқда кўп қўлланади. Мошгуручлашмоқ китобий бўлиб, кам ишлатилади.

Қораймоқ – қорайиш ҳолатига келмоқ: Офтобда қорайган юзида соқинлик ва боқира хотиржамлик бор эдики, буни угай онаси кўриб хайрон қоларди (Н.Норматов). Қумлоқ қирғоқда ётиб, хордиқ чиқаришди, денгиз шамолларида қорайишди (Шухрат). Унинг лаблари қуруқшаган, қучли иситмада ётган кишининг лабидай қорайган ... (А. Қаххор). Қораймоқ сўзида белги даражаси яққол, аниқ.

Қўқармоқ – қўқиш ҳолатда бўлмоқ; Унинг юз, кўзи қўқарган (А.Қаххор). Қўз ослари, чеккалари сал қўқаринқираган (Ҳ.Ғулом). У шундай тез югурар, шундай қаттиқ қичқирардики, сал утмай бадани кизиб, совуқдан қўқарган юзига тер марваридлари терила бошлади (М.Исмоилий).

Сарғаймоқ – сарғайиш ҳолатида бўлмоқ: Эшиқ салгина очилиб, ҳоланинг сарғайган, озгин юзи кўринди (М.Тошматов). Эрта хазон гул каби сарғайиб сўлганим йўқ (А.Орипов), У негадир жуда хафа, маънос, ранглари ҳам сарғайган (Мирмуҳсин).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да захил сўзи изоҳланган². Шу сўз асосида ҳосил бўлган ясама захиллашмоқ сўзи луғатда акс этмаган. Қиёсланг: Захиллашмоқ – сарғайган ҳолатда бўлмоқ: Сахинанинг юзлари захиллашди (Ўзбекистон овози). Захиллашмоқ сўзида "қасаллик" семаси бор. Захиллашмоқ сўзида белги даражаси ортиқлиги ундаги қўш ундош товушдан эмас, балки унинг сўз маъносининг таркибида мавжудлигидандир.

б) "шаклий": гердаймоқ, кекқаймоқ, гўдаймоқ, қакқаймоқ, қанқаймоқ, серраймоқ, тўрсаймоқ, шумшаймоқ, тўмтаймоқ, тўмсаймоқ, мунғаймоқ, безраймоқ, бўзраймоқ, сўппаймоқ, уншаймоқ. "Шаклий" маънога эга ҳолат феъллари асосан инсонга ҳос жисмоний ҳолатни аниқлатади. Бу ҳолат инсон гавдасининг муайян жисмоний кўринишда бўлиши билан узига ҳосдир. Бундай физиологик ҳолат инсоннинг

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1, 473-бет

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 303-бет

турли предмет - ходисалардан таъсирланиши, муайян рухий фаолликда бўлишидан юзага келади. Яъни инсон ташқи томондан муайян кўриниши, "шакли" билан ушбу ҳолат феълларининг моддий асосини ташкил қилади.

Шуниси муҳимки, бу феъллар гапда купинча турмоқ, утирмоқ ҳолат феъллари билан боғлиб, улар маъносида ифодаланган предметнинг инсон жисмоний кўриниши билан аниқлашувчи ҳолатини ифодалайди. Шунга кура ҳам айни физиологик ҳолат феъллари фарқланади. Ушбу мантикий ифодага эга ҳолат феъллари туб феъллардан ташкил топади.

"Шаклий" мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар:

Гердаймоқ - қаддини ғоз тутиб, кукрагини керган ҳолатда бўлмоқ: Барот полвон девдай гердайиб турган мингбошининг ёнига борди (М.Исмоилий). У янги "хаваскор" ўспирин аравакаш каби гердайиб, елкасини кийшиқ қилиб ўтирди (Ойбек). Ростдан ҳам худди уй вазифасини ўзим койил қилиб бажаргандек гердайиб ўтирардим (Ф.Мусаёнов).

Кеккаймоқ - гавдани ғоз тутиб, тик (викорли) ҳолатда бўлмоқ: Бизга гап отган Турғун "кўрдиларингми топган нарсаларимни" дегандек тумшугини кўтариб, кеккайиб кетяпти (Ф.Мусаёнов). Гуё шогирдларнинг улгиришига кириб қолган домладай кеккайиб утирди (Ойбек). Гердаймоқ сўзида белги даражаси ортиқроқ. Кеккаймоқ сўзида белги даражасининг ортиқлиги кўш ундош таъсирида юзага келади. Бу сўзлар кўпроқ жонли нутққа хос.

Ғудаймоқ - тик, қаккайган ҳолатда бўлмоқ: Ўз шаънингга сен ғудайиб турибсан. Неча сузни менга лоф урибсан (Балогардон). Аъзам унинг саломига ҳам алик олмасдан гапинг бўлса гаширавер, иккала кулогим сенда дегандек ғудайиб турди (Шухрат). Ғудаймоқ сўзи, асосан, сўзлашув нутқига хос бўлиб, таъсир буюғининг ортиқлиги билан мустақилдир, салбий буюкка эга.

Қаккаймоқ - қотган, серрайган ҳолатда бўлмоқ: Муаззам одатдагидек масжиди калоннинг энсизгина узун кўприкка ухшаш айвонида қаккайиб азон айтди (О.Мухторов). Дилфуза ҳамон олдинда қаккайиб турар (Н.Фозилов). Қоровулхона эшигида Тўғонбек қаккайган (Ойбек).

Қанкаймоқ - серрайган, ғудайган, қаккайган ҳолатда бўлмоқ: Бобо Қамбар қанкайиб отдан тушаверди (Соҳибқирон). Рост айтасиз, Мели ака, биздан бошқа пичокка илинадиган йук маҳаллада; бурнини қанкайтди Жамил (Ф.Мусаёнов). Қаккаймоқ, қанкаймоқ сўзларида таъсирчанлик кучли. Улар, асосан, оғзаки нутққа хос бўлиб, қаккаймоқ нисбатан куп қулланади. Қанкаймоқ кўпроқ шевага хос. Қаккаймоқ сўзида маъно таъсирчанлиги ортиқ бўлиб, бу шу сўзда иккита бир хил ундошнинг кўшилиб келиши билан

боғлиқдир.

Серраймок¹ - каккайиш, котиб туриш ҳолатида бўлмок: -хай, кизим, нимага серрайиб турибсан (М. Исмоилий). Дилшод яйдоқ гул кучатлари орасида серрайиб турар (У. Назаров). Мунавварбиби бир бош бокаётган қизалокка, бир тоқчадаги нонга қараб узок серрайди (О.Мухторов). Серраймок жонли нутққа хос булиб, кам қўлланади, салбий бўёкка эга. Суз маъносидаги таъсирчанликнинг ортиклиги иккита бир хил ундошнинг мавжудлиги билан изоҳланади.

Турсаймок² - ковок солиш, тумтайиш ҳолатида булмок: Бутун оила аъзолари уч кунгача бир-бирларига турсайиб юришди (С.Ахмад). Эрининг турсайиб бораётгани (унинг) юрагини сикарди (Р.Файзий).

Шумшаймок² - 1. Гужанак ҳолатда булмок: Аббос ... ёмғирдан шумшайиб, сирғана-сирғана пастга тушиб кетди (У.Назаров). Самад яна анчагача совуқда шумшайиб кутди (М.Исмоилий). Степан болани кўтариб, тепага чикқанда, ярим ялонғоч, шалаббо, совуқдан шумшайган, ҳолдан тойган одамларни курди (А.Мухтор). 2. Қовоғини солган, тумтайган ҳолатда булмок: Шумшайиб дастурхон ёзади (А.Каххор). Бурчақда кимдир деворга суяниб, шумшайиб турарди (М.Исмоилий). Самад яна индамади. Тудага етмай тухтади-ю, ерга қараб, шумшайиб тураверди (М. Исмоилий). Шумшаймок сузи маъносида белги даражаси ва таъсирчанлик кучли.

Тумтаймок - ковоғи солиқ, турсайиш ҳолатида булмок: Тулаган ака тумтайиб утириб, бир пиёла чой ичди-ю, чикиб кетди (Н.Ёкубов). Мен Мукаддаснинг тусатдан тумтайиб, индамай колганидан, бирга юришимиздан сикилаётганини сезиб турардим (О.Ёкубов). У боласининг бугун жуда ҳам тумтайиб олганига хайрон бўлар (М.Исмоилий).

Тумсаймок - тумтайиш, турсайиш ҳолатида булмок: Бокижон тумсайиб, оғзини очган ҳолда ҳаммага маъносиз тикилди (Ойбек). Тумтаймок ва тумсаймок синонимик муносабатда булиб, бир хил изоҳга эга. Айни вақтда улар товуш тузумига, шаклланишига қўра бир оз фарққа эга. Бизнингча, тумсаймок тумтаймок сузининг нутқий фонетик кўриниши булиб, кам қўлланади. Тумтаймок сузида белги даражаси бир оз ортик..

Мунғаймок - маънос ҳолатда булмок: Марғуба Муборакхонимга мунғайиб қаради (А.Каххор). Мунғайиб йиғлайди мендай гажакдор (Алпомиш). Бобожамол бир хурпайиб, бир мунғайди (О.Мухторов). Мунғаймок сузининг муғаймок шевага хос кўриниши ҳам бўлиб, бу сўзда -н товуши тушиб қолади (элизия ходисаси).

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати II 40-бет

² Уша луғати, II 253-бет

Мунгаймоқ ва мугаймоқ узаро синоним булиб, мунгаймоқ куп қўлланади. Қиёсланг: Йиғлайман мен бу ерда мунгайиб (Балогардон).

Безраймоқ - кўзини лўқ қилиб, пинагини бузмаган ҳолатда бўлмоқ: Шунда ҳам Розик уртада безрайиб тураверди (Н.Фозилов). Нима, бировни яхши кўриш гуноҳми, деди, у безрайиб (М.Исмоилий). Ойшабону нима дейишини билмай утирган ерида безрайиб қолди (Х.Ғулом).

"Ўзбек тили морфем лўғати"да бузраймоқ сўзи қайд этилади¹. Аммо "Ўзбек тилининг изоҳли лўғати"да бўзраймоқ алоҳида қайд этилмайди, изоҳланмайди. Бу сўз тил бирлиги сифатида нутқда кенг қўлланиши, таъсирчанликка эгаллиги билан ажралиб туради. Қиёсланг: Бузраймоқ -кўзини лўқ қилиб, бақрайиш ҳолатида бўлмоқ: Ўқтам уйқудан чўчиб уйғонгандай Салим полвонга бузрайди (Х.Назир). Аввал бир оз бузрайди-ю, кейин жилмайиб туриб, можарони ширин сўз билан ширингина хал қилди (М.Исмоилий). Қўпайсин кизариб, дилидагини тилига чиқаришга ийманган ҳолда бузрайиб турарди (Х.Назир). Безраймоқ ва бўзраймоқ синоним бирликлари, асосан, жонли нутққа ҳослиги, таъсир кучига эгаллиги билан муҳимдир. Безраймоқ сўзида таъсирчанлик ортиқроқ.

Суппаймоқ - ёлғиз қакқайган ҳолатда бўлмоқ: Ўртада суппайиб Розик қолди (Н.Фозилов).

Ўшшаймоқ - ковоғи солинган, ҳўмрайган ҳолатда бўлмоқ: Донишманд эшик олдида ўшшайиб турган Қумрининг бўйнига шарфни ўрабди (С. Юнусов). Тараққийпарварлар аксари заҳарханда қилиб, баъзи бири ўшшайиб ерга қараб ўтирдилар (Ойбек).

в) «ҳолдан тоймоқ»: чарчамоқ, хоримоқ, толмоқ, толиқмоқ. "Ҳолдан тоймоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвонда, муайян аъзоларида юз берган жисмоний узгаришни ифода этади. Бу узгариш оғир меҳнат, ҳаракат, шовқин, очлик, қувватсизлик, салбий кайфият натижасида шахс ва ҳайвоннинг фаол жисмоний ҳолатдан тўла чекиниб, фаолсизликка, жисмоний бушашган, ҳолдан тойган ҳолатга утганлигини билдиради. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари тўб феъллардан ташкил топади.

"Ҳолдан тоймоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар: Чарчамоқ -1. Ҳолдан тойиш (ҳориш) ҳолатида бўлмоқ²: Бутун куни билан тоғ казиб қаттиқ чарчаган эди (М.Исмоилий). Чарчайди минган ҳайвони (Алпомиш). Тикилинчдан, шовқиндан, хаяжондан чарчаган Султонмурод оҳиста юриб, ... (Ойбек). 2. Толган, толиққан ҳолатда бўлмоқ: Лекин йўлга тикилавериб, кўзлар чарчади (Ойбек). Қўп

¹ А.Ғуломов, А.Н.Тихонов, Р.Қўнгулов, Ўша лўғат, 58-бет.

² Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли лўғати II. 357-358-бет

гапириб жағим чарчади (Гулистон). Демак, "холдан тоймок" ифодали феълларнинг семантик етакчиси чарчамок феъли инсон, баъзан хайвонга нисбатан ҳам, уларнинг муайян аъзолари жисмоний ҳолатига нисбатан ҳам қўлланади.

Ҳоримок - чарчаш, холдан тойиш ҳолатида бўлмок: Бир куни бет қули кора, хориган, терга пишган Анвар ... утирган эди (А.Каххор). Хориди остимда тулпор, бедов от (Алпомиш). Кун бўйи хориган киши оёқ-қўлларини узатиб, дам олади, уйкуга кетади (Ўзбекистон овози). Шундай қилиб, Ўктам трамвайдан кечиккан, хориб-чарчаб пиёда кайтган эди (Х.Назир). Ҳоримок сузига хос хусусият унинг нутқда толмок, чарчамок сўзлари билан жуфт (дублет) холда қўлланишидир. Бундай холда маъно кучайтирилади, таъсирчанлик ошади. Ҳоримок сўзи ҳам чарчамок сўзи каби кўпинча инсон ва хайвонга хос физиологик ҳолатни ифодалайди. Ҳоримок кўпроқ китобий-шеърятга хос бўлиб, чарчамок сузига нисбатан кам қўлланади. Чарчамок сузи эса кўпроқ сузлашув услубига хос бўлиб, нутқда кўп қўлланади. Ҳоримок сўзида "чарчаш" белгиси ортиқрок.¹

Толмок - чарчаган, холсизланган ҳолатда булмок²: Беданавоз тикка туравериб, оёқлари толди (Латифалар). Кўп юрсам толарди тиззам, оёғим (Оғзаки нутқдан). Она қули толар эди хуп, урилгунча бир орка сочлар (Г. Нуруллаева).

Толиқмок - чарчаган, мадорсиз ҳолатда булмок: Тикилавериб, кузлари толиқди (Н.Норматов). Ҳолбуки бу урушларда эл-улус беҳад толиқди (П.Қодиров). Узок йўлдан толиқкан Зебихон бошини сунячikka кўйган холда(У.Назар). Толиқмок сўзида "чарчаш" даражаси ортиқрок. Толмок, толиқмок сўзларининг қўлланиши-фаоллиги деярли тенг. Толмок сўзи кўпроқ инсоннинг оёқ, қўл, куз каби аъзоларига нисбатан ишлатилади. Толиқмок сузи кўпроқ инсон билан боғланади³. Чарчамок, ҳоримок сўзлари, асосан, инсон ва хайвон жисмоний ҳолатига нисбатан ишлатилса, толмок, толиқмок эса, асосан инсон билан, унинг муайян аъзолари билан боғланади. Бу семантик гуруҳда хоримок, толиқмок сўзлари таъсир даражасига қўра етакчи.

г) "хира тортмок": тинмок, хираланмок, хиралашмок нурсизланмок, туманлашмок, қоронғилашмок, заифлашмок. "Хира тортмок" мантиқий ифодали ҳолат феълларининг манбаи инсон, унинг муайян аъзоларидир. Бу феълларга хос доимий хусусият уларнинг нутқда, асосан кўриш аъзоси куз, баъзан овоз, юз каби тил бирликлари билан семантик-грамматик боғлиқликда бўлишидир. Бунда жисмоний ҳолат субъекти-кўз сўзи гапда кўпинча кўз, баъзан

¹ Қаранг А. Ҳожиев. Ўша луғат, 220-бет

² Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати II 199-бет

³ Қиёсланг А. Ҳожиев. Ўша луғат, 220-бет

куз унги, куз одди каби тузилишларда намоён булади. Куз унги, куз одди каби нутқий бирликлар фикр алмашиш жараёнида бир бутун ҳолдагина муайян семантик-синтактик вазифа бажаради. Улар тил бирлиги сифатида алоҳидалигини - куз, унг, одд - нутқ бирлиги сифатида йўқотиб, "хира тортмок" ифодали ҳолат феълларига нисбатан узаро ажралмас, бир бутун синтактик бирликни ташкил қилади. Бундай бирликлар нутқда юзага келади.

"Хира тортмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсонга бирор жисмоний ёки рухий таъсир, инсон танасининг ирсий ўзгариши касалланиши натижасида, асосан, унинг кўриш аъзосида юзага келган, куриш аъзосининг аниқ, равшан кўриш хусусиятини йўқотиши, одатдаги кўриш қобилиятининг пасайиши, овоз, юз қисмларининг ҳам асли ҳолатини, тиниклигини йўқотиш каби жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолат аввалги-одатдаги ҳолатга нисбатан натижа жараён сифатида баҳоланиб, вақт, ўрин жиҳатдан чегараланмаган булади. Яъни, бу ҳолат феъллари куриш аъзосининг предмет-ходисаларни бир бутун ҳолда нозиклиги, мураккаблиги билан идрок қилиш, уларга хос хусусиятларни тула сезишнинг йўқолишини ифода этади.

"Хира тортмок" фарқловчи семали ҳолат феъллари, асосан, ясама, баъзан туб феъллар бўлиб, ясама феъллар от — лаш, сифат — лан, — лаш каби тузилишга эга булади. Улар қуйидагилар:

Тинмок - хира ҳолатида бўлмок: Кўзлари тиниб, харфлар жимирлашиб кетаверади (М.Исмоилий). Бу жасорат қайдан келди, билмайман, аммо ғазабдан кузим тинган, Очилни мажаклаб ташлашим ҳеч гап эмас эди (У.Назаров). Кузи тинди (С.Аҳмад).

Хираланмок - тинган, коронғилашган ҳолатда бўлмок: Гуломжон Ҳаётни кўрди-ю, юраги шиғиллаб, кўз унги хираланди (М.Исмоилий).

Хиралашмок - 1. Хира тортган, заиф ҳолатда бўлмок: Ўйлаб кўрсам, энди менинг юзларим буришган, кўзларим хиралашган, елкаларим букилган (О.Мухторов). Камшир хиралашган кўзлари билан ҳадеб ховли сахнини кидирар (Имом қочди). Кунлардан бир кун подшонинг кузи хиралашиб, яхши кўрмайдиган бўлиб қолибди (Олмос ботир). 2. Бўғиқ, хиркирок ҳолатида бўлмок: Йигитнинг овози алланечук хиралашиб қолди (Ш.Ҳолмирзаев).

Туманлашмок - хира, туманли ҳолатда бўлмок: Яна бушашиди, куз одди туманлашди (Шухрат). Энди Назиржоновнинг кўзлари туманлашди (Ш.Тошматов).

Коронғилашмок¹ - қоронғи, ёруглик йўқолган ҳолатда бўлмок: Бирданига кўз унги қоронғилашиб, хотиралар қуюнидан

¹ Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли лугати. II том 604 - бет.

боши айланиб кетди (Ү.Ҳошимов). Матковулнинг куз олди коронғилашди (М.Исмоилий). ...**хозирги** ахвол ичида куз унги коронғилашган Анвар меҳмонхонага кириб келувчи Султоналидан ҳам ибo қилмай (А. Қодирий).

Нурсизланмок - 1. Нурсиз, хира, заиф ҳолатда бўлмок: Китобни кулга олиб варақлар экан, Мавлоно Жомийнинг ажин босган юзи тиришиб, нурсизланган кузлари йилтиради (М.Осим). 2. Нури, таровати йуқолиб, хира тортган ҳолатда бўлмок: Нурсизланган юзига қон югуриб, тиникланди (А.Қаххор).

Заифлашмок - анча хира, нурсиз ҳолатда бўлмок: Бир вақтлар ўткир, ўйнок кузлар энди заифлашган, қилични зарб билан урадиган бакуват қўллар ... титрар (Ойбек). Туманлашмок коронғилашмок сўзларида белги ва таъсирчанлик даражаси тинмок, хираланмок, хиралашмок сўзларига нисбатан ортик. Заифлашмок сузида эса қушимча белги даражаси, таъсирчанлик ундан ҳам ортик. Тинмок, хираланмок, хиралашмок, асосан, сўзлашув нутқиға хос бўлиб, қўп қўлланади.

с) "бетартиб": тузмोक, тўзғимок, пахмаймок, хурпаймок, тартибсизланмок. "Бетартиб" ифодали ҳолат феъллари шахс, баъзан ҳайвон жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолат шахс ва ҳайвоннинг, асосан, бош ва юз аъзосига, уларнинг соч, сокол каби ўсувчи қисмларига хос бўлади. Бундай ҳолат феъллари тўб, баъзан ясама (сифат -лан) феълларидан ташкил топади. Тўзмोक феъли тил ва нутқда асосан ҳаракат маъносини билдиради. "Ҳаракат" семаси асосий, марказий саналади. Бу сўз ҳолат маъносини ҳам ифодалайди. Унинг ҳолат маъноси нутқда, муайян қуршовда "қуринади". Аниқроғи, тўзмोक сўзидаги ҳолат маъноси нутқ оқимида, тил бирликлари таъсирида - унинг муайян аъзо номи билан боғланишида ҳосил бўлади. "Ҳаракат" маъноси вақтинча, уша нутқий шароитдагина "яширинади" (албатта у нутқда бутунлай йўқ бўлмайди). Тўзмोक сузи физиологик ҳолат феъли сифатида гапда тўзимок, тўзғимок каби қурунишларда ҳам намоён бўлади. Бу синоним бирликлар узаро қушимча маъносига қўра фарқланади. Яъни, тўзғимок сузида белги даражаси, таъсирчанлик ортик. Қиёсланг: тўзимок - ёйилган, бетартиб ҳолатда бўлмок: Сочи тўзиган, жинни каби кўзлари ола-қула (С. Юнусов). Уларнинг юз-кўзлари чанг, ранглари захил, сочлари тўзиган эди (И. Раҳим). Баъзида сочлари тузиб, хурпайиб юрадиган Рихсиниса унга ёқмай ҳам қоларди (Мирмуҳсин).

Тўзғимок - ёйилган, хурпайган ҳолатда бўлмок; Жураҳон турар эди: бояги хонатлас қўйлаги чанг босган, гижимланган, сочлари тўзиган, бўйинлари қизарган (М. Исмоилий). Эски

шалаббо кўйлақда, сочлари тўзгиган, аввалги ўн хуснидан бир хусни ҳам қолмаган келин қараб турарди (Ғ. Жаҳонгиров).

Пахмаймок - тўзгиган, чигал ҳолатда бўлмок: Мастнинг кийим-бошлари гижимланиб, соғлигида узига бинойидек ярашиб турган соколи пахмайган (Имом кочди). Кийимларим йиртилиб, тиззаларимнинг кузи шилиниб, соколларим пахмайиб кетди (И. Рахим).

Хурпаймок - тузгиган, тиккайган ҳолатда булмок: Тўсатдан пайдо бўлган бегона одамни кўриб, хўроз патларини хурпайтириб, жанговор тус олди (М. Юнусов). «Қани, полвон булсанг келиб бокчи.»-деётгандай қув-қувлаб ер чўкиди, ўмганидаги майда патларини хурпайтирди (М.Исмоилий). Аравага ундан бошка ярим яланғоч, сочлари хурпайган бир йигит ҳам ўтирди (Ойбек). Пахмаймок сўзида белги даражаси тузгимок сўзига нисбатан ортик. Хурпаймок сўзида эса "тўзиш, тўзгиш" белгиси ундан ҳам ортик бўлиб, бу сўз қўшимча "тиккаймок" белгисига эга.

Тартибсизланмок - тартибга солилмаган, бетартиб ҳолатда бўлмок: Гулшан дарвозадан ичкари киргандан кейин паранжи остида босилиб тартибсизланган сочларини тузатди (А.Қодирий). Раъно йўлаққа қараб, кизариб кетди ва олдига тушиб тартибсизланган сочини орқага ташлаб тузатинди (А.Қодирий). Тузимок, тўзгимок, пахмаймок, хурпаймок сўзлари, асосан, оғзаки нутққа хос. Тартибсизланмок китобий, физиологик ҳолатта нисбатан кам ишлатилади.

е) "тик": диккаймок, тиккаймок, тикраймок. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари асосан хайвон, баъзан инсоннинг муайян аъзолари билан боғлиқ жисмоний ҳолатни билдирадн. Бу физиологик ҳолат инсон ёки хайвоннинг ташки таъсирлардан таъсирланиши, баъзан ирсий хусусият туфайли кулоқ, сочининг кўтарилмаган, ётган ҳолатдан тикка кўтарилган, тик шаклини эгаллаган ҳолатта утганлиги билан муҳимдир. Бундай ҳолат феълларига хос хусусият уларнинг гапда, асосан, кулоқ, соч сўзлари билан семантик-синтактик муносабатга киришиб, шу сўзларда ифода топган аъзоларнинг ҳолат белгисини билдиришдир.

Шуни алоҳида айтиш керакки, қайд этилган ҳолат феъллари аслида тарихан тузилишига кўра морфемаларга ажралади. Аммо бу тарихий икки қисмилиқ ҳозирда (синхроник) йуқолган. Ҳозирги узбек адабий тили нуктаи назаридан улар морфемаларга ажралмайди¹. Ҳозирда уларнинг морфемаларга ажрალიши маъно жихатдан амалга ошмайди. Чунки улар шу фонетик тузилишда турғунлашиб, хотирада бир бутун холда сакланади.

¹ Қаранг: Ш Шоабдурахмонов, М. Аскарлова, А. Ҳожиев, Х. Дониев. Ҳозирги узбек тили. Т. 1980, 200-бет

"Тик" мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилардир:

Диккаймоқ - тик кутарилган ҳолатда бўлмоқ: ... эгасининг имошиорасига махтал булиб турган итнинг кулоғи диккайди (Х.Назир). Кулоклари диккайган, қок пешонасида оппок кашқаси бор ... (Х.Жаҳонгиров). Башоратнинг сакичдай қора сочи ... урганида диккайиб турар эди (А.Мужтор).

Тиккаймоқ - тиккаланганнамо ҳолатда бўлмоқ: Соchlари сал тиккайган кўринади (Х.Ғулом). Самаднинг хурсанд бўлганидан лаби кийшайиб, кулоклари тиккайди (С.Юнусов).

Тикраймоқ - тик ҳолатда бўлмоқ: Жуда бели букрайган, кулоғи тикрайган чол бўлди (Балогардон). Кампир бели букрайиб, кулоғи тикрайиб бораётибди (Алпомиш). Диккаймоқ, тиккаймоқ ва тикраймоқ товуш тузумига кўра жуда кам фарққа эга синоним бирликлардир. Диккаймоқ сўзида белги даражаси, таъсирчанлик кучли, у "бутунлай" семасига ҳам эга. Тикраймоқ сўзида эса хиссий бўёқ тиккаймоқ сузига нисбатан ортиқроқ. Айни вақтда тикраймоқ шевага оид, нутқда кам қўлланади. Шунинг учун бўлса керак, тикраймоқ сўзи "Ўзбек тили морфем луғати"¹ да акс этмаган¹.

ж) «ёнга тортилмоқ»: керилмоқ, кенгаймоқ, таранглашмоқ. "Ёнга тортилмоқ" фарқловчи семали ҳолат феълларининг предмети инсоннинг бурун аъзоси, унинг тешикчалари булиб, улар жисмоний ҳолат эгаси сифатида кузатилади. Ушбу ҳолат феъллари субъект рухиятига ёки унинг танасига бирор салбий таъсир натижасида бурун тешикчаларининг одатдаги кўринишини ўзгартириши, шу таъсирларга нисбатан жавоб ҳаракатлари сифатида муайян жисмоний ҳолат-бурун тешикчаларининг икки ёнга тортилиб кенгайиши, таранглашиши юз беришини ифодалайди. Шуниси ўзига хоски, гапда ҳолат манбаининг лисоний ифодаси бўлиб, асосан катак (баъзан паррак) сўzlари қўлланади. Қайд этилган мантикий ифодага эга ҳолат феъллари туб, купроқ ясама булиб, ясама феъллар сифатга -ай, -лаш ясовчиларининг қушилишидан ҳосил бўлади. Бу ҳолат феъллари қуйидагилардир. Кермоқ. Бу феъл, асосан, ҳаракат, жараён маъносига эга. Шунингдек, у нутқда мажҳул нисбатда қўлланиб, ҳолат маъносини ҳам ифодалайди. Унинг ҳолат маъносига эгаллиги товуш таркибидаги ўзгариш -ил кўшимчасининг қушилиши, бу сўзнинг маъно таркибида ҳам ўзгаришга - ҳолат белгисининг юзага келишига сабаб бўлади: Керилмоқ - кенгайган ҳолатда бўлмоқ: Шарофатнинг юпка лаблари кўкариб пирпиради, бурни оқариб катаклари керилди (А.Қаххор). Абдулвоҳид гўё бошидан совук сув қуйгандек сесканиб кетди, кирра бурнининг катаклари керилди (Ойбек).

¹ А. Ғуломов, А. Н. Тихонов, Р. Қўнғуров. Ўша луғат, 248-бет

Кенгаймок¹ - керилган ҳолатда бўлмок: У ҳамон кулимсирар, бироқ бурун катаклари кенгайган, кузлари кисилган эди (О. Ёкубов).

Таранглашмок² - тортилиш, кенгайиш ҳолатида бўлмок: Бурун парраклари таранглашиб, нафас олиш кийинлашди (Шухрат). Таранглашмок сўзида "ёнга тортилиш" даражаси бошқа сўзларга нисбатан ортик. Бурун катакларининг жисмоний ҳолатига нисбатан, асосан, керилмок ва кенгаймок сўзлари қўлланади. Таранглашмок сўзининг қўлланиши эса нутқий (окказионал), тасодифийлиги билан тавсифланади. Бу сўздаги ҳолат маъноси кучма маъно бўлади.

з) "ҳажми ортмок": каттаймок, кенгаймок, тўлишмок. "Ҳажми ортмок" ифодали ҳолат феъллари инсон, баъзан хайвонга хос жисмоний ҳолатни ифодалайди. Бунда жисмоний ҳолат маркази куз, баъзан кукрак каби аъзолар бўлади. Бу ҳолат феъллари инсон ва хайвонга бирор ташқи ёки ички таъсир натижасида, ирсий узгариш натижасида уларнинг кўз ва кукрак (сут безлари) аъзоларида жисмоний узгариш, куз, ковок пардаларининг бир-биридан узоклашиши, асосан юкори кисмининг кўтарилиб, кўз соккасининг олдига бир оз силжиб, яққол кўриниши, сут безларининг йириклашиши, аввалги ҳолатига нисбатан катталашishi юз берганлигини ифода этади.

Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари сифатга -й, -ай ясовчиларининг қушилишидан хосил бўлади. Каттаймок. Ўзбек тилининг изоҳли лугатида катта, катталашмок феъллари кайд этилади, изоҳланади³. Катта сўзи асосида ясалган каттаймок сўзи ҳам бўлиб, у адабий тилда ҳам, сўзлашув нутқида ҳам, шевада ҳам қўлланади, ўзбек тили лугат бойлигининг куп қўлланувчи кисмига киради: Каттаймок - катталашган, ҳолатда бўлмок: Қизнинг ияги чўзилган, чиройли куралай кўзлари каттайган (М.Исмоилий). Энди у озди, соколари усди, юзи корайди, шахло кўзлари яна каттайди (М.Исмоилий).

Кенгаймок - каттарок ҳолатда бўлмок: Мунчок кўзлари кўркувдан кенгайган ... (С.Юнусов). Унинг гапи оғзида колди, кўзлари хиёл кенгайиб, ним очик лаби титради (П.Қодиров). Каттаймок сўзида белги даражаси ортик. У предметнинг энига ҳам, буйига нисбатан ҳам қўлланса, кенгаймок купрок энига нисбатан ишлатилади.

Тулмок сўзи нутқда тўлишмок шаклида - узлик нисбатда келиб, ҳолат маъносини ифодалайди: Тўлишмок - бироз каттайган, йирикрок ҳолатда бўлмок: Гулнорнинг буйи усиб, кукраги тўлишиб, бутун гавдаси кизлик латофати билан яшнаган чоғда ... (Ойбек).

¹ Қиссланг: Ўзбек тилининг изоҳли лугати I 379-бет

² Қиссланг: Уша лугат, II, 123-бет

³ Уша лугат. I. 373-бет.

и) "эгилмок": энкаймак, букчаймок, букраймок, букилмок, мункаймак, мункиламак, бужмаймок. Бу фарқловчи семали ҳолат феъллари инсон, унинг гавда, бел каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бундай ҳолат кексаллиг, касаллик, бирор нарса таъсири, ҳаракат натижасида инсоннинг қадди тик, ростланган кўринишини йўқотиб, белгача бўлган юкори қисми тўлик ёки бироз олдинга эгилган, қийшайган кўринишга ўтганлиги орқали аниқлашади. Бу ҳолат инсон гавдасининг табиий, одатдаги тузилишига нисбатан жисмоний зид ҳолатлиги билан узига хосдир. Бундай физиологик ҳолат инсон учун доимий ва вақтинча хусусиятга эга бўлади. Унинг доимий ва вақтинчалиги шундай кўринишга (шаклга) ўтишга мажбур этган сабаб билан белгиланади.

"Эгилмок" ифодали маънога эга ҳолат феъллари қуйидаги туб феъллардан тузилади. Энкаймак – эгилиш, энгашиш ҳолатида булмок; Узун гузал сочларини осилтириб, энкайиб ўйни сунура бошлади (Ойбек.). Кеккайганга кеккайгин бошинг кўкка етгунча, энкайганга энкайгин бошинг ерга теккунча (Макол).

Букчаймок – букилиш, эгилиш ҳолатида булмок: Букчайган қаддида зар тўн, этаклари ерга сургалур (Ойбек). Фақат қадди аввалгидан бир оз букчайганрок (П. Қодиров). Саидий узок йўлдан чарчаб келгандай кўларини осилтирган, букчайган холда утирар эди (А. Қаххор).

Букраймок – букчайиш, букилиш ҳолатида булмок: Жуда бели букрайган, қулоғи тикрайган чол бўлади (Балогардон). Кампир узига тобе қариндош тўккиз кампирни бирга олиб, ўнта бўлиб, йўлга чиқиб, йул юриб, бели букрайиб, қулоғи тикрайиб бораётиб (Алпомиш). Бели букрайиб, қулоғи тикрайиб шу ерга бир кампир келиб қолди (Муродхон). Энкаймак сузида "эгилиш" даражаси букчаймок, букраймок сузларига нисбатан ортик. Букраймок сузида таъсирчанлик ортирок. Энкаймак, букчаймок адабий тилга ҳам, сузлашув нутқида ҳам хос. Букраймок асосан, шевага оид.

Букилмок – эгилган ҳолатда булмок: Ким қуйибди севгини қадди букилган чол учун (Э. Воҳидов). Уйлаб кўрсам энди менинг афтим буришган, қуларим хираланган, елкаларим букилган (О. Мухторов). Шоҳруҳ иккинчи хонага қирар экан, таъзимда букилган беклар, шахзодалар, бекзодалар ёнида яна тўхтади (Ойбек).

Мункаймак – букчайган ҳолатда булмок: Махаллада мункайган қари чоллар, менга ўхшаган ёш-яланғлар қолган (Ф. Мусаёнов). Мункайиб қолган чолнинг нажот истаб, менга термилиб турган нигоҳига чидаш беролмай кўзимни олиб қочдим (Ф. Мусаёнов). Парпихўжа ёғчи ... чол бўлмаса ҳам чоллар қабил қулини орқа белига қуйиб, бир оз мункайиб ичкари уйга қириб кетди (Ойбек).

Мункилламок - мункайган, букчайган ҳолатда бўлмок: Улардан бири ок соколи сийрак, ўзи мункиллаган чол (О.Мухторов). У хар галгидек кадрдон институтига бориб, мункиллаб колган профессорни куриб чикади (Мирмухсин). Мункилламок сўзида кушимча маъно нозиклиги, хиссий бўёк ортик бўлиб, у "кучдан колмок" белгисига эга. Букилмок, асосан, адабий тилга, мункаймок, мункилламок эса сўзлашув нутқиға хос.

Бужмаймок — жунжиб сал букилган ҳолатда булмок: Совўкка чидамли Йўлчи ҳам эғни юпун бўлганидан, оёқларининг жонсулланганини, гавдасининг бужмайганини сезди (Ойбек).

й) "тиришмок": буришмок, бужмаймок, чўччаймок, сўлжаймок, тиришмок, кийшаймок. "Тиришмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг юз, лаб, пешона, баъзан оғиз, бурун, кул, лунж каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини англатади. Улар бу аъзоларнинг салбий хиссийёт уйғотувчи - хунук ҳолатда намоён бўлишини билдиради. Бундай жисмоний ҳолат юз, унинг кисмларининг ҳаракати, касалланиши, инсоннинг қариши кабилар билан белгиланади. Ушбу ҳолат феъллари қуйидаги туб феълларда кузатилади: Бурушмок - бужмайиш, тиришиш ҳолатида булмок: Гуломжон димоғига куккисдан сассик хид киргандек юзини буриштирди (М.Исмоилий). Командир оғриқдан башараси буришиб, зўрға гапирди (Ф.Мусаҷонов). Ойим ахири сабрлари чидамай хали ҳам қайнатаётган шилпилдоғимиздан татиб куриб, афтларини буриштирдилар (С.Юнусов).

Бужмаймок — буришиш, тиришиш ҳолатида булмок: Алимардон жаҳл билан афтини бужмайтириб, яна қадахни тўлатди (Ҳ.Ҳошимов). Ҳзини ойнага солиб, башарасини бужмайтирди (С.Аҳмад). Ким менга афтини бужмайтирди шу зум (А.Орипов). Бужмаймок сўзида кушимча бўёк, маъно таъсири ортик. Буришмок, бужмаймок сўзлари нутқда кўп қўланади.

Чўччаймок - оддинга сал чўзилиб, буришган ҳолатда булмок: - Савил. Шохиста унинг кетидан лабини чўччайтириб масҳара қилди (Ҳ.Ҳошимов). Сўнгра лабин чўччайтириб қилгани каби ўйин (А.Орипов). У лунжини чўччайтириб, папирос тутатди (Н.Ёқубов).

Сўлжаймок - хунук осилган ҳолатда булмок: Йўлда топиб олган ҳамёнидан тилла эмас, мис чака чиқиб колган кишидек лаблари сўлжайди (М.Осим). Ҳожид отани кўрганда, лабини сўлжайтириб, нимадир демокчи бўлди (Имом қочди). Мاستон кампир ... кейин сўлжайган лаблари билан бир нима деб шивирлади-ю, ўрнидан кузгалди (М. Исмоилий).

Тиришмок - 1. Йийғилиб (қатланиб) тиришли, чизикли ҳолатда булмок: Заргаров пешонасини тириштириб, бир оз айланди-ю (А.Мухтор). Инженер кузларини қоғоздан узмай, пешонасини

тириштириб, нималарнидир укиди (Н.Фозилов). Пешонамни тириштириб, худди уйлаётган одамдек шифтга тикилдим (Ф.Мусажонов). 2. Буришган, бужмайган ҳолатда булмок: Ҳасан худди аччик гаримдори чайнагандай бетини тириштириб, на ха, на йук деёлмай серрайиб тураверди (Ҳ.Назир). Бир ери лат едими ё жони каттик оғридами ... юзи тиришди (М.Исмоилий).

Кийшаймок - буришган ҳолатда булмок: Мингбоши кози домла ва катордаги аёнлар ... муътабар шахслар олдида тургандек, лаб-лунжларини кийшайтириб илжайдилар (М.Исмоилий). Саидий иш столи ёнига келиб, ўлтирганида юзининг томири тортишиб, башараси кийшайди. (А.Каххор). Эликбошининг лаблари алақандай кийшайди (Ойбек). Сулжаймок маъносида белги ва таъсирчанлик даражаси кийшаймок сүзига нисбатан ортик. Чуччаймок сүзида эса ундан ҳам ортиқдир.

к) "кўтарилиб чикмок"; шишмок, бўртмок, чикмок, кавармок, купчимок, кадокланмок, туликмок.. "Кўтарилиб чикмок" ифодали ҳолат феълларининг манбаи инсон булади. Бунда инсоннинг юз, ковок, лунж, ёнок, кафт, томир (пай) каби қисмлари табиий, одатдаги куринишини узгартириб, нотабиий, ноодатий ҳолатга ўтади. Яъни инсон ва унинг аъзоларида йиғи, совук, иссиқ, ҳаракат таъсири натижасида буртиш, шишиш (кўтарилиш) физиологик ҳолати юз беради. Бу ҳолат муайян аъзо териси ёки тери остидаги томир-пайнинг кутарилиб, кавариб чиқиши билан ажралиб туради.

"Кўтарилиб чикмок" фарқловчи семали ҳолат феъллари, асосан, туб, баъзан ясама феъл шаклида кузатилади. Ясама феъллар от - лан, феъл -ик тузилишига эга. Булар қуйидагилар: Шишмок - бўртган, шишли ҳолатда булмок: Унинг ковоклари шишган, сочи патак, кир, ғижим эди (У.Назаров). У дарров тимдаланган, йиғидан шишган юзини осмонга угириб ... (М.Исмоилий). Ҳамма ёғимиз шишиб, бир неча кун уйда ётиб олдим (Ҳ. Жаҳонгаров).

Бўртмок - туртиб чиккан, бўртик ҳолатда булмок: У йўғон, чорпахил гавдали ... кенг қорамтир юзининг ёноклари бўртган ... (Ойбек). Собир аканинг чакка томирлари бўртиб чиккан (Ж.Шарипов). Ранги учган, муштумини маҳкам қисиб олганидан ингичка билакларининг пайи бўртиб турарди (С.Юнусов). Шишмок маъносининг таъсир даражаси бузатмокка нисбатан ортик бўлиб, бу сўз нутқда кўп қўлланади.

Чикмок - жараён ифодаловчи феъл гапда муайян аъзо номи билан боғланиб, унга хос жисмоний ҳолатни ифодалайди, Нутқ бирликлари, нутқий қуршов шу сўздаги асосий "ҳаракат" семасидан бошқа, яъни юзага чиқишга тайёр турган, имконият саналувчи "ҳолат" семасини воқе қилади, нутқ бирлиги сифатида руёбга чиқаради. Бу феъл маъносининг фарқловчи семалари бирдан

ортик булиб, муайян нутқий шароитда "ҳолат" фарқловчи семаси нутқий етакчи, асосий саналади. Қиёсланг: Чикмок - бўртган, каварган ҳолатда булмок; У вақтда мош-гуруч булган соколи хозир тамоман окарган, буйин томирлари чиккан (А. Каххор).

Кавармок - бўртган, сув йиғилиб кутарилган ҳолатда булмок: Нечаларнинг оёқлари кавариб, хориб, пиёдалар йўл юриб ... (Ф.Йулдош). Тўғри, аввал жуда кийин бўлди, кули каварди (М.Исмоилий). Нозиккина бармоклари, кафтлари ёрилиб, гадда - гудда бўлиб каварган (Х.Назир).

Кўпчимок - шишган, бўртган ҳолатда булмок: Икки кўзи кип-кизариб, ковоклари олудек кўпчиган (П.Қодиров). Унинг юм-юмалок юзи терлаб, кизариб, кўпчиб кетган (А.Мухтор). Кўришаётганда кузлари ҳам кизариб колганини, ковоклари одатдагидан кўпчиброк турганини кўрди (П.Қодиров).

Қадокланмок - бургиб (кавариб) котган, кадок ҳолатда булмок: Куллари, кадокланган, кўзлари ўтдай ёнган (Г.Ғулом). Бўзарган, йиғидан туликкан Алишер дорга тикилар (Ойбек).

Тўликмок - шишинкираган, кўпчиган ҳолатда булмок: Бўзарган, йиғидан тўликкан Алишер дорга тикилар (Ойбек). Ширмонхон кўз ёшини сира тиёлмади. Қовоклари шишиб, юзлари туликиб кетди (С. Зуннунова). Кавармок сўзида кўшимча маъно таъсири тўликмок сўзига нисбатан ортиқрок. Кўпчимок сўзида эса бундай хусусият ундан ҳам ортик. Туликмок сўзи нутқда кам кулланади, китобий. Қадокланмок "каттик, котган" семасига эга, асосан, сўзлашув услубига хос.

а) «ботмок»: киртаймок, чукмок, тушмок, ботмок. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг кўз, баъзан ёнок, ковок каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бундай ҳолат уйқусизлик, чарчок, азобу дармонсизланиш натижасида юз бериб, у инсон аъзоларининг доимий ҳолатидан "чекинганлиги" - ботганлиги, чуққанлиги билан тавсифланади. Бундай ҳолат феъллари - туб феъллар қуйидагилар: Киртаймок - кичрайиб, ичига ботган ҳолатда бўлмок: Унинг чузик юзи хийла сулиган, катта кузлари киртайган (А.Қаххор). Мария Николаевна унинг озгин юзига, киртайган кўкиш кўзларига ачиниб термилди (Х.Ғулом). Бирок сузларидан, киртайган кўзларидан унинг анча азоб тортиб, холдан тойганлиги билиниб турарди (Х.Назир).

Чукмок, тушмок, ботмок сузлари, асосан, жараён маъносини ифодалайди. Баъзан улар нутқда муайян инсон аъзоси номи билан боғланиб, жисмоний ҳолат маъносини ҳам билдиради. Қиёсланг: Чукмок - ичига ботган ҳолатда бўлмок: Дилорнинг ранги сўлгинлашган, чуққан (Ў.Ҳошимов). Қизнинг ... ширмондай бўликиб турган ёноқлари ичига чуққан ... (М.Исмоилий). (Раиса) шяпа остидан (эрининг)

чүккан ковоклари, хоргин, сўник кузларини кўрди (М.Худойкулов).

Тушмоқ - ич-ичига ботган ҳолатда бўлмоқ: Негадир опасининг кузлари бир кундаёк лак-лак ичига тушган (Ҳ.Назир).

Ботмоқ - ичига чүккан ҳолатда бўлмоқ. Собир аканинг кузлари ичига ботган (Ж.Шарипов). У сал табассум қилса, кулгичи чуқур ботиб ... кузи нега сен кулмаяпсан деяётгандек бўлади (Шухрат). Чүкмоқ, тушмоқ, ботмоқ сўзлари, асосан, сўзлашув нутқиға хос.

м) "ҳаракати суст": шалвирамоқ, шалваймоқ, шалпаймоқ, лалаймоқ, бўшашмоқ. Ушбу мантикий ифодали ҳолат инсонда (баъзан кўл аъзосида) юз берган жисмоний ҳолатни ифодалайди. Қайд этилган ҳолат феъллари холсизланиш, ялқовланиш, ялқовлик, рухий кийналиш, кексалик, ноумидлик кабиларнинг инсонга таъсир қилиши натижасида унинг том маънодаги фаол ҳаракати йўқолганлигини, ҳаракати сустлашганлигини, фаолсизлашганлигини аңлатади.

"Ҳаракати суст" фарқловчи семали ҳолат феъллари туб, баъзан ясама (сифат + а(ш)) феъллардан ташкил топади. Булар қуйидагилар: Шалвирамоқ - 1. Бўшашган, шалпайган ҳолатда бўлмоқ: Бугун юзи кулоқларигача куқариб, куллари ёнига шалвираб тушган Писмик улим тусига кириб борди (М.Исмоилий). У ... ёт элларда йўлдан адашиб, каёкка боришини билмай, умидсизликка тушган кишидай шалвиради (А.Қаххор). 2. Имиллаган, бўшашган (шалпайган) ҳолатда бўлмоқ: Баракалла, ҳали ҳам шалвираб юрибсизми, - деди таъна қилиб Тошпўлат Ўтбосарга (Ғайратий). Мамлакат бизларга ишонсин. Биз шалвираб ишни хуржун қилайлик (Уйғун).

Шалваймоқ - анча бўшашган, шалвираган ҳолатда бўлмоқ: Рустамжоннинг бугун авзои бўлакча эканини кўрган Кимсанхожи сувға тушган мушукдай шалвиради (Ҳ.Назир). Қизлар тарвузи кўлтигидан тушган одамдай шалвайиб чиқиб кетишди (Ҳ.Назир). Шафтоли кокидек буришиб, эски махсидек шалвайиб қолибмиз-ку, бизга ким қуйибди, болам (А. Мухтор).

Шалпаймоқ - бўшашган, шалвираган ҳолатда бўлмоқ: Хусни иши унмаганидан хафа бўлиб, шалпайиб чиқди (Н.Фозилов). У минбардан шалпайиб тушди, орқарокка, панарокка бориб ўтирди (Муштум).

Лалаймоқ - шалвираган, имиллаган ҳолатда бўлмоқ: Хожимат бува зарда билан ўрнидан тураркан, - шу лалайган, ландавурни айтаяпман. — деб, Турсунбойни кўрсатди (М. Мухамедов). Анқайма ва лалайма, тугри ўтир, шалпайма (Қ. Мухаммадий).

Бўшашмоқ - шалпайган, бўш ҳолатда бўлмоқ: Купайсин бўшашиб, тизгинини қўлдан туширгунча Жўравойға ағрайиб қолди (Ҳ.Назир). Қобилжон директорнинг кабинетидан латтадай бўшашиб

чиқди (С.Аҳмад). Тула бушашиб кирди (М.Исмоилий).

"Ҳаракати сушт" мантикий ифодали синоним бирликлар таъсир кучига, хиссий бўёгининг ортиклигига кура узига хосдир. Уларнинг кўшимча маъно бўёги (прагматика) муайян нутқий куршовда - гапда ҳам, ундан ташқарида, алоҳида олинганда ҳам ифодаланади. Чунки кучма маъно бу тил бирликларининг маъно таркибига бевосита "туғма" хос. Бу ҳусусиятлар, айникса, гапда, сузларнинг муайян вазифани бажаришда яна ҳам кучаяди. Яъни шалвирамोक, шалваймок, шалпаймок, лалаймок сузларида белги даражаси ортик.. Шалвирамोक, лалаймок сузларида эса белги даражаси бошқалардан ҳам ортик. Шалвирамोक, шалпаймок, лалаймок сузлари шалваймок сўзига нисбатан кўп қўлланади. Шалвирамोक, шалпаймок, шалваймок кўпроқ сузлашув нутқига, бушашмок адабий тилга хос.

н) "холдан тоймок": сулаймок, шалпаймок, шалвирамोक, эзилмок, бўшашмок, холсизланмок, мажолсизланмок, дармонсизланмок, заифлашмок, заифланмок. "Холдан тоймок" ифодали маънога эга ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвон (қуш) жисмоний ҳолатини билдиради. Бу жисмоний ҳолат жонли мавжудотга (гавдага), оёк, панжа, мушак, бўғин кабиларга хос жисмоний ўзгаришни ўз ичига олади. Бундай ҳолат феъллари очлик, оғир меҳнат, фаол ҳаракат, чарчоқ, касаллик, кексалик натижасида инсон танаси ва муайян аъзоларининг холсизланишини, дармонсизланишини, жисмоний куч - қувватдан қолиб, унинг кучсизланган, холдан тойган ҳолатга утганлигини аңлатади. Демак, бу ҳолат жонлиларнинг куч-қувват даражаси (миқдори) билан белгиланади. Айни ҳолат феъллари туб, кўпроқ ясама феъл шаклида кузатилади. Ясама феъллар сифатга -а (ш), -лан ясовчиларининг қушилишидан ҳосил бўлади. Улар: Сулаймок - дармонсиз, тинка - мадори қуриган ҳолатда бўлмок: Улар ... очликдан сулайган урис ишчиларига, ... шалоп-шалоп бўғдой, шоли, жухори юбордилар (Ҳ.Ғулом). Номи чиққан раққосалар холдан тойиб сулайди (А.Қаххор).

Шалпаймок - сулайган ҳолатда бўлмок: Яраланган лочин мисоли Нурмат ерда ётар шалпайиб (Д.Файзий).

Шалвирамोक - дармонсиз (мажолсиз) ҳолатда бўлмок: Бир ёқдан чарчадик, арконни ушлайман десам, панжаларим шалвираб қалтирайди (Ф.Мусаҷонов). Сулаймок, шалпаймок, шалвирамोक феълларида таъсирчанлик, хиссийлик даражаси кучли. Шалвирамोक сўзида белги даражаси шалпаймок сўзига нисбатан ортикроқ. Сулаймок сўзи кўшимча маъно даражасига кўра бу семантик қаторда марказий саналади. Айни сўзлар, асосан, жонли нутққа хос.

Эзилмок - қийналган, холдан тойган (чарчаган) ҳолатда бўлмок: Шаҳидбек ... зинадан чиқишда анча эзилган, тақаллуфга тоқат

колмаган эди (А. Қодирий).

Бушашмок - тинка - мадори қуриган, дармонсиз ҳолатда бўлмок: Яна бушашди, кўз олди туманлашди (Шухрат). У бушашиб, чағир тепалиқдан тушиб борар (Н.Норматов). Жуман қабулхонага чиқиб, кўлидаги қоғозга караган эди, бўғинлари бушашиб, тиззалари калтираб кетди (А. Мухтор). Эзилмок сўзида белги даражаси бўшашмок сўзига нисбатан ортик.

Ҳолсизланмок - мадори (дармони) колмаган ҳолатда бўлмок: Қайтишда эса чарчайди, холсизланади (Ҳ.Назир). Қусиб чарчаган Кумуш холсизланиб, бошини ястикка ташлади (А. Қодирий).

Мажолсизланмок - тинкаси қуриган, қувватсиз ҳолатда бўлмок: Султонмурод кайғудан бутунлай мажолсизланган эди (Ойбек). Кўзи тиниб, мияси ари камалган ковоқдай ғунғиллади, оёғи калтираб мажолсизланди (С. Ахмад). Ишк дардини тотли май каби симиригандан гўё лаззатланади, баъзан хасратдан бўғилиб мажолсизланади (Ойбек)..

Дармонсизланмок — куч - қувватдан кетган ҳолатда бўлмок: ... мудхиш туйғудан дармонсизланиб, гандираклай-гандираклай уйдан чиқди (О.Ёкубов). Баъзи хотинлар иккикат булганда дармонсизланади, боши оғрийди (Ойбек).

Заифланмок - холдан анча тойиш, кучсизланиш ҳолатида бўлмок: Мен уша кун кечаси душманлардан бирини ўлдирдим-да, сўнг даражада заифландим (А Қодирий).

Заифлашмок - куч-қуввати йукола борган ҳолатда бўлмок: Қайғу-аламга дучор бўлиб, жисмоний томондан заифлашади (Ш. Шомаксудов, С. Долимов). Шераңдом бўйли қиличбознинг (Хусайн Бойқаронинг) бир вақтда баҳодирона жуссаси заифлашган эди (Ойбек). Ҳақиқатда оч колган одамнинг бадани заифлашади (Ш.Шомаксудов, С.Долимов).; Ҳолсизланмок, мажолсизланмок, дармонсизланмок, заифланмок сўзларида белги даражаси ортик.. Заифланмок сўзида таъсирчанлик бошқаларига нисбатан ортиқрок, Мажолсизланмок, дармонсизланмок, заифланмок, заифлашмок сўзлари китобий, холсизланмок эса купрок сўзлашув нутқиға хос.

о) "қуйи солинмок": осилмок, солинмок, тушмок, "Қуйи солинмок" мантиқий ифодали ҳолат феъллари бош, қул, лунж, қовок, бақбака, лаб, тил каби инсон аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолат феъллари касаллик, чарчаш, рухий таъсир натижасида инсон аъзоларининг ўз таранглиги, ихчамлиги, тик кўринишини йўқотиб, бўшашган (шалвираган) -қуйи солинган ҳолатта утганлигини англатади. Улар туб феъллардан ташкил тошади.

Осмок, солмок, тушмок феъллари нутқ фаолиятида асосан ҳаракат маъносини ифодалайди. Буларнинг ҳаракат маъноси доимий, асосийдир. Айни вақтда улар инсоннинг муайян

аъзоси номи билан боғланиб, унга хос жисмоний ҳолатни ифодалайди. Нутқий "ҳолат" семасига эга бўлади. Осмок, солмок ҳолат маъносини ўзлик нисбат аффиксини олган шаклда ифодалайди. Ўзлик нисбати қўшимчасиз - тил бирлиги шаклида улар ҳаракат маъносини аниқ англаатади. Шу формада уларнинг инсоннинг муайян аъзоси номи билан боғланиши нотабиий, сунъий бўлади. Бундай шаклда - нисбат қўшимчасисиз ҳолат манбаининг тидаги номи билан боғланмайди. Шуниси ўзига хоски, айти сузларнинг нутқда ҳолат феъли сифатида катнашиши учун тупланган 14 та мисолда осмок, солмок феъллари ҳолат маъносини ўзлик нисбати қўшимчасига эга ҳолда ифодалайди. Қиёсланг: Осилмок - куйи тушган, солинган ҳолатда бўлмок: Саидий узок йўлдан чарчаб колгандай куллари осилтирган, букчайган ҳолда утирарди (А.Қаххор). Унинг лаб-лунжи жуда бемаъно осилган (Ойбек). Қарасам, ковоклари осилган, хафсаласи пир (М.Исмоилий).

Солинмок - куйи тушган, осилган ҳолатда бўлмок: Мингбоши ниманингдир юки остида калласини солинтириб утирар эди (М.Исмоилий). Шунча гуллар ичидан излаган гулини тополмадими, куллари осилиб, боши солиниб чиқди гулзордан (М.Исмоилий). Маъмуржоннинг ўсик қошлари солинди, гўё шу қошлар оғирлигидан кузлар ерга қаради (Ш.Ҳолмирзаев).

Тушмок - осилган ҳолатда бўлмок: Матковул ака аввал хоҳолаб кулди, кейин бирдан юзи тиришди, ковоклари тушди (М.Исмоилий). (У) қоши устига тузғиб тушган сочларини тузатиб, хатни ўкиди (А.Қодирий). Ёкимли садонинг сеҳрига берилиб, (Йўлчининг) кўзлари секин юмилди, яна куйирок тушди (Ойбек). Тушмок сўзи нутқий ҳолат маъносини тил бирлиги сифатида, ҳаракат маъносини ифодаловчи шаклда англаатади. Чунки ундага ҳолат маъноси юзага чиқишга тайёр турган имконият сифатида сўз маъносида мавжуд бўлиб, бу маъно ўзига қулай нутқий шароитда намоён бўлади. Демак, тушмок сўзи ҳолат маъносини нутқда ифодалай олиш имконига эгадир. Осилмок, солинмок сузлари шу кўринишда нутқ фаолиятида ҳолат маъносини ифодалашда кўп қўлланади. Улар, асосан, сўзлашув нутқида хос бўлиб, белги даражасининг камлиги, таъсирчанлиги жиҳатдан бетарафлиги билан ажралиб гуради.

п) "эти ортмок": семирмок, тўлишмок, шишмок, бўлиқмок, йўғонлашмок. "Эти ортмок" маъноли ҳолат феъллари, асосан инсон, баъзан хайвон гавдаси (танаси) - унинг ташки тузилиши билан боғлиқ жисмоний ҳолатни ифодалайди. Бундай ҳолат феъллари бирор таъсир, боқув, дам олиш, ялқовлик, баъзан касаллик натижасида гавда (тана) вазнининг оғирлашуви, гавданинг қўшимча эт (ёғ - гўшт) олгани (кўпайгани), аввалгига нисбатан энига йўғон торттани, йириклашганини билдиради. Ушбу ҳолат

фeъллари туб, баъзан ясама (фeъл -ик, сифат -лаш) фeъллардан ташкил топади.

«Эти ортмок» фарқловчи семали ҳолат фeъллари қуйидагилар: Семирмок - тулишган, йўгонлашган ҳолатда бўлмок: Машина одамни семиртиради (А.Орипов). Бу ибора етилган, семирган одамга нисбатан ишлатилади (Ш.Шомаксудов, С.Долимов). Оғир ишда узи озган ва уйидаги икки кўйи семирган сайин унинг Ўрмонжонга карши юрагидаги адовати ут ола борди (А.Қаххор). Семирмок сўзи гапда ифодаланган фикрнинг мазмунига, қандай предмет билан боғланишига, қандай муносабат ифодаланишига, бирор мақсадга кура салбий ёки ижобий бўёкка эга бўлади, нутқда куп қўлланади.

Тулишмок - семирган, йўгонлашган ҳолатда бўлмок: Тулишган, орка бели тирсиллаган, гузал гавдасини селкиллаштиб Дилдор ... кирди (Ойбек). Мухаммадражаб тулишган, юз ва буйинлари ёгдан йилтирайди (А.Қаххор). Қара, худо хуп хусн берганда. Бирам тулишиб, бирам очилибди-ки (М.Исмоилий). Тулишмок сўзи ижобий бўёкка эга бўлиб, нутқда куп қўлланади.

Шишмок - анча семирган ҳолатда бўлмок: Мен шишиб кетсам, сен симёгочдек қолибсан - деди Хужакул (О.Ёкубов). Ғани махсум сомон тикилган канордай шишиб, бемалол ухлаб ётарди (А.Мухтор). Шишмок маъносида белги даражаси ортик булиб, бу сўз салбий бўёкка эга.

"Ўзбек тилининг изоҳли лугати да буликмок феъли факат бўлик шаклида-хусусият ифодаловчи сўз сифатида келтирилади¹. Бу сўз нутқда буликмок шаклида ҳолат феъли бўлиб келади. Қиёсланг: Бўликмок - тулишган, бўлик ҳолатда бўлмок: Тула унинг санаторийдан анча бўликиб, кизил югурган иссиқ юзига хавас билан тикилиб ... (М. Исмоилий). Бўликмок сўзи ижобий бўёкка эга бўлиб, нутқда кам қўлланади.

Йўгонлашмок - йўгон тортган, энига катталашган ҳолатда бўлмок: Жалол йўгонлашган, семирган (А.Қаххор). Бу вақтда у анча тулишган, бузукбошига ухшаган йўгонлашган бўлади (Ш.Шомаксудов, С.Долимов). Мухаммадражаб семирган, йўгонлашган (А.Қаххор). Йўгонлашмок сўзида "катталашшиш, йириклашиш" даражаси ортик.

р) "совук ўтмок": совкотмок, тўнгмок, жунжи (-к) мок, увушмок, музламок, ачитмок. "Совук ўтмок" фарқловчи семали ҳолат фeъллари инсон ва хайвоннинг эт, оёқ, кул (бармок) каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолат фeъллари совук хавонинг таъсири натижасида инсон ва хайвонда юз берган физиологик ҳолатни англатади. Аниқроғи, ушбу ҳолат

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 1. 162-бет

фeъллари инсон танасига, унинг аъзоларига совукнинг таъсири, утиши, сингиб "ғалаба килиши", баданидаги иссиқ хароратнинг камайиши натижасида совукотиш, музлаш, жунжикиш каби жисмоний ҳолатлар содир булишини ифода этади. "Совук утмок" манткиий ифодали ҳолат фeъллари туб ва ясама: (от-ла, фeъл -т) фeъллардан ташкил топади. Булар қуйидагилар: Совкотмок - совук утган, жунжиган ҳолатда бўлмок: Оловни тезрок ёқ, Маматкул совкотибди (А.Кодирий). Менинг бечора мусичам совкотибди (Мирмухсин). Оёғим совкотди, оловнинг иложини кидди (А.Кодирий).

Тунгмок - совкотган, музлаган ҳолатда бўлмок: Оёгингиз тунган булса керак, отдан тушинг (Ё.Шукуров). Тунгмок сўзида белги даражаси совкотмок сузига нисбатан ортиқрок бўлиб, нутқда кам қўлланади.

Жунжи(-к)мок - совкотган ҳолатда бўлмок: Равшан жемпери устидан костюм кийган бўлса-да, эти жунжикди (Н. Ёқубов). Балкон панжарасида ўтирган мусича ҳам бошини ичига тикиб, жунжиб ... товадаги нонга қарар эди (Мирмухсин). Бола тепалик этагида кузларини юмиб, жунжикиб утирибди (О. Мухторов).

Увушмок - сезиш кучи камайиб, совкотган ҳолатда булмок; Будқада. эски шинелга бурканганича совуқдан увушган кулларини бир - бирига ишкаб утирган чолга учрадилар (Х.Назир). Совук шу қадар зўр эдики, у кирғокка чиқиб олганда бадани увушиб, кесақдек жонсиз бўлиб қолди (Н.Сафаров).

Музламок - жуда совкотган ҳолатда бўлмок: Самад ака анчагача совуқда шумшайиб кутди, кейин музлаб, тишлари тарақлаб қайтиб келди (М. Исмоилий). Музлаган бармоқлар адрес йукотган (Ғ.Ғулом). Кўчада тураверай деса оч, чарчаган, музлаган [М.Исмоилий].

Ачитмок - қаттик совкотган, музлаб ачишган ҳолатда бўлмок: Қора совук, ер оёқларини ачитади (Мирмухсин). Музламок сўзида совкотиш даражаси кучли. Ачитмок сўзида эса айни даража ундан ҳам кучли бўлиб, улар, асосан, сузлашув нутқиға хос.

с) "оғрик турмок": оғримок, тиришмок, сиркирамок, зиркирамок, қакшамок, ачимок. "Оғрик турмок" маъноли ҳолат фeъллари инсоннинг бош, қўл, бел, кўкрак, билак, елка, қафт каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Улар касалланиш, жароҳатланиш, иситмалаш, совук таъсири натижасида инсон аъзоларининг салбий кайфият, баъзан тушқунлик туғдирувчи жисмоний ҳолатга ўтганлиги, оғриган, зиркираган, касал ҳолатдалигини билдиради. Ушбу ҳолат фeъллари гуруҳи қуйидаги туб фeъллардан иборат: Оғримок - оғрик, зиркираш ҳолатида бўлмок:

этилган ҳолат феъллари, асосан, ясама бўлиб, сифат -ай, сифат -лан, от -лан тузилишига эга.

"Соғ бўлмоқ" фарқловчи семаси қуйидаги феълларда аниқ мантикий ифодага эга бўлади: Тузалмоқ - соғайган, яхшиланган ҳолатда бўлмоқ: Оёқлари тузалибди, яхши бўлиб кетибди (М.Исмоилий). (Қурбон ота) касалхонада яқин икки ой ётиб, оёқлари тузалди ... (А.Қаҳҳор). Мана энди тузалдим (А.Қаҳҳор).

Соғаймоқ - тузалган, шифоланган ҳолатда бўлмоқ: ... лейтенант Пестеренко соғайиб, яна жанговор сафга қайтди (Н.Сафаров). Хафа бўлма, жонгинам, соғайиб кетаман (Х.Назир). Соғаймоқ сузида "соғайиш, тузалиш" белгиси ортиқ. Соғаймоқ, тузалмоқ сўзлари, асосан, сўзлашув нутқиға хос.

Сихатланмоқ - соғлиги яхшиланган, соғайган ҳолатда бўлмоқ: Анча вақтдан кейин ҳар хил дори-дармонлар қилиб, докторларга катнаб сихатландим (Сўзлашув нутқидан).

Шифоланмоқ - даволанган ҳолатда бўлмоқ: (У)...уч ой муттасил жанговор сафдан чикиб, госпиталларда шифоланди (З.Фатхуллин).

Яхшиланмоқ - тетик, бардам ҳолатда бўлмоқ: Унга вақти чоғлиқ таъсир қилдими, ё хордиги мадор бўлдими, чойдан кейин ахvoli бирмунча яхшиланди (М. Исмоилий).

Тетикланмоқ — кучга кириб, бардам ҳолатда бўлмоқ: (Қурбон ота) касалхонада яқин икки ой ётиб, оёқлари тузалди, ўзи жуда тетикланди (А.Қаҳҳор).

Шифоланмоқ, яхшиланмоқ, тетикланмоқ сўзларида белги даражаси ортиқ. Шифоланмоқ, асосан, адабий тилға, яхшиланмоқ, тетикланмоқ кўпроқ сўзлашув нутқиға хос. Сихатланмоқ сузи кам ишлатилади.

у) «бужмаймоқ»: курушмоқ, курукшамок, бужмаймоқ, ковжирамоқ. "Бужмаймоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон, унинг лаб, қўл, жағ каби аъзоларининг физиологик ҳолатини ифода этади. Бундай феъллар кексайиш, касалланиш, ғам-алам, меҳнат кабилар натижасида инсон ўзининг таранг, силлиқ нозик нафис кўринишига зид бўлган хунук, қорайиб буришган, бужмайган ҳолатга ўтганлигини билдиради. Шуниси узиға хоски, бу физиологик ҳолат инсонинг, асосан, лаб аъзосига хос бўлади. Лаб бошка аъзоларға нисбатан бужмайиш, буришиш имконига ортиқ даражада эгаллиги билан, бу жисмоний ҳолатни аниқ акс эттира олиши билан ажралиб туради. Шу сабабли булса керак, "бужмайиш" маъноли ҳолат феъллари инсоннинг купинча лаб қисмиға хос ҳолатининг товуш рамзи бўлиб, нутқда кузатилади. Улар физиологик ҳолатни туб феъл шаклида англатади. Қиёсланг: Курушмоқ - бужмайиш ҳолатида бўлмоқ: Хадича бувининг куришган лаблари

яна алланималар деб пичирлади (М.Исмоилий). Жағи куришган ... бир чол чопиб келиб (Э.Жуманбулбул). Аввалги отам эмасди: сўлишибди, куришибди, қарибди, ранглари сарғайган (М.Исмоилий).

Курукшамок - курушган, бужмайган ҳолатда бўлмок: Унинг лаблари курукшаган, кучли иситмада ёнган кишининг лабидай қорайган, чутир юзи сап-сарик ... (А. Қаххор). Курукшамок маъносида белги ва таъсирчанлик даражаси ортиқроқ бўлиб, бу сўз кам қўлланади.

Бужмаймок - қовжираб буришган ҳолатда бўлмок: Ана у скамейкада ҳаёл паришон ўтирибди. Юз суяклари бұртган. Дурдоқ лаблари узум пўстлоғидек бужмайган (М.Назаров).

Қовжирамок - қовжираб бужмайган ҳолатда бўлмок: Соқоли ушиб кетган, кўзлари яллиғланиб, лаблари қовжираган (С.Юнусов). Нурбобо аламдан, меҳнатдан қовжираган бурушиқ юзида юмалаган кўз ёшларини артиб ... (Ойбек). Унинг юзлари салқиган, қўллари тарашадай қотган, қандайдир қовжираб қоп-қорайиб қолган (О.Мухторов). Бужмаймок, қовжирамок сўзларида белги даражаси ва таъсирчанлик ортиқ. Қовжирамок сўзида белги даражаси ортиқроқ бўлиб, қўшимча "қорайган, қотган" таркибий қисмларга ҳам эга. Улар асосан сўзлашув нутқиға хос.

ф) "таранглигини йўқотмок": сўлмок; шалвирамок, салқимок. "Таранглигини йўқотмок" фарқловчи семали ҳолат феъллари инсоннинг юз, қовок, бақбақа қаби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Улар ғам-алам, салбий қайфиятда бўлиш, қариш, қасалланиш натижасида инсон аъзоларининг чиройли, ёқимли, таранг ҳолатини йўқотиб, бұшашган, осилган, хунук курунишга утганлигини билдиради. Қайд этилган ҳолат феъллари қуйидаги туб феъллардан иборат: Сўлмок - синиққан, бужмайган ҳолатда бўлмок: Унинг чўзик юзи хийла сўлиган, қатта-қатта кўзлари киртайган ... (А.Қаххор). Ажабки (Аббосов) илжаймаса юзи анча совук, қаримсиқ кўринаркан, сўлди-қолди (А.Мухтор). Йигирма тўққизда афти буришиб, ичи тушган хандалақдек сўлишди. (М.Исмоилий).

Салқиган - осилган ҳолатда бўлмок: Ҳозирда ҳам салқиган юзи, оқ соч боши очик, чит рўмолини сербар елкасига ташлаб ўтирар (О.Мухторов). Саккиз қиррали олтин тахт устида қовоклари салқиган, сочига оқ оралаган Ҳусайн Бойқаро ... ўтирибди (М.Осим). Унинг юзлари салқиган, қўллари тарашадек қотган, қандайдир қовжираб қоп-қора бўлиб қолган ... (О.Мухтор).

Шалвирамок - бутунлай бұшашиб, осилган, ҳалтум ҳолатда бўлмок: Илгари говмиш сигирнинг елинидай осилиб турадиган бақбақаси дами чиккан пуфақдай шалвираган (А.Қаххор). Чолнинг ...

кўзлари қаърига тортган, ковоклари шалвираб осилиб тушган эди (З.Фатхуллин). Шалвирамок сўзида тарангсизланиш, бушашиш "кучи" ва маъно таъсири ортик. Сўлмоқ, шалвирамок сўзлари, асосан, оғзаки нутққа хос. Салкимок китобий бўлиб, кам қўлланади.

х) "эти камаймоқ": озмоқ, котмоқ, озгинламоқ, орикламоқ. "Эти камаймоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвон физиологик ҳолатини билдиради. Улар ғам-алам, қийнок, овқатсизлик, касаллик, кексайиш, оғир меҳнат, қул ҳаракати натижасида инсон, баъзан ҳайвонда юз берган жисмоний ўзгариш, яъни унинг ганазидаги эт (гушт -ёғ)нинг камайиши, вазнининг аввалгидан енгиллашиши туфайли юзага келган ҳолатни, озган жисмоний ҳолатта утганлигини ифодалайди. Ушбу феъллар туб, баъзан ясама (сифат -ла) феъллардан ташкил топади. "Эти камаймоқ" фарқловчи семаси қуйидаги ҳолат феъллари маъносидан асосий, етакчи таркибий қисм бўлади: Озмок – эти камайган, озгиналашган ҳолатда бўлмоқ: Домла худди дашт сафаридан кайтгандай қорайган, озган, кўзлари киртайган (А.Қаххор). Сергей сафардан қорайиб, озиб кайтиб келди (Ҳ.Ғулом). Бир терининг ичида қуй неча бор озиб, неча марта семиради (Ойбек).

Қотмоқ – ориқ, озгин ҳолатда бўлмоқ: Болам бечорани тинч қўясанми - йўқми, еган - ичгани татимай, кундан — кунга турнадек котиб кетаяпти, узи (О. Ҳусанов).

Озгинламоқ - озгин, ориклаган ҳолатда бўлмоқ: Бурунги тўлалиги кетиб, озгинлаган ва лекин бу озгинлик унинг хуснига камчилик бермай, билакс юкорилатган (А. Кодирий).

Орикламоқ - анча озгин, ориқ ҳолатда бўлмоқ: Бола жуда ориклаб кетди (С. Юнусов). Шундан кейингина унинг анча ориклаб, қорайиб қолганини ... пайқади (Ҳ.Ҳошимов). ... ўт оз бўлди. Шунинг учун қўйлар ориклаб кетди (С.Айний). Орикламоқ, котмоқ сўзларида белги даражаси бошқаларга нисбатан ортик. Озмок сўзида эса шундай белги озгинламоқ сўзига нисбатан ортиқроқ. Озмок, орикламоқ сўзлари, асосан, сўзлашув нутқида хос. Озгинламоқ, котмоқ китобий. Озмок, орикламоқ, озгинламоқ сўзлари кўпинча инсонга, баъзан ҳайвонга нисбатан қўлланади. Қотмоқ сўзида "эти камаймоқ" маъноси кўчма маъно бўлиб, нутқда юзага келади. Озмок, озгинламоқ, орикламоқ сўзларининг бош маъноси "эти камаймоқ" бўлиб, шундай изоҳни ташишига кўра бу сўзлар нутқий қуршовсиз, алоҳида олинганда ҳам, нутқий қуршовда ҳам ўзаро синонимни ҳосил қилади. Бу синонимик қаторга нутқ бирлиги сифатида, нутқий вазиятда вақтинча котмоқ сўзи ҳам бирикади. Бу сўз нутқдан ташқарида, узица, тил бирлиги сифатида олинганда бу маънодан озод бўлади.

д) "миқдорий ортмоқ": кўпаймоқ, қуюклашмоқ. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг юз аъзосига хос физиологик

ҳолатни ифодалайди. Бундай феъллар кексалик, салбий ҳиссий ҳолатда бўлиш натижасида инсон юз териси, асосан, пешона терисининг аввалги кўринишини йўқотиб, унинг бўшашиб, йиғилиб, йул-йул боғик чизикларнинг миқдори кўпайган (ортган) ҳолатга утганлигини англатади. "Миқдори ортмоқ" маъноли ҳолат феъллари равиш -ай, сифат -лаш тузилишига эга. Улар гапда қуйидаги мантикий ифодада катнашади: Кўпаймоқ - кўп, миқдори ортган ҳолатда бўлмоқ: Ажинлари кўпайди, чеккасидаги оқ толалар манглайига ўрмалаб қолди (С.Аҳмад).

Қуюклашмоқ - зич, кўп ҳолатда бўлмоқ: Унинг ... пешонасидаги ва кирғий бурнининг икки ёнидаги ажинлари қуюклашган (О.Ёқубов). Кўпаймоқ сўзи ишлатилиш манбаига, даражасига кўра семантик имконияти бой бўлиб, нутқда кўп қулланади. Қуюклашмоқ сўзида белги даражаси ортик бўлиб, қўшимча "калин" семасига эга. Кўпаймоқ ва қуюклашмоқ сўзлари нутқий синонимларни ҳосил қилади.

ч) "қискармоқ": қичраймоқ, чўкмоқ, пасаймоқ. Ушбу ҳолат феъллари инсон жисмоний ҳолати билан боғланади. Улар нутқда инсон гавдасининг тик (вертикал) кўриниши -бўй ўлчамига ҳос ҳолатини билдиради. Бу физиологик ҳолат бирор ташқи ёки ички (рухий) таъсир, оғир меҳнат натажасида инсон бўй (гавда) баландлигининг қисқарган, аввалгига нисбатан гавдасининг қичрайган ҳолатга ўтганлиги билан белгиланади. "Қискармоқ" ифодали ҳолат феъллари туб ва равиш -ай қўшимчали қуйидаги ясама феъллардан иборат бўлади: Қичраймоқ - қичик, ихчам ҳолатда бўлмоқ: Ҳамма вақт шосупада талтайиб ўтирадиган йўғон гавдаси мана энди қичрайди ... (М. Исмоилий).

Чўкмоқ - қичрайганроқ, пасайганроқ ҳолатда бўлмоқ: Кейинги йилларда у оғир меҳнатдан чўкди (Радиодан). Чўкмоқ сузининг физиологик ҳолат маъноси кўчма маъно бўлиб, у нутқийлиги билан изоҳланади.

Пасаймоқ - қичқалашган, қалталашган ҳолатда бўлмоқ: Ҳамма вақт шосупада талтайиб ўтирадиган йўғон гавдаси мана энди қичрайди, нуртуядек новча бўйи пасайди (М.Исмоилий). Қичраймоқ, пасаймоқ синоним бириклар бўлиб, нутқда шундай ҳолатга нисбатан кенг қулланади. Қичраймоқ сўзида белги даражаси ортиқроқ.

ш) "тер чиккан": терламоқ, терчирамоқ, терчиламоқ. "Тер чиккан" мантикий ифодали ҳолат феъллари ҳайвон, кўпинча инсон, унинг юз аъзоси билан боғлиқ физиологик ҳолатни ифодалайди. Улар фаол жисмоний ҳаракат, иссиқлик таъсири-баданнинг қизиши, тана хароратининг кўтарилиши натижасида инсон танасидаги сув миқдорининг маълум бир қисми майда - майда томчилар кўринишида "ташқарига чиқиши"ни, айниқса, юз қисмида тўпланишини

билдиради.

Қайд этилган ҳолат феъллари отга -ла, чира, - чила ясовчиларининг бирикишидан хосил бўлган қуйидаги ясама феъллардан ташкил топади. Терламок - терли, тер чиккан ҳолатда булмок: Шахидбек кеч харорати ва манти иссиқлиги таъсиридан яна обдон терлаган эди (А. Қодирий). Шашт айлаб келибсан неча чуллардан, от терлатиб чикиб узок йулардан (Рустамхон). Сотувчининг терлаган, озгин рангсиз юзи узокдан бир парча тахтага ухшаб куринди (О. Мухторов).

Терчирамок - бир оз майда терли ҳолатда булмок: Раҳбархон хатта кўз югуртираркан, терчираган бетлари кум учиб, кўзлари аланг-жаланг булди (Ҳ.Назир).

Терчиламок - майда терли ҳолатда булмок: Унинг офтоб таъсирида қорайиб, шуралаб кетган пешонаси ... терчилаб турарди (Ҳ.Назир). Терчирамок, терчиламок нисбатан кам қулланади. Терламок сўзида белги даражаси ортик бўлиб, нутқда куп ишлатилади.

э) "бирикмок": юммок, қисмок, қимтимоқ. "Бирикмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг куз, лаб, баъзан қўл каби аъзоларининг жисмоний ҳолатини ифодалайди. Улар газаб, жахл, чарчоклик, ғамгинлик, уйқу, ҳаяжон натижасида муайян аъзоларнинг очик, бирикмаган кўринишдан "бириккан", бир-бирига тегиб, бирлашган жисмоний ҳолатга ўтганлигини билдиради. Бу жисмоний ҳолат, асосан, юз, унинг айрим қисмларида содир бўлиши билан муҳимдир. Ушбу ҳолат феъллари туб феъллардан иборат.

Қайд этилган феълларга хос хусусият уларда "ҳаракат" мантикий булагининг мавжудлигидир. Ушбу феъллар баъзан нутқда, муайян тил бирликлари қуршовида, уларнинг таъсирида "ҳолат" семасига ҳам эга бўлиб, нутқий ҳолат феъли вазифасини бажаради. Демак, нутқий шароитда бу феълларнинг ҳолат ифодалаши синтактик бирликларнинг таъсирига, муайян инсон аъзосининг номи билан боғланишига кўра юз беради.

"Бирикмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар:

Юммок - юмук, ёпик ҳолатда булмок: Аҳмадбой икки ўгли билан кизариб, терлаб, кузларини юмиб, пишиллаб ўтирибди (Ғ.Жаҳонгиров). Мирзакаримбой кузини юмиб, тинглагандан сўнг, анча вақт жим қолди (Ойбек).

Қисмок - 1. Бириккан, ёпилган ҳолатда булмок: Лаблари каттик қисилган эди (О. Ёқубов). 2. Яқинлашган, бир оз юмилган ҳолатда булмок: Унинг кўзлари қисилган, кизарган, сўзлари мулоим эди (О. Ёқубов). Кўзларини қисиб харитага тикилди (Н.Норматов). Мирзо Улугбек унинг тепасида ҳамон қўл қовуштириб турар, хоргин кўзлари қисилган эди (О. Ёқубов).

Қимтимок¹ – бириккан (ёпишган) ҳолатда бўлмок: Унинг газаб ва хаяжондан оқариб кетган юзида, каттик қимтинган лабларида совук бир табассум уйнади (О.Ёқубов). Физиологик ҳолат маъносида юммок, қисмок сўзлари нисбатан куп қўлланади. Қимтимок сўзида белги даражаси ортиқрок.

ю) "жисмонан кучаймок": чиникмок, пишмок, тобланмок. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон танаси – бадани билан боғлиқ жисмоний ҳолатни ифодалайди. Улар меҳнат, ҳаракат қилиш, жисмоний тарбия, иссик ҳароратнинг таъсири натижасида баданнинг жисмонан пишиқ, мустаҳкам, бардош бериш, чидам кучи ортган ҳолатга утганлигини билдиради. "Жисмонан кучаймок" мантикий ифодали ҳолат феъллари туб баъзан ясама (от-лан) феъллардан ташкил топади. Улар қуйидагилар: Чиникмок – пишган, тобланган ҳолатда бўлмок: Шахар кўрган, жангларда чиниккан Қосим кишлоқ камбағалларининг маслаҳаттўйи ва раҳбари эди (Шухрат). Машқларда чиниккан йигит вазиятни зийрақлик билан кузатарди (Тошкент окшоми).

Пишмок – чиникиш, тобланиш ҳолатида бўлмок: Аммо баданлари офтобда роса пишиб, қорайиб кетишган, фақат оппоқ тишлари ялтираб турарди (Ф.Мусажонов). Аҳмаджон бойлар эшигидаги оғир меҳнатда пишиди. (Радиодан). Чиникмок сўзида белги даражаси ортиқрок. Пишмок, чиникмок сўзлари, асосан, сўзлашув нутқиға хос.

Тобланмок – чиниккан, чидамли ҳолатда бўлмок: Пулат утда одам меҳнатда тобланади (Макол). Аҳмаджон ҳарбий хизматда тобланган йигит (Радиодан). Тобланмок сўзида белги даражаси ва таъсирчанлик бошқаларга нисбатан ортиқ бўлиб, бу сўз шеърятга хос.

я) «ярим уйку»: мудрамок, элимок, уйкусирамок. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвон билан боғлиқ, уларнинг фаоллиги сусайганлигини ифодалайди. Бу ҳолат феъллари иссик ҳаво, чарчаш, бир меъёрдаги ҳаракат, товуш каби ташки таъсирларнинг таъсирдан инсон (ёки ҳайвоннинг) жисмоний ва рухий фаоллиги камайган – бош мия ярим шарлари фаолиятининг сусайганини, инсон ёки ҳайвоннинг ярим уйкули ҳолатга утганини, мудрок ҳолатда эканлигини билдиради. Айни ҳолат жонли мавжудот дам олишининг ўзига хос ирсий қуринишидир.

«Ярим уйку» мантикий ифодали ҳолат феъллари туб, баъзан ясама (от + сифат) феъллардан ташкил топади.

Мудрамок – мудрок, элиган ҳолатда бўлмок: Ит акиллайди, қушлар сайрамайди, улар ўзларини сояга олиб мудрашади (Ойбек).

¹ Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II, 580-бет.

Элмурод мудраб утириб, бир неча лукмани зурға ютар ... (П. Турсун).
Эр диванга ёнбошлаб беозор мудради (С. Ахмад).

Элимок¹ - мудрамок (мудрок босган) ҳолатда бўлмок: Алам билан ётган Барчинни иссик, чарчаш элитди (Мирмухсин). Бешиқдаги Учқун ... Тозагулнинг бешикни бир меъёрда равон тебратишига элиди-да (Х.Ғулом). Иссик, юмшоқ пахта коллар, араванинг бешик сингари тебраниши ... Ғуломжонни элитди (М.Исмоилий).

Уйкусирамок - уйкусираш, мудраш ҳолатида бўлмок; Заргаров одатдаги ишга борди-ю, уйкусираб утириб, тентираб юриб, қайтиб келди (А.Мухтор). Йўк-йўк ўзим, - деди Муяссар уйкусираган бир овозда (Х.Назир). Мудрамок феъли инсон ва хайвонга нисбатан қулланади, нутқда кўп учрайди. Элимок, уйкусирамок, асосан, инсонга нисбатан ишлатилади.

у) "ухламок": ухламок, мизғимок. "Ухламок" мантикий ифодали ҳолат феъллари ҳам инсон, баъзан хайвон организмнинг физиологик ҳолатини билдиради. Улар организмнинг уйғок ҳолатида сарфлаган аклий ва жисмоний куч-қувватини тиклаш, жисмоний ва аклий фаолликни таъминлаш мақсадида унинг фаол дам олиш-ташки таъсирлардан "узилган", ухлоқ (уйку) ҳолатига утганлигини, ирсий дам олиш жараёнида эканлигини англатади. Бундай ҳолат феъллари тўлиқ уйку ҳолатини билдириши билан аввалгисидан фарқ қилади.

"Ухламок" фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар:

Ухламок - уйқули (ухлок) ҳолатда булмок: Ўша кеча Бобир яхши ухлади (П.Қодиров). Тўрт ўғлон тинч ухларди (Э.Воҳидов). Қуён кизини юммай ухлайди (Н.Фозилов).

Мизғимок - кам, бир оз уйқули ҳолатда бўлмок: Кечаси билан мижжа қокмай чиққан Шодмон ака тонгга яқин мизғиб олди (Ж.Шарипов). Ухламок сузида белги даражаси ортик булиб, давомийликка эга. Бу сўз инсон ва хайвонга нисбатан ишлатилади, адабий тилга ҳам, сўзлашув нутқида ҳам хос, кўп қўлланади. Мизғимок фақат инсонга нисбатан ишлатилади, сузлашув нутқида хос булиб, кам қўлланади. Мизғимок сўзида уйку жараёни, уйқунинг кечиши вақт жиҳатдан чегараланган, қиска булиб, организм руҳан нотинчрок, "сезгакрок" ҳолатда бўлади.

қ) "тўймок": тўймок, қонмок, коникмок. Бундай ифодали ҳолат феъллари инсонга хос физиологик ҳолатни ифодалайди. Улар овқат, сув, чой, озука моддаларини хоҳлаганча истеъмол қилиш, баъзан уйку ҳолатида истаганча бўлиш натижасида инсон, унинг маъян аъзолари бу ташки таъсирларга нисбатан ирсий-рухий

¹ Қиссаланг: Ўзбек тилининг изоҳли дугати, II, 444-бет

эхтиёж, талаб, хошиш йўқолганлиги, озука моддаларидан организмнинг фаолияти учун зарур бўлган миқдорда "хом ашё" олганлиги, уларга тўйган ҳолатдалигини англатади. Бундай жисмоний ҳолат ижобий хиссиётни юзага келтиради. Қайд этилган феъллар туб, баъзан феъл -ик кўшимчали ясама феъллардан тузилади. Улар қуйидагилардир: Тўймок. - кониш, талаб йўқолган ҳолатда бўлмок: Бу пайтда унинг ёнбошида утирган Бобош корни тўйиб, лунжлари селкилаб колган эди (А.Мухтор). Чанқаб келганда-ку бирор ташна лаб, албатта, сув ичар, мирикар, тўяр (А.Орипов). Эри тўйди, шекилли, чойга кул узатди (М.Исмоилий).

Қонмок - кониш, тўйиш ҳолатида бўлмок: Эшон болалари эрта ётиб, кеч турар, уйкуга қонар (П.Турсун).

Қоникмок - тўйиш, мирикиш ҳолатида бўлмок: Фазлиддин олдинрок мойли сомсани кўпроқ еганидан мантини оз еди, аччиқ чой босиб ичиб, қониккач, извошни қўшди (Ойбек). Уйкуга қоникдингизми, Жура ака (Ойбек). Тўймок сўзи инсон ва ҳайвонга нисбатан ишлатилади, кўп қўлланади - адабий тилга ҳам, сўзлашув нутқида ҳам хос. Қонмок, қоникмок физиологик ҳолат феъли сифатида фақат инсонга нисбатан ишлатилади, кам қўлланади, асосан адабий тилга хос. Қоникмок маъносида белги даражаси ортиқрок.

г) «ёш келмок»: ёшламок, ёшланмок, намламок, намланмок, намиқмок. "Ёш келмок" маъноли ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвоннинг асосан кўз аъзоси билан боғланади. Улар фикр алмашиш жараёнида фақат кўз (баъзан киприк) аъзосига мос ҳолатни ифодалайди. Бу ҳолат феъллари кучли салбий ёки ижобий хиссий ҳолатда (аффектда) бўлиш, кексалик, бир объектга узок вақт тикилиш, кўп ишқалаш, қасалланиш натижасида кўз аъзосининг доимий - одатдаги ҳолатини йўқотиб, "қасалланган" кўринишга ўтгани - унинг кўз безларидан ажралиб чиқадиган тиник суюқлик (сув) билан қопланган, ёшга тўлган, ёшли ҳолатдалигини англатади.

"Ёш келмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари от -ла(н), -ик тузилишига эга ясама феъллар сифатида қузагилади.

Ёшламок - ёшли ҳолатда бўлмок: Шунда сен қеласан қўзингни ёшлаб (А.Орипов). Отам улди, қолдим қўзимни ёшлаб (Балогардон). Пахталарни қирмон қилиб, душман қўзини ёшлайди (У.Носир).

Ёшланмок - ёшга тўлган ҳолатда бўлмок: Кучли қулгидан Раънонинг қўзи ёшланиб, ўсик киприклари қуфтланди (А.Қахқор). Заргаров тикилавериб, ёшланган қўзларини уқалади (А.Мухтор). Қари қигир қўзи ёшланиб, офтобда қимир этмай турар (С.Юнусов). Ёшламок феъли маъносида жараён белгиси бор. Ёшланмок сузида айни жараённинг тугалланганлиги белгиси бўлиб, ушбу суз нисбатан кўп қўлланади. Ёшланмок сузида белги даражаси ортиқрок.

Айни суз инсон ва ҳайвонга нисбатан ишлатилади.

Намламок - нам қилган, бир оз хўллаган ҳолатда бўлмок: Ўктамнинг боши кизиби, ёнади, тер томчилари манглайдан юмалаб, киприкларини намлайди (Ойбек).

Намланмок - бир оз ёшланган ҳолатда булмок: Зайниддин ҳам кулгидан намланган кузларини дастрўмол билан артиб, даричадан ташқарига каради (Ойбек). Хотиннинг лаблари титраб, куз милклари намланди (С.Ахмад) Ўпкаси тулиб, кузи намланди (М.Исмоилий). Намламок сузида жараён, намланмок сўзида жараённинг тугалланганлиги белгиси булиб, бу сўзлар инсонга нисбатан ишлатилади, асосан, адабий тилга хос.

Намикмок - сал намли, сал ёшли ҳолатда булмок: Дилшод ечиниб, намиккан кузларини ундан узолмай турди (М.Исмоилий). Намикмок сузи инсонга нисбатан ишлатилади, кам учрайди.

х) "Ҳайрон бўлмок": анграймोक, ағраймок, анқаймок. "Ҳайрон бўлмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон ҳолатини ифодалайди. Улар ташқи таъсирларнинг салбий таъсири натижасида инсонда юзага келган паришонхотирлик, ҳайрон қолиш, қандай ҳодиса юз берганини англаб ололмаслик, шу рухий ҳолатга мос, айникса, юз аъзосида ўзгариш - анқайиш, ағрайиш содир булганини билдиради.

"Ҳайрон бўлмок" фарқловчи семали. ҳолат феъллари қуйидаги туб феъллардан иборат: Анграймोक — нима қилишни билмаган, ҳайрон ҳолатда булмок: Неъмат ранглари оқариб, анграйиб турарди (С.Ахмад). У нима қилишини билмай, нима дейишини билмай бир оз анграйиб тургач (Н. Фозилов). Бир пас анграйиб турди (Ф.Мусаёнов).

Ағраймок - нима қилишни билмаган, иложсиз ҳолатда бўлмок: Шарофат хола ҳеч нарсага тушунмай, тандир олдида ағрайиб турар (У.Назаров). Маматмирзо хотинига ағрайиб каради (Н. Норматов). Ағраймок сўзида белги даражаси ортиқрок бўлиб, у, асосан, сузлашув нутқиға хос.

Анқаймок - оғзи очилиб, ҳайрон, ағрайган ҳолатда бўлмок; Нега оғзингни очиб, анқайиб турибсан, бола пакир (Ф.Мусаёнов). Қасд қилса ҳам ул анқайиб қолади (Алпомиш). Анқайма ва лалайма, туғри ўтир, шалпайма (Қ.Мухаммадий). Анқаймок сўзида белги даражаси аввалгиларга нисбатан ортиқрок. Айни суз, асосан, сўзлашув нутқиға хос. Анграймोक, ағраймок, анқаймок сўзлари инсонга нисбатан ишлатилади. Улар кўп маъноли сузлардир.

а) «иссиғини йўкотмок»: музламок, совимок. "Иссиғини йўкотмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсонга, унинг қўл аъзосига хос жисмоний ҳолатни ифодалайди. Улар муайян ташқи ҳодисаларнинг салбий таъсир қилиши, жиддий жисмоний зарар етказиши

натижасида инсонда бутунлай ҳолат узгариши, табиий, иссик хароратини тула йукотиб, совуган, танада иссик харорат қолмаган ҳолатга ўтганлигини билдиради. "Иссиғини йукотмоқ" ифодали ҳолат феъллари туб ва ясама (от -ла) феъл шаклига эга. Улар қуйидагилар:

Совимок - иссиғи йуқолган ҳолатда бўлмоқ: Палапондеккина юмшоқ, мурғак кул, энди у кайноқ эмас, анча совиган (А.Мухтор).

Музламоқ - иссиғи бутунлай йуқолиб, музли ҳолатда бўлмоқ: Оппоқ, момик тушак узра ётар эди Боғдагул, ётар эди жонсиз, музлаб гижимланган доғда гул (Т. Тула). Музламоқ сўзида "совиш" даражаси ортик. Совимок, музламоқ сўзлари, асосан, сўзлашув нутқиға хос, куп қўлланади.

б) "оғирлиғи ортмоқ": оғирлашмоқ, вазминлашмоқ. Ушбу ҳолат феъллари инсоннинг қовоқ, киприк аъзоларининг ҳолатини ифодалайди. Улар овқатланиш, уйку, чарчаш натижасида инсон вазни (оғирлиғи) оғир тортган ҳолатга ўтганлиғи ва бу ҳолат одатий эканлигини билдиради.

"Оғирлиғи ортмоқ" мантиқий ифодаси сифат -лаш тузилишига эга қуйидаги ясама феълларда кайд этилади:

Оғирлашмоқ - оғир тортган, оғир ҳолатда бўлмоқ: Саидий корни туйиб, оғирлашди (А.Қахҳор). Менинг ҳам қовоқларим ботмондек оғирлашиб, уйку боса бошлади (Ф.Мусаҷонов).

Вазминлашмоқ¹ - оғирлашган ҳолатда бўлмоқ: Тизгинсиз говур ва димиккан хаводан юрак ёрилар даражада сиқилади. Киприклар тош осилгандек вазминлашади (О.Мухторов). Вазминлашмоқ, асосан, адабий тилға, оғирлашмоқ сўзлашув нутқиға хос. Оғирлашмоқ сўзида белги даражаси ортик. Оғирлашмоқ инсон ва хайвонға, вазминлашмоқ, асосан, инсонға нисбатан ишлатилади.

в) "саломатлиғи йуқолмоқ": оғримок, касаланмоқ, бетобланмоқ, хастанмоқ. "Саломатлиғи йуқолмоқ" ифодали маъноға эга ҳолат феъллари инсон, баъзан хайвоннинг ҳолатини ифодалайди. Бундай феъллар турли вируслар, жуқумли касалликлар, шамоллаш, жароҳатланиш, қариш, рухий қийналиш, захарланиш натижасида инсон организми соғлом, касаланмаган ҳолатини йукотиб, касалға (дардға) чалинган, организмнинг одатий фаолияти бузилган, бетоб ҳолатини англатади,

"Саломатлиғи йуқолмоқ" ифодали ҳолат феъллари ясама (сифат -лан), баъзан туб феъл шаклида кузатилади. Улар қуйидагилар:

Оғримок - 1. Касаланган, дардға чалинган ҳолатда бўлмоқ: Насим ўн беш ёшлар чамасида чечак касали билан оғриди (А.Қодирий). Шундан кейин у кўкрак беши билан оғриди (О.Мухторов). Бирдан Зеби хола оғриб қолди-ю, ўша ётганча ўрнидан турмади (Х.Назир). 2.

¹ Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоли лугати. I . 170-бет

Оғрик турган ҳолатда бўлмок: Шарифнинг корни нега оғриди (Шухрат). Бутун баданим зиркираб оғрийди (Ойбек).

Касалланмок - бетоб, касал ҳолатда бўлмок: Энди ўкиш бошланган пайтда онаси касалланиб қолибди (Х.Назир). Қани энди у ғузадаги ўргимчаккина булса-ю, олтингутурт сешиб, кириб ташласанг, қўй касалландими, буғизига пичок тортворишади (Муштум).

"Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да бетоб, бетоблик сўзлари келтирилади, изоҳланади¹. Аммо улар билан бевосита боғланган, семантик муносабатда бўлган бетобланмок лугатда қайд этилмайди. Қиёсанг: Бетобланмок - касалланган ҳолатда бўлмок: Бетобланиб беш йил ётиб қолди (Радиодан). Шакар бетобланиб, икки ойча касалхонада ётди (Х.Назир).

Хасталанмок - бетоб, хаста ҳолатда бўлмок: Ёш Малика хасталаниб, ётармиш хомуш (Эртақдан). Зайнабнинг ... тўйи яқинлашган вақтда севиқли қуёв йигит икки кунгина хасталаниб, улган эди (Ойбек). Касалланмок сузида белги даражаси оғримок сузига нисбатан ортиқроқ бўлиб, у суз жисмоний ҳолатни аниқ ифодалайди. Оғримок, касалланмок сўзлари инсон ва ҳайвонга, бетобланмок, хасталанмок сўзлари фақат инсонга нисбатан ишлатилади². Хасталанмок сўзида белги даражаси, сўз маъносининг таъсир кучи бетобланмок сузига нисбатан ортиқ. Оғримок, касалланмок кўпроқ сўзлашув нутқида хос, бетобланмок, хасталанмок асосан, китобий.

г) "нами йуқолмок": қуримок, котмок. "Нами йуқолмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг лаб, соч каби аъзолари ҳолатини ифодалайди. Улар шамол, баъзан фаол ҳаракат натижасида айни аъзолар таркибидаги сув, намнинг парланиб, йуқолиб, унинг шу зарурий моддаларга эга булмаган, қурук (қуриган) ҳолатга ўтганлигини билдиради.

"Нами йуқолмок" маъноли ҳолат феъллари қўйидаги туб феъллардан иборат: Қуримок - қурук (намсиз) ҳолатда бўлмок: Иссик шамол лабини қуритарди (М. Осим). Одамлар эса нафаслари тиқилиб, лаблари қуриб, тиллари сирач бойлаб ... (М. Исмоилий).

Котмок - қуриган, сувсиз ҳолатда бўлмок: Зулҳуморойнинг икки юз қоқили бор. Бир ёғини тилла сувга, бир ёғини қумуш сувга ботирган, тонг шамолида қотирган (Э.Жуманбулбул). Қуримок сўзи сўзлашув нутқида хос, кўп қўлланади. Котмок сўзининг физиологик ҳолат маъносидаги фаоллиги унинг кўчма маъносига асосланади. Қотмок сўзида "қуруқлик" даражаси ортиқ бўлиб, қўшимча "қаттиқ" белгиси ҳам бор.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 1 106-бет

² Қаранг: А.Ҳожисв. Уша лугат. 118-бет.

д) "ташна булмок": какрамок, курукшамок. Бундай ҳолат феъллари инсоннинг оғиз, томок, лаб, тил каби аъзоларига хос физиологик ҳолатни ифодалайди. Бу феъллар иссик хаво, касаллик, чанқаш натижасида муайян аъзоларнинг ташна, чанков, курукшаган жисмоний ҳолатга ўтганлиги ва бу ҳолат айна вақтда асосий эканлигини англатади. Улар қуйидаги туб феъллардан тузилади: Какрамок - ташна, курушган ҳолатда бўлмок; Кўрдим-ку пахтангни ёндирса кўёш, сенинг лабларингнинг какраб сўлганин (А.Орипов). Томокларим какраб, тупукларим елимлашди (Шухрат). Томоғи какраган, газабли, эссиз, хушсиз Дилдор бор кучи билан югурди (Ойбек).

Курукшамок - куришиш, ташна ҳолатда булмок: Унинг бутун бўғинлари, хусусан, бошининг орқаси хаддан ташқари оғрирди, томоғи курукшаган, тили шилингандай (А.Қаххор). Тилим курукшаб, томоғимни бадбўй бир дуа ачитди (А.Мухтор). Унинг лаблари курукшаган, кучли иситмада ёнган кишининг лабидай қорайган (А.Қаххор). Какрамок сузида белги даражаси ортик. Айна суз, асосан, сузлашув нутқиға хос, кўп қўлланади.

Жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи физиологик ҳолат феъллари

Жисмоний жараён ҳолатни англатувчи физиологик ҳолат феъллари инсон ёки ҳайвон ҳолатини жараён ҳолат сифатида ифодалайди. Улар жараён белгисига кўра жисмоний жараён натижаси бўлган физиологик ҳолат феълларидан фарқ қилади. Бунда ҳам бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиш ифодаланади. Ушбу ҳолат феъллари давомийлиги, тугалланмаганлиги - жисмоний жараён ҳолатлиги билан узига хос булади. Киёсланг: хансирамок, чимирмок, шиграймок, ачишмок, сузилмок, йиғламсирамок, иситмаламок, нозланмок, жимирлашмок, ғилайлашмок, йилтирамок, лукилламок. Жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи туб ва ясама (от -ла(н), сифат -лаш, мимема -илла, -ира) физиологик ҳолат феълларининг фарқловчи семаси қуйидаги мантикий ифодага эга бўлади:

Хансирамок - тез-тез, оғир нафас олиш ҳолатида бўлмок: Бир неча юз одам терлаган, пишган, хансираган ҳолда мутгасил ҳаракатда (Ойбек). Нафаси оғзига тикилган, хансираган (А.Мухтор). Йўлчи ҳайкириб, хансираб казак аскарига санчиди (Ойбек).

Чимирмок - йиғилиб туташган, бир-бирига теккан ҳолатда бўлмок: Муаттар кошини чимирди (А.Қаххор). Мукаддам кўлини тортиб олди-да, қошларини чимириб жилмайди (У.Ҳошимов). Кейин беморға кошини чимириб, зарда қилди (Ҳ.Назир).

Шиграймок - бир оз қисиб, ёнга тортган ҳолатда булмок: Орқасида утирган сариккина бола, унинг укаси бўлса керак, кузларини шиграйтириб, у ҳам ялина бошлади (Н. Фозилов).

Ачишмок - жизиллаган ҳолатда булмок: У ачишган юзларини артди (П. Мумин). Орқа мияси қизиб, ачишди, чап ёнига ағдарилди (М.Исмоилий).

Сузилмок - ноз-ишвали қисилган ҳолатда булмок: Навоий унинг ним-маст сузилган кўзларига қаради (Ойбек). Кўз сузилган, лаб чўзилган, севги уйғонган чоғи (Х.Ғулом). Гулянинг сал ғилай мовий кўзлари сузиларди (М.Тошматов).

Йиғламсирамок - йиғинамо ҳолатда булмок: Муродали кўзларини каттарок очди, боягидан кура бардамрок, лекин йиғламсираган товуш билан деди (А. Қаххор). Алаким йиғламсираб гапирди (М.Осим). Овозлари жуда ғалати, худди йиғламсираганга ухшаш чиқди (Ф.Мусаёнов).

Иситмаламок¹ - харорати кутарилган, иситмали ҳолатда булмок: Умарали ўша куни кечаси иситмалади (А.Қаххор). Кечаги сафардан кейин тунни билан иситмалаб, идорасига аранг етиб келган ... (А.Мухтор).

Нозланмок - қарашмали, ноз-ишвали ҳолатда булмок: Юзига яна ишва ранги югурди. Нозланиб эркаланди (М.Исмоилий). Аллақандай ёқимли овоз билан нозланиб, жавоб берди (И.Жабборов).

Ғилайлашмок - кўз қорачиғи четрокка ўрнашган, қийшиқ ҳолатда булмок: Кўзлари ғилайлашган, афтида қизик ўзгариш кўрилиб, оғзининг таноби узок саёхатни ихтиёр қилган (А.Қодирий).

Жимирламок - титрок, сесканиш ҳолатида булмок: У Ботиранини Хумсонда кўргандаёқ бадани жимирлаб, қалби жиз этган эди (Х.Ғулом). Қизнинг ҳар бир гапи унинг баданига муздек сув томчилари томаёттандек таъсир қилди, аъзойи бадани жимирлаб кетди (П.Турсун). Бу ҳазил ва, айниқса, қулги аввал хунук, одамнинг этини жимирлатадиган даражада хунук эшитилди (А.Қаххор).

Йилтирамोक - нур таратган ҳолатда булмок: Муҳаммадражаб тулишган юз ва буйинлари ёғдан йилтирайди (А.Қаххор). Сув лабида турган қурбақа оч қўқчил терисини йилтиратиб, тап этиб ариқча лабига сакраб тушди (Ш.Ҳолмирзаев).

Луқиламок - санчиб оғриган ҳолатда булмок: Қия утирган Ҳаётнинг чекка томирлари луқиллар (М.Исмоилий), Шакарнинг боши луқилаб, унг қулининг билаги оғрирди (С.Юнусов).

Жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи физиологик ҳолат феъллари қуйидаги фарқловчи семалар билан катнашади:

а) "қулмок": жилмаймок, илжаймок, қулмсирамок, иржаймок,

¹ Қисланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I 335-бет

тиржаймоқ, ишшаймоқ, иршаймоқ. "Кулмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари, асосан, инсон, баъзан ҳайвонга хос жисмоний жараён ҳолатни ифодалайди. Улар мавжуд борлик предмет - ходисаларининг таъсири, муайян рухий (хиссий) ҳолатда бўлиш натижасида инсоннинг овозсиз, яъни лаб, кўз ҳаракати билан кулги ифода қилиш, жилмайиш, мийиғида кулиш каби ҳолатини англайди¹.

Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари ижобий ва салбий маъно ифодаловчи феъллар бўлиб, хиссий буёғига кўра узига хосдир. Улар қуйидаги туб феъллардан ташкил топади:

Жилмаймоқ - ёкимли табассум, илжайиш ҳолатида бўлмоқ: Шоир дустим Нуриддин ... атрофдаги тоғларни томоша қилар, негадир жилмаяр (Ҳ.Ҳошимов). Дукон эгаси Наби корини узоқдан куриб, жилмайди (М.Исмоилий). Эртақчи бобо жилмайиб, Оқилжоннинг елкасига қоқди (Ф.Мусаёнов).

Илжаймоқ - жилмайиш ҳолатида бўлмоқ: Салтон буви шод илжайарди (М.Исмоилий). Кўрқиб кетдим, кўрққанимни кизлардан яшириб, илжайиб туравердим (С.Ахмад). У Арслоннинг кулини қуйиб юбормай, илжайиб турарди (Мирмуҳсин).

Кулимсирамоқ - илжайганнамо ҳолатда бўлмоқ: Мажидиддин кулимсираб, жавоб берди (Ойбек). У жиндек эркаланиб, кулимсираб турарди (Мирмуҳсин). Раънонинг ҳам кузи унга тўкнашиб, бир оз бир-бирларига кулимсираган ҳолда тикилишарди (А. Қаххор). Илжаймоқ сузида белги даражаси кулимсирамоқ сузига нисбатан ортик. Жилмаймоқ сузи ижобий буёққа эгаллиги, қушимча "ёкимли" белгисига кура етакчидир. Яъни жилмаймоқ "нозикрок, нафисрок кулги" эканлиги билан мустақилдир. Бу изоҳга қиёсан олганда илжаймоқ сузида сал салбий буёқ бордек. Кулимсирамоқ хиссий муносабат жиҳатдан бетараф.

Иржаймоқ - ёкимсиз, масхараомуз кулиш ҳолатида бўлмоқ: Бу кампирни булай - шулай тикилиб кўрса, кулиб ётар деса, илгаридан пишиб, ўлиб, иржайиб, кулиб ётган экан (Балогардон). Тула тахтага келди-да, одатдагича болаларга иржайиб қараб турди (М. Исмоилий).

Тиржаймоқ - хунук, ёкимсиз кулиш ҳолатида бўлмоқ: Жавлон тиржайиб буйнини кашлади (А.Қаххор). Бу уй ғазабли юзини тиржайтирди (М.Исмоилий). Мен тортга қараб тиржайдим (Н.Фозилов).

Ишшаймоқ - совук, ёкимсиз кулги ҳолатида бўлмоқ: Гадо ҳам истар-истамас тўхтади-ю, кўл қовуштириб, ғалати ишшайди (О.Ёқубов). Бу эса ишшайди, нега тиржайди, деб уйлаб шийпон четига омонатгана ўтирди бойвачча (С.Юнусов). Бу шовкинни эшитган Марат томдан ишшайиб, кулиб тушиб келган эди (Мирмуҳсин).

¹ Қаранг: А. Ҳожиев. Уша лугат. 97-бет

Иршаймоқ - тиржайиш, масхара, мазах килган, кулги ҳолатида бўлмоқ: Ҳа, сакрамайсанми, найнов - яна мазах аралаш иршайди Собир (Ф.Мусаҷонов). Ҳм, нега иршаясан. - сўради ёнимда утирган Нодира (Ф.Мусаҷонов). Қачон караса, куйдирган каллага ўхшаб, иршайгани - иршайган (Ф.Мусаҷонов).

Бу семантик гуруҳ феъллари белги даражасининг ортиқлиги, кучлилиги билан ажралиб туради. Улардаги маъно фарқи кўшимча бўёғига, инсонда салбий муносабат "уйғотиш" даражасига куради. Яъни салбий бўёқ иржаймоқ сўзига нисбатан тиржаймоқ сўзида, тиржаймоқ сўзига нисбатан иржаймоқ сўзида, иршаймоқ сўзига нисбатан ишшаймоқ сўзида ортиқроқ¹. Ишшаймоқ сўзида салбий бўёқнинг ортиқлиги ундаги куш ундош билан боғлиқдир.

б) "жунжимок": жунжимок, увушмоқ, жимирламоқ. Ушбу ҳолат феъллари инсон бадани, баъзан кул аъзосининг жисмоний ҳолатини ифода этади. Улар совук шамол, ҳаво, қор, бирор фикр ва хунук предметнинг кучли таъсири натижасида инсон бадани (тани)да юзага келган титроқ, сесканишни-нохуш, ёқимсиз ҳолатни билдиради. Бу ҳолат салбий ҳис-туйғу уйғотади.

Шуниси муҳимки, "жунжимок" мантикий ифодали ҳолат феъллари гапда, асосан, ҳолат манбаи - синонимик каторни ҳосил қилувчи бадан, тан, эт каби сўзлар билан узро муносабатда бўлади. Улар туб ва тақлидий сўз -ла(ш) шаклида ясама феълдан тузилади. Жунжимок² - сесканиш, жимирлаш ҳолатида бўлмоқ: Салкин шамолдан бадани жунжиди (Ҳ.Ғулом). Муздеккина ел эт жунжитади (Шухрат). Танимни жунжитар окшомги шамол (А.Орипов).

Увушмоқ - сезилар-сезилмас титроқ, жимирлаш ҳолатида бўлмоқ: Этим увушиб, ичимдан бир нарса узилиб тушаётгандек бўлди (Ф.Мусаҷонов). Заргаровнинг эти увушди (А.Мухтор). Йигитнинг бадани увушди (Ҳ.Ғулом).

Жимирламоқ - титроқ, жунжиш ҳолатида бўлмоқ: Совуқдан бадани жимирлашди (Ойбек). Бу дақиқа Арслоннинг аъзойи бадани жимирлашиб, кутилмаган илтифот ... хурсанд қилиб юборди (Мирмуҳсин). Бирдан кўзим кўзига тушиб қолди-да, этим жимирлашиб, сесканиб кетдим (Ф.Мусаҷонов). Жунжимок, увушмоқ, жимирламоқ сўзлари инсонга нисбатан ишлатилади. Жимирламоқ сўзида белги даражаси жунжимок сўзига нисбатан ортиқроқ. Увушмоқ сўзида эса ундан ҳам ортиқроқ. Жунжимок, жимирламоқ сўзлари адабий тилга, увушмоқ (уюшмоқ шаклида), асосан, сўзлашув нутқиға хос.

в) "хира тортмоқ": камашмоқ, тинмоқ, жимирламоқ, живирламоқ, қоронғиланмоқ. "Хира тортмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари

Қаранг: Уша луғат, 97-бет

² Қиёсланг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I, 291-бет

инсон кўз аъзосига хос ҳолатни ифодалайди. Бундай ҳолат феъллари бирон нарса-ҳодисанинг инсон куриш сезгисига таъсири, инсоннинг бирон нарсага узоқ вақт тикилиб қолиши натижасида кўзнинг тиник, аниқ кўриш қобилияти сусайган, предметларни бутун мураккаблиги, белги хусусиятлари билан кўриши пасайган, ёмонлашган, кўз хира тортиб, қоронғилашган жисмоний жараёни англатади. Айни феъллар туб ва ясама бўлиб, ясама феъл от -лан, таклидий суз -лаш тузилишга эга.

"Хира тортмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар: Қамашмоқ - хира тортиб, жимирлашган ҳолатда бўлмоқ: Қоронғи уйда бирдан чирок ёкиб юборганда кўз камашади-ю, худди шундай бўлди (М.Исмоилий). Тик қуёш тигларидан кузи камашган чол ... югурди (Ҳ.Ғулум). Қор ... қор ... қор кўзларим камашар боққанда (Ҳ. Олимжон).

Тинмоқ - хиралашган ҳолатда бўлмоқ: Кузлари тиниб, харфлар жимирлашиб кетаверди (М.Исмоилий). Қуёш каби кўзларини тиндирарди хар шудринг дона (М.Эгамбердиева).

Жимирламоқ - живирлашган ҳолатда бўлмоқ: Боқди хар ён шошиб-пишиб, тўймас караган сари. Бирданига жимирлаб, тиниб кетди, кўзлари (Т. Тула).

Живирламоқ - живирлашган ҳолатда бўлмоқ: Бегимхон узоқ тикилиб қолди. Унинг кўзлари живирлаб, қаршисида қора мунчоқлар пайдо бўлди (А. Раҳим).

Қоронғиланмоқ - тиниб, хираланиб, қоронгинамо ҳолатда бўлмоқ: Унинг кўз ўнги қоронғиланиб, бир неча вақт серрайганича қолди (А.Қодирий). Қоронғиланмоқ сўзида "хира тортиш" белгиси ортиқ. Тинмоқ сўзида белги даражаси камашмоқ, жимирлашмоқ, живирламоқ сўзларига нисбатан ортиқроқ. Қамашмоқ сўзида эса белги даражаси живирламоқ, жимирламоқ сўзларига нисбатан ортиқроқ. Оғзаки нутқда тинмоқ, жимирлашмоқ, камашмоқ сўзлари нисбатан кўп қўлланади. Қоронғиланмоқ, живирламоқ кўпроқ китобий. Қамашмоқ, жимирламоқ, живирламоқ сўзларида жараёнлик даражаси кучлироқ.

г) "шовкин турмоқ": шанғилламоқ, зинғилламоқ, ғувилламоқ. "Шовкин турмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари инсоннинг қулоқ, баъзан бош аъзосига хос ҳолатни ифодалайди. Улар касаллик, қарилик, чарчаш, қалтак зарби натижасида қулоқ ва мияда пайдо бўлган шовкин, ғувуллаш каби ҳолатни ифодалайди. Бу жисмоний жараён ҳолат инсонда салбий кайфият, нохушлик туғдиради. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари сифат -ла, таклидий суз -илла шаклидаги ясама феъллардан тузилади:

Шанғилламоқ — шанғи овозли, шовкинли ҳолатда бўлмоқ: Ҳар йўталганда нафаси оғзига тикилар, кўз ўнгида хира халқачалар

пирпирар, кулоклари шангиллар эди (Ҳ.Ҳошимов). Унинг бели букчайиб, куллари қалтирайдиган, кулоғи шангиллайдиган булиб колди (М. Осим). Ҳиёлнинг кўзи тиниб, кулоғи шангиллай бошлади (И.Рахим).

Гувулламок - гувуллаган овозли ҳолатда бўлмок: Кун буйи сув ичаман, томоғим қакраб, бошим гувиллайди (Р.Азизхўжаев).

Зингилламок - зингиллаган овозли ҳолатда бўлмок: Кулоқларим (камчи зарбидан) жуда каттик зингиллади (М.Исмоилий). Зингилламок сўзида "шовқин" кучи гувилламок сузига нисбатан ортик. Шангилламок сўзида эса белги даражаси ундан ҳам ортик булиб, у "купол шовқин" белгисига эга бўлади. Шангилламок сўзи, асосан, жонли нутққа хос. Зингилламок, гувилламок сузлари китобий. Бу сузлардаги кўш ундошлар маънонинг кучайишига, таъсир кучининг ортишига хизмат қилади.

д) "тортишмок": тортишмок, акашакланмок, чангакланмок "Тортишмок" фарқловчи семали ҳолат феъллари инсоннинг мускул, томир, оёқ, бармок қисмларининг физиологик ҳолатини ифодалайди. Бундай феъллар касаллик, ноқулай ҳолда узок утириш, кексалик, организм одатий фаолиятининг "бузилиши" натижасида муайян аъзоларнинг тортишган, йиғилиб кискарган ҳолатда бўлишини билдиради. Қайд этилган ҳолат феъллари туб ва кўпрок ясама (от-лан) бўлади. "Тортишмок" ифодали маънога эга ҳолат феъллари қуйидагилар:

Тортишмок - йиғилиш, кискариш ҳолатида бўлмок: Мускуллар тортишиб, оёқ бушашди. Аямни ҳар куни ёки кун оша пешинга яқин дард тутуди, аввал хўп чанкайди, кейин қўлларининг томири тортишади (А.Қаххор).

Акашакланмок - йиғилиб чангак, ақшак ҳолатида бўлмок: У оёқларининг акашаклана борганини, бутун гавдасининг тириша бошлаганини сезди (Ойбек).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да чангак¹ сўзи қайд этилган, изоҳланган. Шу сўз асосида ясалган чангакланмок эса қайд этилмаган. Қиёсланг: Чангакланмок — тортишиб акашак ҳолатида бўлмок: Ўсиб кетди тирноқлари, ёпирай, чангакланди бармоқлари, ёпирай (Т.Тула). Акашакланмок сўзида белги даражаси тортишмок сўзига нисбатан ортик. Чангакланмок сузида эса "тортишиш, йиғилиш" даражаси, таъсирчанлик кучли. Тортишмок сўзи жонли нутққа хос. Чангакланмок, акашакланмок кўпрок китобий.

е) "бесаранжом": чакчаймок, бакраймок, олаймок, ғулаймок, олаланмок. Ушбу ҳолат феъллари инсон, баъзан хайвоннинг кўрув

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II 353-бет.

аъзоси билан боғланиб, факат унга хос физиологик ҳолатни ифодалайди. Бу ҳолат феъллари куркув, ғазаб, хурсандлик, бирор нарсадан каттик таъсирланиш каби руҳий ҳолат натижасида инсон куриш аъзосининг катталашиб, бир оз олдинга буртиб чикиши, бесаранжомланиб, хунук куринган, салбий муносабат уйғотувчи киёфага кирганлигини билдиради. Бундай ифодали ҳолат феъллари қуйидаги туб ва ясама (сифат -й, -лан) феъллардан тузилади:

Чакчаймоқ - бесаранжомланиб бақрайиш ҳолатида бўлмоқ: Эркакларнинг кузлари ғазабдан чакчайган (Ойбек). ... дарахтларда бойқушлар кўзини чакчайтириб, утирганмиш (Мирмуҳсин). Қултойнинг кўзи чакчайди (А.Мухтор).

Бақраймоқ - кенгайиб, катталашиб чакчайиш ҳолатида бўлмоқ: У жон ҳолатда бақрайган кузларни, сўлгин бир юзни кўрди (О.Мухторов). Туями, -деди Зафар кузларини бақрайтириб (Х.Назир). ... Ниёзмат онасига ҳам кўзини бақрайтириб ёлгон гапирди (А.Қаххор).

Ғўлаймоқ - чакчайиш, олайиб бесаранжом ҳолатда бўлмоқ: ... ўртадагилар эса оғизлари кўпирган, кузлари ғўлайган, башаралари кизарган ... холда ирғишар (М.Исмоилий).

Чакчаймоқ, ғўлаймоқ сўзларида "бесаранжом"лик даражаси ортик. Чакчаймоқ, бақраймоқ сўзлари нисбатан кўп қулланади. Ғўлаймоқ сўзи оғзаки нутққа хос - диалектал бўлиб, кам ишлатилади.

Олаймоқ - ола-кула ҳолатда бўлмоқ: Салтонбувининг кути учди, кузлари олайди, шошиб суради (М.Исмоилий). Отамнинг кўзлари олайиб, тушунарсиз ғалати бир овоз билан букирарди (Н.Норматов). Остонада юзи докадек оппок, кўзлари олайган ... бошланғ ва ёкавайрон Нусратиллаҳужа турар эди (А.Мухтор).

Олаланмоқ - олайиш ҳолатида бўлмоқ: Султоналининг кўзлари олаланиб, пешонасида қатор ажинлар зохир бўлди (А.Қодирий). Мирхошимнинг кузлари олаланди, медал яркираб турган кўкрагига мушт урди (Х.Ғулом). Олаймоқ сўзида белги даражаси ортик бўлиб, бу сўз оғзаки нутққа хос. Олаланмоқ сўзида жараён белгиси бор.

ПСИХИК ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ МАЪНО ТУЗИЛИШИ

Психик ҳолат феъллари инсон рухий фаолиятини, рухий ҳолатини ифодалайди. Ёкимли ва ёкимсиз туйғулар, тинчлик, фароғат, хаяжонланиш ва маъюсланиш, дадиллик ва тараддулланиш, кувониш ва ғазабланиш, кўркув ва шодланиш каби ижобий ва салбий ҳиссиётлар психик ҳолатларга киради¹. Демак, психик ҳолат феъллари ана шу рухий жараёнларнинг ташувчиси, ифодаловчиси сифатида алоҳида ЛСГ ни ташкил қилади.

Психик ҳолат феъллари инсон (баъзан ҳайвон) рухий ҳолатини туб ва ясама феъл шаклида ифодалайди: зерикмок, ишонмок, ёкммок, эринмок, оғринмок, тутинмок, кизганмок, чидамок, одамсинмок, алахсирамок, алахламок, истиғноланмок, гашланмок, дахшатланмок, телбаланмок, маъюсланмок, чулғамок, сусаймок, жимирламок каби психик ҳолат феълларининг фарқловчи семалари қуйидагича:

Зерикмок — 1. Сиқилган (диккати ошган) ҳолатда бўлмок: Юр кўчага, зерикдик (Ойбек). У хонада ёлғиз ўтириб, зерикди (О.Мухторов). Мактанчок бола Афандини кута-кута зерикди (Латифалар). 2. Безор бўлган (жонига теккан) ҳолатда бўлмок: Махмуд муборакбодчи камбағаллар у ёқда турсин, ҳатто уламо ва бойлардан ҳам ҳозир зериккан эди (А. Қодирий). Хотинларнинг суҳбати Тулқинни зериктирди, шекилли, чопқилаб кучага чиқиб кетди {Х. Гулом}. Тил ва тарих дарслари уни жуда зериктирган, у купрок антик адабиётга кизиқарди (Мирмуҳсин).

Ишонмок -1. Ҳақиқат (тўғри) деб билган ҳолатда бўлмок: Шу гапнинг чинлигига ишондим (С. Аҳмад). У менинг касаллигимга ишонмасди (С.Юнусов). Назаримда аям унинг ҳамма гапига ишонди (А.Қаххор). 2. Умид боғлаган, суянган, ишонч билдирган ҳолатда бўлмок: Ҳаёт Ғуломжонга ишонса ҳам ... чох олдида турган кишидай кўриб сўради (М.Исмоилий). Кумуш ва онасининг бирдан-бир ишонганлари яна Хасаналининг ўзи эди (А. Қодирий).

Ёкммок - 1. Маъқул келган ҳолатда бўлмок: Ҳа, мингбошига ҳам бу сассик гап мойдай ёқибди-копти (М.Исмоилий). Қойилнинг гапи менга ёқди (С. Юнусов). Бу гап Рихсихонга жуда ёқди (Мирмуҳсин). 2. Ҳузурланиш ҳолатида бўлмок: Муздай шаббодалар танига ёққан (Х.Олимжон).

Эринмок - ҳафсаласи (хохиши) йўқ ҳолатда бўлмок: Аммо у супани эриниб супираётир (О.Мухторов). Юриб ҳам кетарди, киш пайтида бола юришга эринади (С.Аҳмад). От қари ва бениҳоя орик,

¹ Қаранг: П.И.Иванов. Умумий психология. Тошкент, 1967, 13-бет

думини кимирлатишга ҳам эринар эди (Ойбек).

Оғринмок - 1. Норози, малол келган ҳолатда бўлмок: У магазинчига оғриниб, пул узатди (Н.Ёкубов). Султонкул кассобга, бир сўм ширинкома чой-чакани зурга узатди (С.Абдулла). 2. Ранжиган ҳолатда бўлмок: Саида унинг гаразини англаб оғринди (А. Қаххор). Мен бу гапга оғринмадим, эркак киши баъзан юраги торлик қилади дея колдим (А.Қаххор).

Тутинмок - кариндош ҳолатда бўлмок: Тутинган ота-онасига анча тилла колдириб, ўзлари она юртларига жўнабдилар (Ўзбек халк эртак). Урмонжон менинг тутинган ўғлим-ку (А. Қаххор).

Қизганмок - 1. ... беришга оғринган (беришни хохламаган) ҳолатда бўлмок: Тангрининг молини шайтон кизганибди (Ўзбек халк маколлари). Айрон сураб келгандан челагингни ҳам кизганма (Макол). 2. Ачинган (рахми келган) ҳолатда бўлмок: Қизган, опа, уксизни, уша кутказди бизни (Ҳ.Олимжон). Йигит кузларидаги алам ва фирокни кўрган Искандаро уни каттик кизганди (Ойбек). 3. Рашк қилган ҳолатда бўлмок: Умар Гулсунни Ҳолмуроддан кизганиб, ичи уртаниб келган эди (П. Турсун). Абдувахобнинг туркини худо кутарсин, ундан хотин кизганадиган ўрни йўк (Ш. Тошматов).

Чидамок - бардошли (токат қилган) ҳолатда бўлмок: Ахири чидаёлмай мезбондан илтимос килди (Хандалар). Жуман тишини тишига кўйди-ю, чидади, индамади (А.Мухтор). Кимсаной кундош азобига бир йил чидади-ю охири булмади (А.Қаххор).

Ясама психик ҳолат феъллари от, сифат ва тақлидий сўзларга -син, -лан, -ай, -ла каби ясовчиларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Ясама ҳолат феъллари нутқ фаолиятида қуйидаги фарқловчи семалар билан катнашади: Одамсинмок - одам кўриш, одам талаб ҳолатда бўлмок. Авазхон - энди ўлдим, одамсиниб Чамбилдан чикиб эдим, қайтиб Чамбилга боролмасман (Балогардон). Одам сўзига -син ясовчисининг қўшилишидан ҳосил бўлган одамсинмок сузи (нутқ бирлиги) «Ўзбекча-русча», «Ўзбек тили морфем», «Ўзбек тилининг изоҳли» ва бошқа луғатларида қайд этилмаган.

Шуни алоҳида айтиш керакки, ўзбек тилшунослигида сўз ясалиши, феъл ясовчи қўшимчаларнинг турлари, буларнинг қайси сўз туркумларига қўшилиб, феълни ҳосил қилиши хақида фикр юритилган манбаларнинг бирортасида ҳам -син феъл ясовчи сифатида берилмайди. Одамсинмок сўзида -син қўшимчаси шаклан -си -н таркибий қисмларга ажралса ҳам, шу сузинг маъно тузилишидан келиб чикиб, -син ясовчиси мустақил, алоҳида, бир бутун аффикс саналади. Шунга кўра одамсинмок: одам -син -мок каби учта морфемага ажралади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида -си ясовчи қўшимчаси йўк. Булганда эди, бирор суз маъносидан келиб

чикиб, -син -си феъл ясовчи, -н нисбат аффикси сифатида "бахоланар" эди. Шунда ҳам одамсинмок сўзи таркибидаги -син ясовчисини -си -н каби булакларга ажратиб булмасди. Яъни одамсимок каби алохида кулланувчи суз йук. Демак, шу суз доирасида -син алохида ясовчи кушимча саналади. Айни вақтда -син омоним аффикс булиб, отта кўшилиб, феъл ясаши ва феълда буйрук-истак майлини хосил қилиши билан ўзига хосдир. Киёсланг: одам -син -мок, ишла -син. Шунингдек, син (мок) мустақил лугавий маъноли суз ҳам мавжуд. Маълум бўлдики, (-) син аффиксоидлик - ҳам мустақил сўз, ҳам сўз яшаш хусусиятига эгаллиги билан ажралиб туради.

Одамсинмок сўзи ўзбек тилида кам учраса ҳам (у, асосан, шевага хос), бу суз шаклини ҳисобга олиш, изохлаш -син ясовчи кушимча ҳам муайян хусусиятга эгаллигини манбаларда қайд этиш керак.

Уйкусирамок - босинкираш, алахсираш ҳолатида бўлмок: Севар сузи хар аснода ишлатилиши, кечалари эри уйкусираб, шу сўзни айтиб юбориши бежиз эмаслигини (У.Назаров). Бурчақда ётган бола уйкусирабми ё совуқдан уйғонибми, ачинарли товуш билан "дада" деди (Ойбек).

Алахсираш - каттик босинкираш ҳолатида бўлмок: Кимдир уйғониб алахсирадди (Шукрулло).

Алахламок - алахсираш, каттик босинкираш ҳолатида бўлмок: Бой бир hafta уйда алахлаб ётибди (С.Юнусов). Тун ярмига борганда Бобокул ... хушини йукотиб, алахлай бошлади (С.Анорбоев).

Истигноланмок - ноз-карашма ҳолатида бўлмок: Раъно истигноланди (А.Қодирий). Истигно сўзи ўзбекча-русча¹, ўзбек тилининг морфем² ва ўзбек тилининг изоҳли лугатларида³ қайд этилади, изоҳланади. Аммо шу суз (от) асосида ясалган истигноланмок феъли бу лугатларнинг бирортасида ҳам акс этмаган.

Ғашла(-н)мок - безовта, таъби хира ҳолатда бўлмок: Душман ғашланди, айланди боши (У.Носир). Собирдан дарак йуклиги Роҳиланинг дилини ғашлаганди (А.Мухиддин).

Даҳшатланмок - ортик даражада ваҳимага тушган ҳолатда бўлмок: Ажабо, Азизни камашибди деб даҳшатланарди у (Ҳ.Ғулом). Отабек даҳшатланиб, Алига қаради, Али эса ётган жонсиз гавдаларга қараб, лабини тишлаб турар эди (А. Қодирий).

Телбаланмок - 1. Ақл-хушини йукотган ҳолатда бўлмок: Лаъли Буронбекка ишқи тушиб, унинг қўйида телбаланган (Ҳ.Ғулом).

¹ Ўзбекско-русский словарь. Т., 1988, 182-бет.

² А.Ғуломов, А.Тихонов, Р.Қўнгулов. Ўша лугат 112-бет.

³ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 1 338-бет

2. Саросимага тушган ҳолатда бўлмок: Биз оркадан хужум киламиз, сиз олдиндан, коронги кечада икки ўк орасида қолган босмачилар телбаланиб, кочишдан бошка чора тополмаслар (С.Айний).

Маъюсланмок - умидсизланган, ғамгин ҳолатда бўлмок: Шу уйлардан кейин Ракитин маъюсланди (Шухрат). Кечкурун далада Олисан ўт кўрсам, овулим эсимга тушади, маъюсланиб деди Ўроз (Ойбек). Қизлар нимани ўйлайдилар ва нима тўғрисида маъюсланадилар (А.Қодирий).

Чулғамок - камраган ҳолатда бўлмок: Шоирни чулғайди ўйлар дафъатан (А.Орипов). Ўловчиларни қандайдир қурқув хисси чулғади (А.Иброхимов). Унинг узини ҳам қандайдир ҳадик чулғади (Ҳ.Назир).

Сусаймок - қизиқиши (интилиши) бўшашган, пасайган ҳолатда бўлмок: Қорахонийлар яқиндагина дини исломни қабул қилганликлари учун динга қаттиқ берилганлар, сомонийларнинг эса эътиқоди сусайган (М. Осим). У юртдаги тинчсизликнинг сабабини диннинг сусайганидан, уламоларнинг халққа раҳбарлик қилмаганидан кўрди (Ойбек).

Муштарак семаси "ҳолат", "бирлаштирувчи" семаси "психик" бўлган ҳолат феъллари муайян муносабатни ифодалашига кўра икки гуруҳга ажралади:

- а) ижобий муносабат ифодаловчи ҳолат феъллари;
- б) салбий муносабат ифодаловчи ҳолат феъллари.

Инсоннинг ижобий ёки салбий муносабатини ифодаловчи ҳолат феъллари таъсирчанлик (коннотация) даражаси ортиқлигига, кучлилигига кўра алоҳида аҳамиятлидир. Бундай семантик гуруҳга қирувчи сузлар ҳам хабар (дарак), ҳам таъсирчанлик ифодалаш, баъзи ҳолларда эса таъсирчанлик дарак (хабар) мантикий ифодасига нисбатан устулиги, ортиқлиги билан фарқланади. Қиёсланг: даҳшатланмок, телбаланмок, шодланмок.

І. Ижобий муносабат ифодаловчи психик ҳолат феъллари қуйидаги семантик гуруҳларга қирувчи тил бирликларида қуйидаги мантикий ифода билан қузатилади: а) "хурсандлик": қувонмок, суюнмок, севинмок, яйраммок, шодланмок, семирмок. "Хурсандлик" мантикий ифодали ҳолат феъллари, асосан, инсон рухий ҳолати, хиссиёти - ёқимли ички кечинмаси, унинг фаолияти ва ташқи ходисалардан қаттиқ таъсирланиши, ниҳоятда мамнун, шод қаби ҳолатда бўлиши қабиларни ифодалайди. Бундай ифодага эга ҳолат феъллари хиссий (эмоционал) муносабатни туб, баъзан ясама (сифат-лан) феъл сифатида билдиради. Ушбу фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар: Қувонмок - хурсанд (севинган) ҳолатда бўлмок: Тўла қатта байрамга кетаётгани учун қувонарди (М.Исмоилий). Донишманд уз ишидан қувониб (С.Юнусов).

Суюнмоқ - жуда хурсанд (шод) ҳолатда бўлмоқ: Саида бунга жуда суюнди (А. Қахҳор). Султонмурод суюниб, Зайниддинга каради (Ойбек). О, болалар шундай суюнишди, ... ирғишлаб, ўйнаб юборишди. (М.Исмоилий).

Севинмоқ - жуда хурсанд (кувонган) ҳолатда бўлмоқ: Солининг "ука" деб айтганига Пулат жуда севинибди (С.Юнусов). У шундай тақдирга бениҳоят севинди (Ойбек). Дилшод севинди, аммо Севарнинг сўзларини кўпроқ эшитишга мушток эди (У.Назаров).

Яйрамоқ - севинган (кувонган) мамнун ҳолатда бўлмоқ: У мени курса яйрайди (А.Қахҳор). Розик муйловини бураб, тилла тишини йилтиратиб, яйраб, илжайиб турарди (С.Ахмад).

Шодланмоқ - хурсанд (кувонган, шод) ҳолатда бўлмоқ: Самад шодланиб, кўлини чузди (М.Исмоилий). Қани, ким шодланар асрга бокиб (А.Орипов). Болалар уйларида, кучаларда, мактабларда кор ўйнашар, кор ўйнаб шодланишар (М.Исмоилий).

Кувонмоқ, суюнмоқ, севинмоқ, яйрамоқ, шодланмоқ кабилар умумий, бирлаштирувчи маъносига кўра синонимик қаторни ҳосил қилса, бир томондан, иккинчи томондан, улар кўшимча маъно "оханги"га, маъно нозиклигига кўра узаро фарқланади. Ўзбек тилининг синоним ва изоҳли лугатларида бу сўз маънолари деярли бир хил изоҳланади¹. Уларнинг ички маъно нозиклиги, фарқи стилистик имконияти ҳисобга олинмайди. Бизнингча, суюнмоқ, севинмоқ феъл маъноларида таъсирчанлик, кўшимча белги даражаси кувонмоқ, яйрамоқ, шодланмоқ сўзи маъноларидаги қўшимча бўёкка нисбатан ортиқроқ. Айни вақтда суюнмоқ сўзида кўшимча бўёк севинмоқ феълдагига нисбатан бир оз ортиқроқ туюлади. Суюнмоқ сўзида ҳиссиёт таъсир кучига, ёқимли ҳис - туйғу уйғотишига кура характерланади. Аникроғи, суюнмоқ сузи маъносига, талаффузига тингловчида ёқимли кечинма ҳосил қилишига кўра фарқланади. Суюнмоқ, севинмоқ, кувонмоқ, яйрамоқ сўзлари кўпроқ жонли нутққа, шунингдек, поэтик услубга хос, нутқда кўп қўланади. Шодланмоқ, асосан, китобий бўлиб, нутқда нисбатан кам қўланади².

б) "қоникмоқ (қаноат қилмоқ)": қонмоқ, тўймоқ, мириқмоқ, қоникмоқ, қаноатланмоқ, лаззатланмоқ, ҳузурланмоқ, роҳатланмоқ. "Қоникмоқ (қаноат қилмоқ)" мантикий ифодали ҳолат феъллари шахс ҳолатини ифодалайди. Улар инсоннинг мақсад, хоҳиш, истаги-уларни амалга ошириши, шунга бўлган ҳаракати, интилиши, муайян предмет ҳақида ижобий фикрга эга бўлиб, ишонч, қаноат ҳосил қилиши, мамнулиги-ўзидан қониқиши ёки предмет билан муайян

¹ Қаранг: А.Ҳожиев. Ўша лугат, 174-бет. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. II. 32-, 90-, 422-, 476-, 612-бетлар.

² Қиссанг: А.Ҳожиев. Ўша лугат, 174-бет

муносабатга киришиб, таъсирланиши натижасида юз берган коникиш (каноат қилиш) ҳисси билан боғлиқ ички кечинмаларни акс эттиради. Ушбу ҳолат феъллари ички кечинмани туб ва ясама феъл шаклида ифодалайди. Ясама феъл қуйидагича тузилади: феъл - ик, от -лан. Шуниси ўзига хоски, ясама ҳолат феълларида билдирилувчи хабар (дарак)га нисбатан қўшимча хабар, қўшимча маъно (буёқ) ортиқ даражада бўлади. Шунингдек, ясама феълдаги таъсирчанлик ҳатто туб феъллардаги таъсирчанликдан ҳам ортиқлиги, кучлилиги билан фарқланади. Қиёсланг: коникмок, лаззатланмок, рохатланмок.

"Коникмок (каноат қилмок)" фарқловчи семали ҳолат феъллари қуйидагилар: Конмок -1. Қаноат (ишонч) ҳосил қилган, кунгли тулган, ҳолатда бўлмок: Муталбой сизни обдон яхши биладур, Ҳамид ака, сизнинг қандай хизматингиз борлигига ҳам қонган (А. Қодирий). Яхши қолинг севган юрту диёрим. Хизмат қилиб қонмай, қонга бўялдим (Ҳамза). 2. Бемалол, туйган, мириккан ҳолатда бўлмок: Севган кизи билан ҳеч бўлмаса бир томошага бориб, бир кониб гаплашиш истаги унинг гўё қоронғи кунглида ёғду сочгандек бўлди (П.Турсун).

Туймок - мамнун (хурсанд) ҳолатда бўлмок: Қувнок юзларига қараб тўймайман, ширин қиликлари юрагимга эш ... (М.Бобоев). Қанча бокмай утмай, тўймайди кунгил, ҳаёт гузаллиги порлар юзида (М.Бобоев).

Мирикмок - жуда хузурланган (рохатланган) ҳолатда бўлмок: Шундай мириқиб қеришдики, бир зумгина киприклари бир-бирлари билан қовушди (М. Исмоилий). Абдулвоҳид айвонда бақдан илик сувни мириқиб ичди (Ойбек). Чанқаб келганда-ку бирор ташна лаб, албатта, сув ичар, мириқар, тўяр (А.Орипов).

Қоникмок - 1. Кунгли тулган (каноатланган) ҳолатда бўлмок: Ўзбек ойим иккита румолига ҳам коникмай, узининг келинлигидан қолган ... саллачасини қушган эди (А. Қодирий). Тула жавоб бердингиз, кониқдик, ука (А. Каххор). 2. Ҳузурланган, рохатланган ҳолатда бўлмок: Шундай коникиб ... қеришди-ки, бир зумгина киприклари бир-бирлари билан қовушди (М. Исмоилий).

Қаноатланган - қифояланиш, коникиш ҳолатида бўлмок: Биров ўзига тегишли ишни бажариши билан қаноатланади (А. Мухторов).

Лаззатланмок - ортиқ даражада хузур(маза) қилган (рохатланган) ҳолатда бўлмок: Энди тинч, осойишта кун кечириш ҳаёлида лаззатланиб, пинакка қетди (Н.Норматов). Бундайлар бировни изза қилишдан лаззатланади (С.Юнусов).

Ҳузурланмок - жуда хурсанд, завқланган ҳолатда бўлмок: Қўқон дарвозасига қирган халқ Азизбекнинг от оёқлари остида судралиб кетишига хузурланиб томоша қилар эди (А.Қодирий).

Каримжон азбаройи хузурланганидан коронгиликда уз-ўзига жилмайиб кўйди (О.Ёкубов).

Рохатланмок - хузур килган (мириккан) ҳолатда булмок: Ҳозиргина иссиқ хаммомдан чикиб, рохатланиб утирган Мурзин хатанинг кичкина, очилмас тўрт кўзли деразасидан кизни кўриб колди (Шухрат). Сохилларни айланиб, утирамиз оқшомлар, кеч лаззатига кониб, рохатланади танлар (Т.Тула). Мирикмок, лаззатланмок, хузурланмок, рохатланмок феъллари белги даражасининг ортиклигига кўра ажралиб туради. Тўймок, мирикмок, рохатланмок, асосан, сузлашув нутқига хос.

в) "завк-шавк": завкланмок, шавкланмок, марокланмок. "Завк-шавк" мантикий ифодали ҳолат феъларида инсон руҳий ҳолати ифодаланади. Бундай ҳолат феъллари "завк-шавк", "иштиёк (кизикиш)" семаларига кўра бошқа семантик гуруҳлардан ажралиб, инсоннинг кутаринки (ижобий) кечинмасини, бирор нарса-ходисадан ортик даражада таъсилланиб, жуда мамнун, хурсандлигини билдиради. "Завк-шавк" маъносига эга феълларга хос доимий хусусиятлардан бири руҳий ҳолатни ясама (от -лан) шаклида ифодалашдир: -лан ясовчиси бундай ҳолат феълларида шаклан - ла -н каби қисмларга бўлинади, аммо маъно жиҳатдан шу ҳолат феъллари доирасида алоҳида қисмларга ажралмайди, бир бутун саналади. Қиёсланг: завкланмок - хузурланган, завкли, марокли ҳолатда булмок: Анвар жавобни ўкиб завкланди (А.Қодирий). Султонмурод бундай ерларга такрор-такрор келиб, фикрларга берилиб, танҳо тентирашдан завкланарди (Ойбек). Уктам уз синглисининг азонда туриб, опаси билан супурги талашганини кўрганда завкланиб кулди (Ҳ.Назир).

Марокланмок - ортик даражада хузурланган, марокли, завкли ҳолатда булмок: Мен хотира дафтарини ўкиб марокландим (Саодат). Балли кизим, Чули бобо Ферузанинг ёнига келиб, унинг ҳаракатларини марокланиб кўздан кечирди (Ҳ.Ғулом).

Шавкланмок - кучли даражада завкланган, шавк-завк ҳолатида булмок: Уктам жонланиб, шавкланиб кетди (Ойбек). ... остонасидаги узун сарров эсингиздами. - сўради Али тажанг шавкланиб (Ойбек). Завкланмок, марокланмок, шавкланмок синонимлари тилда ҳам (лексема), нутқда ҳам (суз формаси сифатида) таъсирчанлиги, кўшимча маъноси (бўёғи)нинг кучлилиги, буртиб туришига кўра кўшимча таъсир кучига эга синонимик муносабатдаги бошқа ҳолат феълларидан фарқланади. Айни вақтда бу семантик гуруҳда марокланмок, шавкланмок кўшимча белгисининг ортиклигига кўра етакчи саналади. Бу феъллар, асосан, адабий тилга, бадиий услубга хос. Завкланмок оғзаки нутққа оид бўлиб, кўп ишлатилади.

г) "кутаринкилик": рухланмок, дадилланмок, дадиллашмок, умидланмок, тетикланмок: "Кутаринкилик" мантикий ифодали ҳолат феъллари шахс, баъзан ҳайвон ҳолатини ифодалайди. Улар инсон (баъзан ҳайвон)нинг муайян фаолиятга, мақсад-хохишга, заруриятга катта куч, истак билан интилишини, шунга эришишда рухий тайёрлигини, рухий имкониятга эгаллигини, мақсадга эришишда дастлабки "қадам"-психологик ҳозирлигини ифода этади. Ушбу феъллар олдидан гапда ҳолатнинг таъсир даражасини англатувчи анча, яна ҳам, сал каби сўзлар кулланади. Аини ҳолат феъллари от -лан, сифат -лан, -лаш тузилишидаги ясама феъллар сифатида кузатилади: Рухланмок- илхомланган, дадил ҳолатда булмок: Бойкаронинг зафар гурури билан рухланган йигитлари душманни енгиб, ... (Ойбек). Шайбонийхоннинг бу мағлубияти Бобирни анча рухлантирди (Бобир). Самолётдан парашютдан биринчи сакрашдаги муваффақиятдан рухланган Уктам мехмонлар устидан чиқди (Х. Назир).

Дадилланмок - тетикланган, дадил ҳолатда булмок: Бунинг хаммаси Шайбонийхонни дадиллантирди (П.Қодиров). Уктам яна ҳам дадилланди (Х.Назир). Худо ҳайрингни берсин, иним, - деди Ҳожи, Рустамжоннинг юмшаганидан сал дадилланиб (Х.Назир).

Дадиллашмок - тобора тетикланган, дадил ҳолатда булмок: Айтиб берсангиз, балки топарман деди Адолат дадиллашиб (С.Зуннуова). Дадилланмок ва дадиллашмок синоним сўзлар сифатида нозик маъно фарқига эга. Аникроғи, дадиллашмок сузида дадилланмок сўзига ҳам бевосита хос "тетикланиш", "рухланиш", "дадиллик"нинг "усувчанлиги" сезилади. Дадиллашмок қўшимча "тобора", "борган сари" белгисига кура фарқланади. Бундай изох гап туфайли содир бўлади. Аммо бу нисбий. Баъзи ҳолларда дадиллашмок сузи маъноси дадилланмок маъноси билан айнан бир хил изохга эга бўлиб, улар орасидаги қўшимча сема фарқи йуқолади. Бу ҳам гапда юз беради. Бундай маъно умумийлиги факат шаклий жихатдан бир оз фарқланади. Қиёсланг: Самад анча дадиллашди. Самад анча дадилланди.

-лаш қўшимчаси билан ясалган ҳолат феълларида ўзлик нисбатига хос хусусият сезиларли бўлгани ҳолда (юқоридаги мисол) бундай феъллар маъно жихатдан -лан билан ясалувчи феълларга ухшайди. Шунинг натижасида баъзи ҳолат феълларида -лаш ва -лан қўшимчаларининг бирини иккинчиси билан алмаштириш мумкин¹. Қиёсланг: дадилланмок - дадиллашмок, тетикланмок - тетиклашмок. Аммо -лан ва -лаш ясовчилари орқали маъно жихатдан айнан бир хил феъл ясалиши маълум ҳолат

¹ Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси, 1, Тошкент, 1975, 369-бет.

фeъллари доирасида чегараланган (юкоридаги мисолларга қаранг). Бундай айнан бир хил изох "кўтаринкилик, рухланиш" ифодали ҳолат фeълларидан фақат дадилланмок ва тетикланмок сўзларига хос. Бошқа рухий ҳолат фeълларида эса бундай жараёни амалга ошириб бўлмайд. Қиёсланг: рухланмок, умидланмок, алоҳида мустақил кўлланади. Рухлашмок¹, умидлашмок алоҳида мустақил кўлланмайди, чунки бу фeъллар мустақил кўлланиш маъно имкониятига эга эмас.

Дадиллашмок, айтилганидек, "тобора тетикланган, дадил" изоҳига эга. Айтиб берсангиз, балки топарман, деди Адолат дадиллашиб, гапида дадиллашмок фeълда узлик нисбатига хос хусусият аниқ ифодага эга. Шу сабабли бу гапда ҳам фeъллик хусусиятини -лан аффикси билан ҳосил қилиш мумкин. Қиёсланг: Айтиб берсангиз, балки топарман, деди Адолат дадилланиб. Бундай ҳолда изох нуктаи назаридан "тобора" семантик белгиси йўқолади. Бизнингча, "тобора" семаси дадиллашмок шаклида кўлланишидан ҳамда шу фeълнинг гапда бошқа сўзлар билан боғланишидан, нутқий қуршов аъзолари билан мантикий - семантик муносабатга киришишидан, уларнинг мантикий таъсиридан, гапда ифодаланган фикрнинг характерида келиб чиқади.

-лан ва -лаш ёрдамида ясалувчи ҳолат фeълларида қандай нисбатга хос хусусиятини ифодаланишидан катъи назар бу қўшимчалар билан ясаган фeъллар аниқ нисбат формаси хисобланади². Чунки рухланмок, дадилланмок, дадиллашмок, умидланмок, тетикланмок каби фeълларда нисбат формасини ясовчи қўшимча йук. Бу ҳолат фeълларида (бошқалардагидек) лан ва -лаш алоҳида, мустақил ясовчи қўшимча саналади.

Умидланмок - умидвор ҳолатда бўлмок: Эъзозхондаги кувноклик аломатлари уни умидлантирарди (Ҳ.Ғулом). Нигорахоним эса тишини тишига қуйди, эримдан яшнамаган бўлсам, кизимдан ва олдимга қўйган уғилларимдан ёлчирман, деб умидланди (А.Қодирий). У юпаттувчи сўзлар билан дўстини умидлантиришни истамади (Ойбек).

Тетикланмок - дадилланиш (тетикланиш) ҳолатида бўлмок: Дастлаб узини айбдор сезиб, шумшайиб ўтирган бола секин-секин тетикланди (Ойбек). Афандининг мулоим гаплари итларни тетиклантирди (Латифалар). Муздай сув кўзини очди, яна мияси фикр қила бошлади, узи тетикланди (Шўхрат). Бу семантик гуруҳ бирликлари асосан китобий-поэтик услубга ҳослиги билан мустақилдир.

д) "ҳис-ҳаяжон": ҳаяжонланмок, таъсирланмок, тўлкинланмок. "Ҳис-ҳаяжон" фарқловчи семали ҳолат фeъллари шахснинг кўтаринки рухий ҳолатининг, ҳиссиётининг ижобий кўринишини, бу орқали воқеликнинг ҳиссий баҳоланишини ифода этади.

¹ Рухлашмок кимёвий модда билан боғлиқ ҳаракат-жараён сифатида мустақил.

² Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси. 1 369-бет

Бундай ҳолат феълларига ҳам хос хусусият инсон рухий кечинмасини ясама феъл шаклида билдиришидир. Ясама феъллар от -лан тузилишига эга.

Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари қуйидагилар:

Ҳаяжонланмок - ортик даражада тўлқинланган (таъсирланган) ҳолатда булмок: Навоий буюк шоир ва адибларнинг асарларини ўқигандагина шундай хаяжонланарди (М.Осим). Сезиб турибман, кийналиб, хаяжонланиб гапиряптилар (Ф.Мусаҷонов). Ҳовлиққан, ғазабланган, хаяжонланган Сергей шу гапни айтиб, минбардан тушаркан ... (Х.Ғулом).

Таъсирланмок — хаяжонланган (тулқинланган) ҳолатда булмок: Навоий Гулининг сўзларидан каттик таъсирланди (И. Султон). Сергей ғоятда таъсирланди (Х. Ғулом). Бу холдан таъсирланиб, Анварнинг онаси кўзига ёш олди (А. Қодирий).

Тўлқинланмок - жуда хаяжонланиб, кайнаб тошган (жўш урган) ҳолатда булмок: Агарда ўша вақтда, шаҳарда боқишга руҳсат берилганида, иккита сигир олиб, хонадонни сут-қатик, каймоққа сероб қилиб ташлардим, деган эди тўлқинланиб Рихсиниса (Мирмуҳсин). Қутилмаганда калбимда ғурур хисси тўлқинланиб кетди (А.Мухтор). Элмурод тўлқинланган хаяжонини босиб гапирди (П.Турсун). Ҳаяжонланмок, таъсирланмок, тулқинланмок сузи маъноларида таъсирчанлик даражаси ортик. Улар, асосан, бадий - шеърӣ услубга хос.

е) "кибр-хаво": кеккаймак, керилмок, гердаймак, серраймак, ғудаймок, чиранмок, шишинмок, мағрурланмок, ғурурланмок, фахрланмок, кибрланмок, ҳаволанмок. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари шахс, баъзан ҳайвон ҳолатини ифода этади. Бу ҳолат инсоннинг бирон предмет билан яқиндан (ички) ёки ташқи алоқаси, бу алоқани инсонга ёқимли таъсирининг натижаси-ижобий ички кечинмаси, хиссиёти бўлиб кузатилади. Ушбу фарқловчи семага эга ҳолат феъллари туб, купрок ясама феъл саналади. Ясама феъл қуйидаги тузилишга эга: сифат -лан, от -лан.

"Кибр - хаво" маъноли ҳолат феъллари қуйидагилар:

Кеккаймак - ўзини юкори тутган, мағрур, димоғдор ҳолатда булмок: Салимбойвачча ... бир-бирдан кеккайган бойваччаларнинг олдига бу отда боришини ўзига эп кўрмай (Ойбек). Кеккайганга кеккайгин, бошинг кўкка етгунча (Макол). Офицер алланималар гапирди, кеккайди (Шухрат).

Керилмок - кеккайиш, керилиш ҳолатида булмок: Мактанганнинг уйига бор, керилганнинг тўйига бор (Макол).

Гердаймак - 1. Мағрур, кеккайиш ҳолатида булмок: Нима учун энг тантик, гердайган йигитлар ҳам унинг номини ток айтолмай Муҳайёхон дейишади (А.Қаҳҳор). Илмим баланд инженерман, деб

гердаймас экан, кора ишдан сира хазар килмас экан (Ойбек). Бойвачча кўчада, халк орасида қандай бўлса, уй ичида ҳам шундай гердайган, зугумли эди (Ойбек) 2. Мактанчок ҳолатда бўлмок: Мисрбой ҳоким туранинг маҳкамасидан қайтиб келгандан кейин сўраганларга шундай деб гердайди (С. Абдулла). -Биттаям учим йук, хаммаси турт-беш, -деди у гердайиб (Ф Мусажонов).

Серраймок - гердайиш, кеккайиш ҳолатида бўлмок: Улук бўлсанг кеккайма, уз халқингга серрайма (Мақол).

Ғудаймок - ўзини катта тутган, гердайган ҳолатда бўлмок: Аъзам (Нафисанинг) саломига алик олмасдан, "гапинг булса гапиравер, иккала кулогим сенда", дегандек ғудайиб турди (Шухрат). Ходи болалигида ҳам сал ғудайганрок эди (С. Ахмад).

Чиранмок - катта кетмок, мактаниш ҳолатида бўлмок: Нима, - дедим чираниб (У.Назаров). Ўзинг жойсиз чиранганингдек мени ҳам уз ёнига торгмокчи бўласан (А.Қодирий). Чиранманг, полвон, - деди кулиб Ўсаржон (Ойбек). Кеккаймок, гердаймок, ғудаймок, серраймок, чиранмок маъноларида хиссий таъсирчанлик бўёғи ортик. Айниқса, кеккаймок, серраймок сўзларида белги даражасининг орткилиги сўз товуш таркибидаги куш ундош таъсирида юз беради. Чиранмок сузида белги даражасининг кучлилиги унинг маъно тузилишига боғлиқ. Ғудаймок, кеккаймок, керилмок, гердаймок сузлари, асосан, жонли нутққа хос булиб, кўп қўлланади. Серраймок халк оғзаки ижоди асарлари тилига хос, нутқда жуда кам қўлланади.

Шишинмок - кибрланган, кеккайиш ҳолатида бўлмок: -Қалай, шахарбоп бўлгими, -деди ғурурдан шишиниб Журабой (Ҳ.Назир). Сизга ухшаш тажрибакорлар билан кенгаш килган эдим, - чакиртурсам бормадингиз, - деди Турғунов -"қачон? ҳеч хабарим йук" - сал шишиниб деди Бўрибой (Ҳ. Назир).

Мағрурланмок - ғурурланиш, кибрланиш ҳолатида бўлмок: Офицер алланималар гапирди, кеккайди, мағрурланди (Шухрат). Кўғик, куғик. -деди тигдор мактовдан мағрурланиб (С. Юнусов). Кимдир отган укининг кирувчи самолётта теккани билан мағрурланди (Шухрат).

Ғурурланмок - 1. Фахрланган ҳолатда бўлмок: У бу юртнинг кечмиши ва ҳозири билан ғурурланди (Ш.Тошматов). Ўзининг шундай киши билан дустона муносабатда бўла олишига ғурурланади (Р.Файзий). Элмурод болаларнинг деворий газетани дам бадам ёпирилиб уқишаётганини куриб, кун бўйи ғурурланиб юрди (П. Турсун). 2. Мағрур, ўзига ишонган ҳолатда бўлмок: Ғурурланган Шахзода Журжон ҳокими устига юриш қилиб, кулайгина енгди (Ойбек).

Фахрланмок - ғурурланган, мағрур, фахрланиш ҳолатида

булмок: Хиротликлар ўз шаҳарлари билан фахрланар, унинг тушроғини олтинга ухшатар эдилар (Ойбек). Уни курганда қувонар, у билан фахрланарди (С.Юнусов). Бир оз фахрланди (О.Мухторов). Мағрурланмок, ғурурланмок, фахрланмок сўз маъноларида қўшимча ижобий бўёк, таъсирчанлик яққол бўлиб, айни сузлар, асосан, бадий-шеърый услубга хос.

Кибрланмок - ўзини анча юкори кўйган (манманликка берилган) ҳолатда булмок: Рихсибой ака кейинги пайтда жуда кибрланиб кетди, колхозда эришилган ютуқлар хаммаси мен туфайлн дейдиган булиб колди (Р. Файзий).

Хаволанмок - мағрур, узини юкори кўйган ҳолатда булмок: Енгил ғалабадан хаволанган Эрон кўшини массагетларнинг чекинаётганини эшитиб, зудлик билан уларни таъкиб эта бошлади (М. Осим). - Қари одамни муштумдай бола олдида ҳакорат қилганингиз, болангизни ҳам одам олдида ноҳақлик билан ҳимоя этганингиз яхшими? Болангаз бундан хаволанмайдими, деди Расул ака хотинга (М. Исмоилий). Ахир мени жуда хаволантириб юборасиз -ку, мулла Йўлдошали (С. Абдулла). Кеккаймоқ, керилмок, шишинмок, кибрланмок, хаволанмок сузларида салбий бўёк кучли. Шишинмок, кибрланмок, хаволанмок бадий услубга хос бўлиб, кам кўланади.

ё) "диккат-эътибор қилмок": кизикмок, сукланмок. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари шахснинг бирон шахс ёки предметга, унияг ким ёки нималигига, кимга тегишлиги, мохияти қандайлиги, юзага келиш сабаби ва бошқа хусусиятларини билиш-инсон рухий фаолиятида етакчи кучга эга диккат - эътибор, рухий кечинмаси (ҳисси) билан боғлиқ жараёнларни ифода этади. Бунда инсоннинг диккат - эътибор қилиш билан боғлиқ фаолияти муайян ташқи сабаблар билан боғланиб, шулар орқали ҳаракатчан кучга айланади. Бундай феъллар рухий ҳолатни туб, баъзан ясама феъл шаклида англатади, Ясама феъл от -лан тузилишига эга. "Диккат - эътибор қилмок" мантикий ифодаси гапда қўйидаги феъллар орқали намоён булади: Қизикмок - диккат- эътибори ортмок, берилган ҳолатда булмок: Аёл унга кизикиб тикилди (Н.Норматов). Биз пахтачиликка кизикдик (А.Қаҳҳор). Китобга кизикиб, чой ичишни ҳам эсимдан чиқарибман (Ойдин).

Хавасланмок - хавас қилган, кизиккан ҳолатда булмок: Ҳамма кучатларга хавасланарди (М.Исмоилий). Бир кунда саксон, юзга етказиб каклик отиш ҳеч гап эмас эди. Эшман жуда хавасланиб, тикилиб колди (Ш.Ғуломов). У болани курганда узининг боласизлигини эслар, ҳар бир болага сукланиб, хавасланиб қарар эди (М.Исмоилий).

Сукланмок - хаваси келган ҳолатда булмок: Биз юрганда

сукланиб бокар эди одамлар (Т. Йулдош) Тозагул Кумрини курпачага ўтказар экан, унинг янги ҳаёт лопиллаб турган кўкрагига, корнига сукланиб каради (Х.Ғулом). Заргаров бу бебаҳо бойликларга сукланиб, узок қараб турди (А.Мухтор), Қизикмоқ феъли кўшимча бўёғига кўра бетараф бўлиб, асосан, жонли нутққа хос, куп қулланади. Ҳавасланмоқ маъносида ижобийлик, сукланмоқ маъносида эса салбийлик бўёғи бўлиб, улар, асосан, бадий нутққа хос, кам ишлатилади.

ж) "рози бўлмоқ": кўнмоқ, унамоқ; юрмоқ. "Рози бўлмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари шу семасига кўра нисбий мустақил бўлиб, шахснинг муайян иш-жараён, ҳаракат -фаолият ва шу кабиларнинг амалга ошиши, бажарилиши, мақсадга мувофиқ ҳал қилиниши учун улар хоҳишнинг билдиришини, розилигини маъқулашини, талаб, шарт, илтимосга унашини ифода этади. Яъни бу ҳолат феълларининг марказий-хабар ташувчи семасида инсоннинг муайян фаолият ёки талаб, шарт кабиларнинг бажарилишига бўлган ижобий муносабатининг ифодаланиши акс этади. "Рози бўлмоқ" маъноли феълларга хос хусусият инсон ҳиссий ҳолатини туб феъл - тил бирлига шаклида билдиришидир. Улар қуйидагилар: Кўнмоқ-рози ҳолатда бўлмоқ: Шох англаб, чол арзини унга аранг кўнади (Т.Йулдош). Уни ташлаб, бир туя билан кетишига туячилар кўнмади (М.Исмоилий). Ҳоким бунга кўнди (Ҳаңдалар).

Унамоқ - рози, кўнган ҳолатда бўлмоқ: Менинг маслаҳатимга Омоң, Омоннинг маслаҳатига мен унамадим (А.Қодирий). Буйругимни кўрбошига айтсанг, унар (А.Қодирий). Мулла Икром "қийик" одам булганиданми ёки касби шуни лозим кўрганиданми муросага унамади (Ойбек). Кўнмоқ маъносида "рози бўлиш" даражаси ортиқроқ, яққолроқ бўлиб, бу суз нутқда куп қулланади. Унамоқ эскирлан.

"Рози бўлмоқ" мантикий ифодали феълларга хос хусусият тилда ҳам, нутқда ҳам, асосан, ҳаракат маъносига эга юрмоқ сўзи баъзан нутқ бирлиги сифатида узининг доимий, асосий маъносидан "чекиниб", муайян нутқий вазиятда қўлланишига, гапнинг қурилиш аъзолари билан лексик-грамматик муносабатга киришишига, тил бирликлари қуршови таъсирида нутқий маънога эга бўлади, маъно жихатдан ўзгаради. Яъни юрмоқ сўзи гапда ҳолат маъносида кузатилади. Бундай ҳолда бу сузнинг шаклий томони билан маъно томони орасида номутаносиблик (асимметрия) юз беради. Бу номутаносиблик муайян нутқий вазиятда, нутқ жараёнида мантиқан туғри бўлиб, узига хос ахамият касб этади.

Мавжуд борлик предмет - ходисалари узаро диалектик боғлиқликда, муносабатда булганидек-буларнинг иккиламчи мавжудлиги, "яшаши" сўзларда юз бериб, мантиқан, қонунан

сўзлар(сўз маънолари) ҳам узаро диалектик муносабатда бўлади, бири иккинчисига утиб туриш жараёнини "бошидан кечиради". Сўзлардаги бундай семантик ўзгариш, утиш нутқий хусусиятга эгаллиги, нутқдагина юз бериши, нутқий кучма маъно содир булиши билан изоҳланади, чегараланади. Демак, нутқ ута "эркинлиги", "ҳаракатчанлиги" билан ҳам тилдан фарқ қилади. Қиёсланг: Юрмоқ - рози (кунган, унаган) ҳолатда бўлмоқ: Яхши маслаҳатга ҳамма ҳам юради {А. Қаххор}. Оз бўлса ҳам пешона терим билан топаман, суктойлик, мўлтониликка сира юрмайман (Ойбек). Тўғри, ихтиёр узларида, лекин сизга маслаҳат соладилар, маслаҳатингизга юрадиларда, яхши маслаҳат берсангиз юрмайдиларми (А.Қаххор). Юрмоқ сўзлашув нутқида хос булиб, куп қуланади.

з) "интилмоқ"; кўсмамоқ, орзиқмоқ, зориқмоқ. "Интилмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон рухий ҳолатини ифода этувчи бирликлар булиб кузатилади. Улар инсон рухий фаолиятида нисбатан тургун бўлган, унинг рухий фаолиятини тўла эгаллаб, етакчига айланган, унинг бошқа инсонга бўлган интилиши, у билан яқин муносабатни ҳосил қилиш рухий кечинмасини билдирувчи, шахсни баҳоловчи сўзлар булиб изоҳланади. Ушбу фарқловчи семали феъллар ҳолатни туб, кўпинча ясама феъл шаклида акс эттиради. Ясама феъллар от -к, сифат -ик тузилишига эга. Ушбу ҳолат феъллари гапда қуйидаги мантикий ифодаларга эга бўлади: Кўсмамоқ -1. Соғинган, эслаган ҳолатда бўлмоқ: Мен ... сизни кўрармиканман, деб йулингизга жовдирайман, сизни кўсмайман (М.Исмоилий). Эри билан кўлтиклашиб утса барнолар, раҳматлик чолгинамни кўсмаб йиғлайман (Ғ.Ғулом). Киши қаригандан кейин киндик қони тўкилган жойни кўсмаб қоларкан. (Б.Раҳмонов). 2. Кунгли тусаган ҳолатда бўлмоқ: Хотини олдида овқат қуйганда Саидғозининг кунгли ичкилик кўсади (С.Анорбоев).

Орзиқмоқ - интизор, мушток ҳолатда бўлмоқ: Кўпдан кутган эдим орзиқиб, мана булутлар таркади, тўкишиб кўз ёшин (А.Орипов). Дилбар, гулгун жамолингни кўрай, деб орзиқиб, бок десам, бокмай аразинг келди-ю, сен келмадинг (Альманах). У эрини кутган, орзиққан, тайёрланган эди (А.Мухтор). Орзиқмоқ асли орзу қилмоқ булиб, орзу сўзига -к ясовчисининг кўшилишидан юзага келиб, бунда лексик морфема таркибидаги у -и га ўтган. Бундай товуш ўзгариши нутқ жараёни билан боғлиқ булиб, нутқда юз бериб, орзиқмоқ шаклида тил луғат таркибига ўтган, тил бирлигига айланган. Орзу қилмоқ (орзу), орзиқмоқ (орзи -к -моқ) нутқда алоҳида қуланади. Бундай товуш ва тузилиш фарқи асосида маъно бир хиллиги, қўшимча маъносига, бўёғига (коннотациясига) кўра эса фарқ мавжуд. Яъни орзиқмоқ сузида белги даражаси ортиқроқ.

"Ўзбек тили морфем луғати"да орзу ва шу сўз асосида тузилган ясама сўзлар берилган, морфем таркиби аниқланган. Аммо шу тил бирлиги асосида шаклланган орзикмоқ, орзиктирмоқ сўзлари луғатда қайд этилмаган.

Зорикмоқ - сабрсизлик билан кутган (интизор) ҳолатда бўлмоқ: Ана ундан кейин сен ҳам ота ё она бўласан, бутун сен қакшатаётган ота-оналаринг сингари сен ҳам болаларингдан иззат - ҳурмат кутасан, зорикиб мушток бўлиб кутасан (М.Исмоилий). Булар излаган, булар зориккан ана шундай одам бор эди (М.Исмоилий). Фурсат танг, киргокнинг у томонидаги жангвор дўстлари Санаевнинг сигналини зорикиб кутиб турдилар (Н.Сафаров). Орзикмоқ, зорикмоқ китобий — шеърӣ услубга хос бўлиб, белги даражасининг ортиқлиги, кучлилиги билан узига хосдир. Айниқса, зорикмоқ маъносида бундай белги ортиқроқ. Қўсамоқ, асосан, оғзаки нутққа хос, кўп қўланади.

и). "Ҳовуридан тушмоқ": юмшамок, бушашмоқ, мулойимлашмоқ яхшиланмоқ. Бундай манتيкий ифодали ҳолат феъллари инсоннинг бир ҳолатдан бошқа ижобий ҳолатга утганини билдиради. Яъни бунда инсон жаҳл, ғазаб (аффект) ҳолатидан "тушади", юмшаради, майинлашади. "Ҳовуридан тушмоқ" фарқловчи семали ҳолат феъллари туб ва ясама феъллардан ташкил топиб, ясама феъл сифат -а, -лаш(-лан) тузилишига эга: Улар қуйидагилар: Юмшамок - жаҳлдан тушган, бушашган ҳолатда бўлмоқ: Қудрат ота бир оз юмшади (Н. Фозилов). Аҳволимизни кўриб, командир яна юмшади (Ф.Мусаёнов). Зумрад узгарди, ҳалиги чарсиллаши колди, юмшади (А.Мухтор).

Бўшашмоқ - юмшаган, шахтидан, ниятидан бир оз тушган ҳолатда бўлмоқ: Ҳасан иш катталашиб кетишидан кўркиб, сал бўшашди ва димоғида деди (Ҳ.Назир). Офтоб ойим эрининг кейинги сўзи билан анчагина бўшашди (А.Кодирий). Лекин Равшаннинг раислик қилувчига қўл кўтариб турганини кўриб, улар бўшашди (Н.Ёқубов).

Мулойимлашмоқ - майинлашган, назокатли ҳолатда бўлмоқ: - Туринг, кизим, - эликбошининг товуши бирдан мулойимлашди, - ота - онанинг бошини букманг (Ойбек). Қори қанчалик мулойимлашмасин, Элмурод у билан муносабатда чин кўнгилдан қовушолмас эди (П. Турсун).

Яхшиланмоқ - юмшаган ҳолатда бўлмоқ: Гулнор ҳозир Нурининг меҳрибончилигига севинди, Эрга тегиб, феъли анча яхшиланибди, шекилли деб уйлади (Ойбек). Юмшамок, бушашмоқ сўзлашув нутқиға, мулойимлашмоқ, яхшиланмоқ купроқ китобий - шеърӣятга хос. Мулойимлашмоқ хиссий - таъсирчанлик бўёғининг ортиқлигига, қушимча "ёқимли" семасига кўра

тавсифланади. Мулойимлашмоқ туғри маънога нисбатан кучма маънода қўлланади¹.

к) "тинчланмоқ": овунмоқ, юпанмоқ, тинчимок, тинчланмоқ, хотиржамланмоқ. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари ҳам инсоннинг бир ҳолатдан — нотинчлик, ташвиш-мусибат, кўнгли ғашликдан, ўз-ўзига фикран ёки ташқи воситалар таъсирида тинчланган, ховуридан тушган, хотиржам ҳолатга утганини ифодалайди. Бундай ҳолат феъллари тузилишига кўра туб ва ясама (сифат -и, -лан) бўлади. Улар гапда қуйидаги мантикий ифода билан катнашади:

Овунмоқ - юпанган, дард-аламни унутган ҳолатда бўлмоқ: Аям хотин-халаж билан бўлиб, бир оз овунди (А.Қаххор). Элмурод бу одамлар орасида бир оз юпанди (П.Турсун). Ўқтам фронтда кишлоқ одамларини эслар ва овунар эди (Ойбек).

Юпанмоқ - таскин топган (овунган) ҳолатда бўлмоқ: Қолмурод бу одамлар орасида бир оз юпанди (П.Турсун). Ҳозир ҳам шу фикр билан юпаниб, ўглининг ғалати ахволига чиройлироқ тус беришга уриниб, ўз ишлари билан овора бўлди (А. Мухтор).

Тинчимок - тўла хотиржам, юпанган ҳолатда бўлмоқ: Аскар уни тинчитди (С. Абдулла). Ахири мени бошқа синфга ўтказиб, тинчиди (Ф.Мусаҷонов). Кўнглим энди мутлақо тинчиган эди (О.Ёқубов): Тинчимок сўзи маъносида хотиржамлик, таскин топиш даражаси кучли.

Тинчланмоқ - юпанган, хотиржам ҳолатда бўлмоқ Ашуров шу бугуноқ Уқтамни топиб, гаплашишга суз бердида, бувани тинчлантирди (Ҳ.Назир). Мунира бир оз тинчланиб, бошини кўтарди (У.Назаров). Ҳийла тинчланиб, нос кайфини сураётган Шокосим уста бехосдан биров туртгандай тебраниб тушди (Ҳ.Назир).

Хотиржамланмоқ - тинчиган, беҳавотир ҳолатда бўлмоқ: Бек йўлни кўздан кечириб, тунда сурғалиб утганида тупроқда қолган изларни шамол супириб текислаганини кўрди-да, хотиржамланди (Ҳ.Ғулом). Юпанмоқ китобий - шеърӣй, овунмоқ, тинчимок, тинчланмоқ, хотиржамланмоқ кўпроқ сўзлашув услубига хос. Овунмоқ, юпанмоқ феъллари ижобийлик буюғига эга.

II. Салбий муносабат ифодаловчи психик ҳолат феъллари қуйидаги семантик гуруҳларга кирувчи тил бирликларида қуйидаги мантикий ифодада катнашади. а) "жаҳли чикмоқ": ғижинмоқ, ижирғанмоқ, қизишмоқ, ёнмоқ, хумраймоқ, шумшаймоқ, олаймоқ, ўқраймоқ, ғазабланмоқ, қахрланмоқ, аччиғланмоқ, шиддатланмоқ, асабийлашмоқ. "Жаҳли чикмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари, асосан, инсон, баъзан ҳайвон рухий ҳолати, унинг мавжуд

¹ А. Ҳоҷиев. Ўша лугат, 235 - бер

вокеликка ва узига нисбатан булган салбий муносабати билан боғланади. Улар инсоннинг салбий муносабатини кучли даражада ифодалашига кўра ажралиб туради. Бундай ҳолат феъллари инсон фаолиятини, ғайрати, ҳаракати-ҳолатини кучайтирадиган - шунга фаол таъсир қиладиган хиссиётни ифодалайди. Яъни бу ҳолат феълларида инсоннинг салбий таъсирланиши (ижобий бўлиши ҳам мумкин) натижасида тез, бирдан юз берган, ниҳоят даражада кучли, жушқинлик билан ўтадиган киска муддатли хиссий ҳолат - ғазабланиш, жahlланиш кабилар кузатилади. Шунга кўра бу феълларни ғазабланиш маъносини ифодаловчи ҳолат феъллари дейиш мумкин. Ушбу ҳолат феъллари семантик гуруҳи туб ва ясама феъллардан ташкил топади. Ясама феъллар куйидигача тузилади: от -лан, сифат -й, -лан, (-лаш). Ясама феълнинг -лан, -лаш кўшимчаси асосга нисбатан ясовчи сифатида алоҳида, мустақил саналади. "Жахли чикмок" маъноли ҳолат феъллари куйидагилар: Гижинмок - аччиғланиш, жahlланиш ҳолатида булмок: Равшан йигитдан Хожарнинг эски одатини давом эттираётганини эшитиб, ичида ғажинди (Н.Ёкубов). Агар юрмасангаз, - деди милиционер гижиниб ... (У. Назаров).

Ижирғанмок - аччиғланган, асабийлашган ҳолатда булмок: Қудрат ижирганиб, муштларини тутди (М. Исмоилий). Севар ижирганиб, ўрнидан туриб кетди, дадасининг гапи оғзида колаверди (У.Назаров). Алимардон унинг гаплашгиси келиб турганини пайкаб, яна ижирғанди (У.Ҳошимов). Ижирғанмок сўзида "жахланиш" белгиси ва таъсирчанлик даражаси ортик.

Кизишмок - тутаққан, аччиғланган ҳолатда булмок: Отаси кизишиб, бўғилиб гапирар (М. Исмоилий). Ўзи нима гап - чол яна кизишиб кетди (Ойбек).

Ёнмок ҳаракат, жараён ифодаловчи сўз бўлиб, гапда нутқ бирлиги сифатида кўчма маънода инсон рухий ҳолатини билдиради. Киёсланг: Ёнмок - кизишган, (асабийлашган) ҳолатда булмок: Сиз онамдан ҳафа бўлманг, азизим, унинг одатини биласиз-ку, бир ёниб, бир ўчаверади (С.Анорбоев). Ёнмок маъноси "тезда" кўшимча белгига ҳам эга бўлиб, айни тил бирлиги сузлашув нутқиға хос.

Хумраймок - ковоғи солиқ, жahl ҳолатида булмок: Туғонбек индамади, даструмоли билан кенг, сертук кукрагани елиб, атрофга "чирт-чирт" тупук отиб утирди-да, ниҳоят хумрайиб каради (Ойбек). Салимжон анчадан кейин бир оз юмшади, лекин Мухайёга хумрайиб каради (А.Қаҳҳор). Тоғнинг баланд чўкқисвда утирган кушлар шоҳи пастда йиғилаётган одамларга йирткич кузлари билан хумрайиб карайди (М.Исмоилий).

Шумшаймоқ - хафа ҳолатда бўлмоқ: Иван Петрович шумшайди, бир нималар деб тунғиллади (А.Қаххор).

Олаймоқ - украйиб ғазабланиш ҳолатида бўлмоқ: Мингбоши утирган еридан келувчига олайиб қаради (М.Исмоилий). Башорат ялт этиб қайрилиб, синглисига олайиб қаради (А.Мухтор). Дулан бўлса-Турсунбойга олайиб қаради (Н. Фозилов).

Украймоқ - жахлланиш, ғазабланиш ҳолатида бўлмоқ: Домла украйиб қаради (Мирмуҳсин). Болалар унга утирилиб, шундай украйиб қарашдики... (Н. Фозилов). Бола эса бурчакка тиқилиб олган, бизга еб қуйгудек украйиб тикиларди (Ф.Мусаҷонов). Олаймоқ, украймоқ сўзи маъноларида "жаҳли чиқиш" даражаси ортик, украймоқ маъносида бундай белги олаймоққа нисбатан ортик, таъсирчанлик кучли. Улар, асосан, жонли нутқда кўп қўлланади.

Ғазабланмоқ - жуда жаҳли чиккан ҳолатда бўлмоқ: Ҳовлиққан, ғазабланган, ҳаяжонланган Сергей шу гапни айтиб, минбардан тушаркан, хотинлар пик-пик йиғлаётганини кўрди(Х. Гулом). Ҳоким бу гапни эшитиб, шундай ғазабландики, юзи бирдан буришди, кистирма кўзойнаги бурни устидан тушиб кетди (М. Исмоилий).

Қаҳрланмоқ - ниҳоятда, кучли даражада ғазабланган ҳолатда бўлмоқ: Ҳоким пича қаҳрланиб турди, кейин қўлини силтаб, ясовулини қайтарди (М.Исмоилий). Кемтик тишлари орасидан тилини ялтиллайтиб, қаҳрланиб турган Қутби отин алвасти каби унинг қуз ўнгига келиб тухтайди (Р.Азизхўжаев). Қаҳрланмоқ сўзи "жаҳли чикмоқ" ифодали семантик гуруҳда "жахлланиш, ғазабланиш"ни кучли даражада ифодалашига, қўшимча белгисига кўра асосий саналади.

Аччиғланмоқ - жаҳли чиккан ҳолатда бўлмоқ: Махсум каттик аччиғланди (А.Қодирий). Аччиғланиб ғазаб билан юрибди (Ф.Йулдош). Бундай кел, хой, утир аччиғланиб кичкирди Маҷдиддин (Ойбек).

Шиддатланмоқ - ғазаби кучайган (тошган) ҳолатда бўлмоқ: Туфа бирдан ўзгарди, аламидан кўзгалган исёнкор каби шиддатланди (Ойбек). Гулнор бу ёт кишининг эликбоши эканини билгач, ғазаби шиддатланди (Ойбек). Ғазабланмоқ сўзида хиссий таъсирчанлик бўёғи аччиғланмоқ сўзига нисбатан ортик. Шиддатланмоқ сўзида эса ундан ҳам ортик. Шиддатланмоқ сўзи маъноси қўшимча "кучайиш" белгисига эга.

Асабийлан(-ш)моқ - 1. Асаби қузғаган, ғижинган ҳолатда бўлмоқ: Фосих афандини Ҳаётнинг ёлворишлари, қуз ёшлари асабийлантирди (М.Исмоилий). Султонмурод яна кўпроқ асабийланди (Ойбек). Саксон - тўксон метр масофа қолганда Аҳмадҷоннинг шериги асабийланди (А.Қаххор). 2. Асаби тобора қузғаган, ғижинган ҳолатда бўлмоқ: Домла яна асабийлашиб, қалтиради (М.Исмоилий).

Юсуфбек хожи юрт бесаранжомлиги ва уғил кайғуси билан асабийлашган эди (А.Қодирий). У бир оз асабийлашди (Н.Ёкубов). Асабийлашмок сузи маъносида белги даражаси бир оз ортик булиб, ушбу сўз, асосан, бадий услубга хос.

"Жахли чикмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари ҳам дарак (хабар), ҳам таъсирчанлик (коннотация) билдиришига кура ажралиб туради. Айникса, олаймок, украймок, ғазабланмок, қахрланмок, шиддатланмок сўзларида таъсирчанлик (прагматика) хабарга нисбатан ортиқроқ. Умуман, бу сўз маъноларида белги даражаси жуда кучли. Қахрланмок, шиддатланмок сўзлари китобий-шеърый услубга хос.

б) "ҳазар қилмок" безмок, ирганмок, йирганмок, жирканмок, нафратланмок. "Ҳазар қилмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон рухий кечинмасини, унинг предметга бўлган салбий муносабатини билдиради. Бундай хиссий муносабатда инсон дунёкараши, орзу-умиди, ахлокий карашни билан айрим борлик предмет - ходисалари ўртасида "номутаносиблик" юз беради. Бу номутаносиблик "ҳазар қилмок" маъноли ҳолат феълларининг мазмун томонини, мантикий асосини ташкил қилади. Бу семантик гуруҳ аъзолари тўб, баъзан ясама (от -лан)феъл бўлиб кузатилади. Ушбу ҳолат феъллари қуйидагилар: Безмок - жонига теккан (безор) ҳолатда булмок: Ҳа, фукаро бобоси Амир Темур давридаёқ жанг - жадалдан безган, юраги зиркираб колган (О.Ёкубов). Золим подшоҳан бездик, улаколсин у, деб кичкиришди хотинлар (Ойбек).

Ирганмок - жирканиш ҳолатида булмок: Қумғонни кара, одам ирганади, -деди унга Ҳасан (Ҳ. Назир);

Йирганмок - нафратланиш жирканиш ҳолатида булмок: Бойларнинг дарди олтину кумуш, мисоли итпашшадай ёпишасиз унга, йирганиман бойларнинг нафсидан, хасислигидан - деди Зумрад бойга (Ойбек).

Ирганмок ва йирганмок товуш тузилишига кура бир оз фарқланади. Яъни ирганмок сўзи олдидан ё товуши орттирилган. Бу сўзлар нутқда бир сўзнинг икки хил кўриниши, алоҳида тил бирликлари сифатида "яшайди". Бундай қисман товуш фарқи асосида маъно умумийлиги мавжуд. Айни вақтда бу сўзлар орасидаги семантик фарқ тил бирлиги сифатида йўқ даражада, уларнинг нутқ бирлиги бўлиб келишида эса йирганмок маъносида белги даражаси сал ортиқроқдек туюлади. Ирганмок, асосан, сўзлашув нутқида хос, кўп қўлланади. Йирганмок адабий тилга хос, кам ишлатилади. Умуман, ирганмок, йирганмок сўзлари тил ва нутқ бирликлари сифатида, асосан, ифлос, нопок, жирканмок предметларга

нисбатан ишлатилади¹:

Жирканмок -1. Жуда ирганган (йирганиш) ҳолатида бўлмок: Халк пес, мохов касалидан жирканади (Ш.Шомаксудов, С.Долимов). Қора ишдан жирканадиган шунақа "покизалар" бор орамизда (М.Исмоилий). 2. Нафрат ҳолатида бўлмок: Бундайлардан ҳамма жирканади (М. Исмоилий). Мухайё Жавлон хақидаги гапни оғзига олгани жирканади (А. Каххор).

Нафратланмок - газаб билан жирканган, нафрат қилган ҳолатда бўлмок: Бировларнинг қабрини оёк ости қилганлардан энди нафратланамиз (О.Матжон). Хондан ҳам, вазирдан ҳам нафратланибди (С.Юнусов). Зиёдулла Буронбек билан қўл олишар экан, унинг чарчоқлик аломати сезилиб турган совук қўзларига нафратланиб қаради (Х.Ғулом). Жирканмок, нафратланмок сузларида белги даражаси, таъсирчанлик кучли бўлиб, жирканмок жонли нутққа, нафратланмок китобий - шеъриятга хос.

в) "қуркув": қўркмок, ҳайқмок, чўчимок, сесканмок, ҳадиксирамок, ҳавфсирамок, ҳавотирланмок, ҳавфланмок, босинкирамок, зирилламोक, Узбек тилида "қўркув" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон, баъзан ҳайвон рухий ҳолати билан боғланиб, уларнинг предметга, таъсир қилувчига булган салбий муносабати, ундан таъсирланиши натижасида юз берган рухий жавоб ҳаракатларини англатади. Бу ҳолат феълларида инсоннинг предметдан ҳайқиши, чўчиши, қўркуви - унга нисбаган эҳтиёт, жиддий муносабатда булиши каби рухий ҳолат ифодаланadi. Ушбу маъноли ҳолат феъллари инсон рухий ҳолатини ясама феъл сифатида ҳам ифодалайди. Ясама феъл от -сира, от -лан, таклидий суз -илла каби шаклда намоён бўлади. Ушбу мантикий ифода гапда қуйидаги феъл маъноларининг фарқловчи семалари сифатида "қуринади":

Қўркмок - ҳайқиш ҳолатида бўлмок: Тулкин қоронғи дарахтларга яқин боришдан қўркади (Х.Ғулом). Қошлари сал чимирилган, қўзлари нимадандир қўркқан қийикнинг қўзларига ўшарди (О. Ёкубов). Сиздан жуда қўркаман (Мирмуҳсин).

Ҳайқмок - қўркиш, чўчиш ҳолатида бўлмок: Бир оз сукунатдан сунг узун сўлиш олди шох, узок чўзилган мажлисдан хориганлигини сезган ҳар кимса бирор сўз қотишдан ҳайқарди (Ойбек). Ғаффоржон қўпинча эркалик, тангилик қилиб, бу гапларга чандон қулоқ солмади, лекин мен ҳам қулоқ солмагани кампирдан ҳайқардим (А.Қаххор). Болалар Анварга эхтиром қилмасалар ҳам, унга бурунгича ёмон муомала қилишдан ҳайқиқиб қолдилар (А. Қодирий).

Чўчимок - ҳайқиган, ҳадиксираган ҳолатда бўлмок: Чол

¹ А Ҳожиев. Ўша лугат 99-бет.

аввалига Солидан чучибди (С.Юнусов). Ходим чучинкираб кўлига олди, тахини ёзиб кургач, юзи ёришиб кетди (А.Иброхимов). Хутик сувдан чўчиб, тисланиб туриб олди (Х. Назир).

Сесканмок - чўчиган, хавфсираган ҳолатда бўлмок: - Мукаддамда нима касдинг бор эди. Алимардон ич-ичидан сесканди (Ҳ.Ҳошимов).

Ҳадиксирамок - сал чўчиш, хавотирланиш (безовта) ҳолатида булмок: Отаси ҳадиксираб, бир оз сўраяпти (Алпомиш). Қайтаюга олдинги дарсда хаёл суриб утирганди, энди бу дарсда унга кўркув кушилиб, болаларнинг ҳар бир сўзидан ҳадиксирарди (Н.Фозилов). Мукаддаснинг тусатдан ўгирилиб қарашидан ҳадиксирардим (О.Ёкубов).

Ҳавфсирамок - анча чўчиган, хавотирланган ҳолатда бўлмок: Аслида Мансур ака ўғлининг ... бирон жувон тўрига илинишидан хавфсирар (У.Назаров). Ёшроқ бир ўзбек, аввал уни Пиён бозорда пайкадим. Кейин у Мирободда қуринди. Ҳавфсирадим (Ҳ.Ғулум). Муса аввал индамади, кейин бир нарсадан хавфсирагандай гапирди (П.Турсун).

Ҳавотирланмок - безовта, ҳадиксираш ҳолатида бўлмок: Мукаддам хавотирланиб, унга ўгирилди-ю, шу ондаёқ Алимардоннинг кайнок, титроқ лаблари узига ёпишганини хис этди (Ҳ.Ҳошимов). Шу орада отаси бир нарсадан хавотирланди, шекили, кизини кўчага чиқармай кўйди, -деди Давлатёр (П.Турсун).

Ҳавфланмок - ташвишланган (хавотирланган) ҳолатда булмок: Ҳозиргина чап қанотидаги нотинчликдан хавфланган Чернецов энди унинг тинчланишидан хафа (И. Рахим). Юртда қатга қузғолон, отиш-тутиш бўлганини эшитган Унсин акасидан хавфланиб, кечга яқин ... келган эди (Ойбек).

Босинкирамок - уйку аралаш... алаҳлаган, кўрккан ҳолатда булмок: Қафанларга чулганган скелет уни бўғиб, босаётганда у жон жаҳди билан бакириб, уйғониб кетди, қаттиқ босинкиради (Мирмуҳсин). Арслон ярим кечаси уйкуда қаттиқ босинкиради (Мирмуҳсин). Одамнинг нерв системаси нотўғри ишлаши натижасида ғоят кўркинчали тушлар кўради, босинкирайди (Ш. Шомаксудов, С. Долимов).

Зирилламок - жуда кўрккан (ваҳимага тушган) ҳолатда бўлмок: Ўзи йўғон, гулдирок овози булиб, бакирок овозидан ҳамма зириллади (Ш. Шомаксудов, С. Долимов). Мажлисларда кимнинг камчилиги бўлса (Асрор) шартта юзига айтаверарди. Ундан раис ҳам хайикарди. Қизлар-ку зириллади (С. Аҳмад). Кўркмок, чўчимок, хавотирланмок, асосан, оғзаки нутққа хос, кўп ишлатилади. Кўркмок сўзида белги даражаси чўчимок сўзига нисбатан ортик. Ҳайикмок,

хадиксирамоқ, хавфсирамоқ, хавфланмоқ, босинқирамоқ купрок ёзма нутққа хос, китобийдир. Ҳавфсирамоқ, хавфланмоқ маъноларида белги даражаси (олдингиларга нисбатан ҳам) ортик бўлиб, қушимча "безовта, ташвиш" семаларига эга. Айни вақтда хавфланмоқ сузида бундай белги хавфсирамоқ сўзига нисбатан ортиқроқ. Фикр юритилган семантик гуруҳда зирилламоқ сўзи "қўрқиш (вахимага тушиш)"ни, таъсирчанликни жуда кучли ифодалашига кўра ажралиб туради, нутқда кўп қулланади. Қўркмоқ, чўчимоқ, босинқирамоқ, хайикмоқ, хадиксирамоқ сўзларида дарак (хабар) маъноси қушимча буёққа нисбатан етакчи, устун бўлса, хавфсирамоқ, хавотирланмоқ, хавфланмоқ сўзларида хабар ҳам, қушимча белги ҳам фаол. Зирилламоқ сузида эса даракка нисбатан таъсирчанлик устун.

Таъкидлаш керакки, тил бирликларида қушимча белги даражасининг ифодаланиши нисбий, яъни сўзлардаги таъсирчанлик баъзан фаол, баъзан аксинча бўлиши мумкин. Баъзи ҳолларда эса, сўз маъноси, умуман, таъсирчанлиги жихатдан бетараф бўлиши мумкин. Қиёсланг: тош, соат, қошиқ, бир, ўн беш, у, бу, кўп, кам, оламоқ.

Хабар, дарак эса ҳар қандай мустақил сўзнинг маъно таркибида мавжуд. У сўзнинг асосий маъноси ҳисобланади. Баъзи тил бирликларида хабар (дарак) таъсирчанликка нисбатан асосий, етакчи бўлмаслиги мумкин: зирилламоқ, дахшатланмоқ, дабдала, эзгиламоқ ва б. Шунингдек, ҳар қандай таъсирчанлик ҳам узига хос хабар, таъсирчан хабар сифатида баҳоланиши мумкин. Демак дарак (хабар) тил луғат таркибидаги ҳар бир сўзга-тил бирлигига хос умумий, доимий, асосан, бирламчи, муҳим бўлса, таъсирчанлик (коннотация) хусусий, нисбий, кўпинча, нутқий, вақтинча хусусиятга эга. Маълум бўлдики, сўз маъно таркибининг қурилиши (композицияси) қуйидагича бўлиши мумкин: 1. Сўзлар хабар (дарак) ифодалайди. 2. Сўзлар хабар ва қушимча маъно (буёқ) ифодалайди. 3. Сўзлар қушимча маъно (белги) ва хабар ифодалайди¹.

г) «қийналмоқ»: эзмоқ, эзилмоқ, бўғмоқ, бўғилмоқ, сикилмоқ, қийналмоқ, ковуруммоқ, ковурилмоқ, қисилмоқ, ўртамоқ, ёнмоқ, қуймоқ, азобланмоқ, хомушланмоқ, хасталанмоқ, саргаймоқ: "Қийналмоқ" маъноли ҳолат феъллари шахс, баъзан унинг муайян аъзосининг ҳолатини ифодалайди. Бу феъллар инсоннинг ташки ёки ички таъсирланиши натижасида аклий қийналиши, азобланиши, ўз ва ўзгалар аклий фаолияти, иш-ҳаракатидан каттиқ норози бўлиши, изтиробга тушиши, сикилиши, аламли ҳолатда бўлиши каби рухий ҳолатларни билдиради. Ушбу мантикий ифодали семантик гуруҳ туб

¹ Қаранг: Проблемы семантики Москва, 1974, 71-бет.

ва ясама феъллардан тузилади. Ясама феъл от -лан, сифат -лан, сифат -ай каби тузилишга эга.

Эзмок, бугмок, кийнамок, ковурмок феъллари тилда ҳам, нутқда ҳам, асосан, ҳаракат ифодалайди, ҳаракат феъли ҳисобланади. Шунингдек, булар утимлилик хусусиятига кўра ҳам ҳолат феълларидан фарқланади. Айни вақтда бу феъллар нутқ бирлиги сифатида муайян каторда тил бирликлари куршовида (таъсирида) кўчма маънода келиб, инсон рухий ҳолатини ифодалайди. Яъни бундай феълларнинг ҳолат феъли була олиш имконияти нутқ бирлиги ўлчови билан ўлчанади. «Ҳолат» маъноси сузларнинг нутқий маъноси сифатида мантикий асосга эга булади. Қиёсланг: Эзмок - кийнаган ҳолатда бўлмок: Фақат мени бир нарса эзаяпти. Бир умр танимаган ... бир кишини уйига олиб кириб, ёш хотинининг олдига ташлаб кетган ... (С.Аҳмад). Бу чидаб бўлмайдиган аҳвол Салимани ич-ичидан эзарди (М.Исмоилий).

Бугмок, - асабийлашган, кийналган ҳолатда бўлмок: Хатларидаги гаплар мени бугар ўзи кечаю кундуз изимдан қуварди (М.Зайниддинова).

Қийнамок - азобланган ҳолатда бугмок: Нимага индамайсиз, Ҳаётхон, гапиринг, ё мени кийнагани чикканмидингиз (М. Исмоилий).

Ковурмок - ўртанган, кийналган ҳолатда бўлмок: Яна ўша қалбни бир умр асир этиб, алдаб, доғига ковурган гўзал бир сиймо, соҳира киз куз олдига келди (Ф. Насриддинов).

Шуниси муҳимки, эзмок, бугмок, сикмок, кийнамок, ковурмок, кисмок сузлари, асосан, мажхулық ва узлик нисбатларда: эзилмок, бугилмок, сикилмок кийналмок, кисилмок, ковурилмок - келганида ҳолат феъли бўлиб кузатилади. Булар рухий ҳолат ифодалайди. Эзмок - эзилмок, бугмок - бугилмок, сикмок - сикилмок, кийнамок - кийналмок ковурмок - ковурилмок рухий ҳолат феъллари орасидаги фарқ, асосан, фонетик шаклланишига, ташки ифодаланишига кўрадир. Маъно жиҳатдан эса бу суз маънолари орасидаги фарқ жуда оз бўлиб, бирор белгиси (қулланиши, ҳиссий буюғи ва б.) га кўра фарқланади. Умумий, асосий, бирлаштирувчи маъносига кўра эса улар узаро мувофиқликни, мутаносибликни ҳосил қилади. Қиёсланг:

Эзилмок - анча кийналган азобланган ҳолатда бўлмок: Уктам ўйламай гапиргани орқасидан бетоб дадасини койитгани учун, айникса, мехмон олдига қаттиқ эзилди (Ҳ.Назир). Бугилиб, ичидан эзилиб, кизга тикилди (М.Исмоилий). Ойим йиғлади, дадам тутатди, ўзим эзилдим (У.Назаров).

Бугилмок - 1. Асабийланган, хуноб ҳолатда бўлмок: Андрей бирам бугилади, бирам аччиғи келади (А.Қаҳҳор). Кутилмаган бу гапдан бугилдим ... (О.Мухторов). Мевасини еганинг майли, кесганинг

нимаси, ноинсоф, - деб бугиларди (Н.Норматов). Фуломжон ялинувчи бир говуш билан бугилиб, куйиниб гапирди (М.Исмоилий). 2 Эркинликдан махрум, кийналган (азобланган) ҳолатда бўлмок: Ёлгон, хийла, найранг, зулм, ҳақсизлик, адолатсизлик ҳукмрон шароитда Бутакузнинг эрк, иродаси бугилди (Сохибқирон).

Сикилмок - кийналган, бугилган ҳолатда бўлмок: Сарой ахлининг, мансабдорларнинг руhini чуқур синаган Навоий анча сикилди (Ойбек). Тизгинсиз говур ва димиккан хаводан юрак ёрилар даражада сиқилади, киприклар тош осилгандек вазминлашди ... (О. Мухторов).

Кийналмок - сикилган ҳолатда бўлмок: Ўйлайди, уй суради, ўйларини тагига етолмай кийналади (М.Исмоилий).

Қовурилмок - жуда ўртанган, сиқилган, азобланган ҳолатда бўлмок: ... уни билмай туриб, мени яхши куради деб шайдойи бўлиб юганимни уйладим-да, номусдан, рашқдан қовурилдим (О.Мухторов). Низомжон мухаббат билан номус утида қовуриларди (С.Ахмад).

Кисилмок - тортиниш ҳолатида бўлмок: Энди оғзига келганини кисилмасдан гапиришга ... бошлади (Ойбек). Эзмок, бўғмок, сикмок, кийнамок, қовурмок ва қисмок сўзларида ҳолат белгиси кучсизлиги, ўсувчанлиги билан, эзилмок, бўғилмок, сикилмок, кийналмок, қовурилмок, қисилмок сўзларида эса рухий ҳолат белгиси кучлилиги, аниқлиги ва доимийлиги билан фарқланади. Эзилмок, бўғилмок, сикилмок сўзларида белги даражаси кучли. Қовурилмок сузида эса ундан ҳам кучли.

Ўртамок - ўртаниш, эзилиш ҳолатида бўлмок: Қалбимни уртади аллақандай сас Мўмин Мирзо укам, сени ўддирдилар (А.Орипов). Остингда юз алвон уйнайди отинг, душмани уртайди шону шавқатинг (Алпомиш). Мен куйиб, энди ўртандим (Лайли ва Мажнун).

Ёнмок - азобланиш, эзилиш ҳолатида бўлмок: Ўзлари ёнсалар, ўртансалар ҳам майли, фақат Тулқин буни билмасин, унинг мурғак дили ёнмасин, ўртанмасин (Ҳ.Фулом).

Азобланмок - кийналган (эзилган) ҳолатда бўлмок: Онагина эмас гуноҳсиз болалар ҳам тухмат орқасида каттик азобланадилар (Сохибқирон). Муқадам ... ҳозир портлаш руй беришини билиб азобланарди (Ў.Ҳошимов). Хотини индамади. У индамагани сайин Қодир азобланар эди (А.Қаххор).

Ҳомушланмок - ғамгин, маъюс ҳолатда бўлмок: Аёл ҳомушланди (Гулистон). Фақат бир оздан кейин Анорхон алланечук ҳомушланиб, ух тортди, бошини эгди (Ойбек).

Ҳасталанмок - кийналган (азобланган) ҳолатда бўлмок: Мажруҳ дилим сизни қуриб, баттар ҳасталанди (П. Қодиров).

Сарғаймок - зориқиш, махтал ҳолатда бўлмок: ... сизларни

соғиниб, канчалар сарғаймадим (М.Исмоилий). кошкийди йулингизда сарғайганимни, бир кўришга, худди шу бугун куришга зор булганимни билсангаз (М.Исмоилий)

д) "хафа бўлмок": ранжимок, кайғурмок, кайғуланмок, ташвишланмок, упкаламок. "Хафа бўлмок" фарқловчи семали ҳолат феъллари шахс, баъзан хайвон ҳолатини билдиради. Бундай мантикий ифодага эга ҳолат феъллари инсоннинг объектга булган салбий муносабати ундан хафа, ранжиган ҳолатдалигини ифода этади. "Хафа бўлмок" маъноли ҳолат феъллари туб ва ясама бўлиб, ясама феъл от -р, -лан, -ла тузилишига эга, Улар қуйидагилар: Ранжимок - хафа (ранжиш) ҳолатида булмок; У Бадахшийнинг бу ўринсиз гапидан ранжиган эди (М.Осим). Баъзан ҳам ранжирди (Мирмухсин). Зиёда ранжиб киргокка сузиб кетди (У.Назаров).

Кайғурмок - ғам-аламли, кайғули, жуда хафа ҳолатда бўлмок: Ёрдамчининг йўқлигидан умидинг кесилиб, хасратингни кимга айтишни билмайдигандирсан. Кайғурма, бегим, Ҳасанали отанг бу туғрида ҳам сени ёдидан чикармади (А.Қодирий). Кайғурманг, онажон, кора кунлар ўтар, ёруғликка чикармиз (Ойбек). Полкнинг чекинишидан отлар ҳам кайғургандек, кишнамасди (И.Рахим).

Кайғуланмок - ғам-алам чеккан, жуда кайғурган ҳолатда бўлмок: Қўқонга боргач, биринчи ишим ўғлингизни кутказиш бўлсин, жойсиз кайғуланмангиз, хоним (А.Қодирий).

Ташвишланмок - хавотир (безовта) ҳолатда бўлмок: Шокирбекнинг кеча эрталаб чикканидан бери дараксиз кетишига ташвишланиб ўтирган уста Олим уни йўлақда кўриши биланок сўради (А.Қодирий). Ёпирай, нима бўлди болаларингизга, - деб ота ташвишлана бошлади (Ҳ.Ғулом). Нима булди: катта бувинг оғридими ё бувинг бетобми, ташвишланиб сўради Ғуломжон (М.Исмоилий). Кайғуланмок сўзида белги даражаси ортиқрок.

Упкаламок - ранжиган, аразлаган ҳолатда бўлмок: Адолатхон бу ишга чидолмай Рахбархондан упкалади (Ҳ.Назир). Марғуба Муаттардан упкалади, ўша хатни билмасдан, тушунмасдан ёзганини ... (А. Қаххор). Бир куни аям кўзига ёш олиб, дадамдан упкалади (А.Қаххор). "Хафа бўлмок" фарқловчи семали ҳолат феъллари, асосан, адабий тилга хос, китобий.

е) "кунгли колмок": совимок, музламок. Бундай мантикий ифодали ҳолат феъллари шахс (унинг муайян аъзоси) рухий ҳолати билан боғланади. Улар инсон кечинмасининг муайян ташқи таъсирлар таъсири ёки инсоннинг уларга булган муносабатининг узгариши, бир рухий ҳолатдан бошқасига ўтиши натижасида юзага келганини ифодалайди. Яъни, бунда инсоннинг ижобий ҳолатдан предметга нисбатан бутунлай салбий ҳолатга ўтишини

билдиради. Рухан тушқунликка тушиш, эзилиш, меҳр-муҳаббатнинг йўқолиши, ғамгинлик каби ички кечинмалар юзага келади. "Кунгли колмок" маъноли ҳолат феъллари гуруҳида ясама (от -ла) феъллар ҳам мавжуд. Ушбу ҳолат феъллари қуйидагилар:

Совимок (совумок;) – кунгли колган ҳолатда бўлмок: Табиатан таъсирчан, шоирона қалб эгаси Элёр ўзи уйлаб топган образлар дунёсида яшар, бирон нарсани тез севиб, тез совирди (У.Назаров). Орамизда на воқеа рўй берди-ки, мендан совиди (Ойбек). Саидий киздан бирдан совиди (А.Қаҳҳор).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да музламок сўзининг фақат икки маъноси кайд этилади: 1. Музга айланмок. 2. Каттик совук таъсирида қотиб колмок, тўнгмок, яхламок, каттик совук утиб, қакшамок, совкотмок¹. Бу маънолар музламок сўзининг бош, тўғри маъноларидир. Музламок кўп маъноли сўз бўлиб, луғат мақоласида акс этмаган кучма маънога – ҳолат маъносига ҳам эга. Бу маъно муайян тил бирликлари қуршовида – таъсирида воқе бўлиши, нутқий хусусиятга эгаллиги билан изоҳланади, нутқий маъно ҳисобланади. Қиёсланг: музламок – рухан азобланган эзилган, жуда ғамгин ҳолатда бўлмок: Али қушчининг кўз олдида йўлда учраган Қалаңдар Қарнокий келиб, эриган кунгли қайта музлади (О. Ёқубов). Ботирали унинг бағрини иситиб турган ўт экан, шу ўт кул бўлиши билан вужуди музлади (Х. Ғулом). Музламок сўзида кунгли қолиш даражаси ортик. Совимок, музламок, сўзлари, асосан, оғзаки нутққа хос.

е) "қайгурмок (хайрихоҳлик)", ачинмок, койимок, куйимок, койинмок, куйинмок, уксимок, укинмок, қайгурмок, ёнмок, зорланмок, хафаланмок, афсусланмок. "Қайгурмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари шахс ҳолати билан боғланади. Улар инсон ҳолатини – ачиниши, куйиниши, афсусланиши кабиларни ифодалайди. Бу ифодага эга ҳолат феъллари таркибида от -р, -лан, сифат -лан шаклида тузилган ясама феъллар ҳам мавжуд. Умуман, бундай фарқловчи семали ҳолат феъллари инсон кечинмасини туб феъл кўринишида ифодалайди:

Ачинмок – 1. Куйиниш, раҳми келиш ҳолатида бўлмок: Беморнинг ахволи нечук, – суради ачиниб Навоий (Ойбек). Мен саҳрода ўлаётган бурини кўрганимда, бир чоклар ўшанга ҳам ачингандим (О.Мухторов). Йўловчилар савдогарнинг ҳолига ачинардилар (Латифалар). 2. Афсусланиш, ранжиш ҳолатида бўлмок: Ишим битмаганига эмас, балки оғайнимнинг ёш болани ёлғон гапиришга одатлантираётганига ачиндим (Тошкент ҳақиқати).

Койимок, куйимок сўзлари ҳам жараён (ҳаракат), ҳам ҳолат

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I, 476-бет.

маъноси билдириши - нутқий вазиятга кура ҳаракат ёки ҳолат феъли бўла олишига кура ўзига хосдир. Бу феълларнинг ҳам ҳаракат, ҳам ҳолат ифодалаш имконияти тилда ҳам, нутқда ҳам намоён бўлади. Айни вақтда бу сўзларнинг ҳолат феъли бўлиб, тилда, тил бирлиги сифатида келиши нутқдаги, нутқ бириги сифатидаги курунишига нисбатан мавхумрок, фаолсизрок. Чунки бу сўзлар гапдан ташқарида, алоҳида олинганда улардаги жараён, ҳаракат маъноси фаолрок, кучлирок бўлади. Яъни бу сўзлардаги ҳолат маъноси тил бириги сифатида нисбатан фаолсизланиб, намоён бўлишга тайёр турган имконият ҳисобланади. Бу имкониятнинг воқе бўлиши, фаоллашиши нутқда, сўзлар туршовида, гап курилиш бирикларининг маъно жиҳатдан таъсирида, уларнинг ўзаро муносабатида юз беради. Бундай ҳолларда койимок, куймок феълларида ҳолат маъноси "бўртиб", муайян мантикий ифодага эга бўлади. Бу ифодада инсон рухий ҳолати қайд этилади. Ушбу феълларнинг ҳолат билдирувчи фарқловчи семаси марказий, яъни хабар, дарак ташувчи сема бўлиб қатнашади. Қиёсланг: Койимок - хафаланган (ранжиган) ҳолатда бўлмок: Норқўзи бу одамнинг оддий ҳақиқатни англамаслигидан койиди (А. Қаххор). Раҳиманинг ўзбошимчалигидан (Умурзоқ аканинг) бунчалик койиб гапириши Қудратни янада хушёр қилди. (Х. Назир).

Куймок - жуда кайгурган ҳолатда бўлмок: Сизни деб шунча куяди, шунча куяди (А.Қаххор). Йўлчи ўғлимнинг қони қутлуғ, уни юзга, кузга суртиш керак, - чуқур хўрсиниб давом этди чол,- куйма, кизим ... (Ойбек). Қизим, даданг, энанг хасратингда куйиб кетди. Бизни улдиришга қасд қилганмисан. Гапир (Ойбек). Куймок сузида "кайгуриш" даражаси ортик. Койимок ва куймок сўзлари билан шакл ва мазмун (маъно) умумийлигига эга булган бириклар койинмок ва куйинмок ўзлик нисбатида келишига кура фарқланиб, гапда (нутқда) ҳам, гапдан ташқарида (тилда) ҳам мавжуд бўлади. Шундай шаклланишда хотирада сақланади. Шуниси муҳимки, бу сўзлар тилда ҳам, асосан, ҳолат феъли сифатида ҳолат маъносини ифодалайди. Улар инсон рухий ҳолатини билдиради¹. Бу сўзлардаги ҳолат маъноси улар алоҳида олинганда ҳам, нутқий қуршовда ҳам кузатилади. Бу феъллар аник нисбатдаги шаклдан фарқли бўлади. Улар аник нисбатдаги шаклдан фарқли "ҳаракат" (жар а ё н) семасига эга эмаслиги (ёки бу белги йўқ даражадалиги) билан бошқалардан фарқланади. Қиёсланг: Койинмок - уқинган, кайгурган ҳолатда бўлмок: Дилшод севинди, аммо Севарнинг сузларини кунрок эшитишга мушток эди, тўймади, нега сўзини

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1. 392-, 402-бет

аяди, деб , койинди (У.Назаров). Эх, одамнинг гули курсин-да, эликбоши Хасан овчидан койинди (Ш. Тошматов).

Куйинмок - жуда ўкинган (ўксиган), қайгурган ҳолатда бўлмок: Ётоқнинг қоронғу бурчагидаги диванда ўтирган Анвар аммасига зарда қилиб, ирғиб ўрнидан турди, товуш чикармай куйиниб йиғлади-ю, оёқ учида залга отилди (А. Қаххор). Ғуломжон ялинувчи товуш билан бўғилиб, куйиниб гапирди (М. Исмоилий). Шундай килдик, - деди Тўла устидан бир челақ кайнок сув куйиб юборилган кишидай куйиниб (М.Исмоилий). Куймок, куйинмок сўзи таъсирчанлик даражаси кучли.¹

Ўксимок - ачинган, қайгурган ҳолатда бўлмок: На эътибор берди, на улар холига ўксинди (О.Мухторов). -Ҳа, чўмилмайсанми, - сўради Қозимжон сал ўксиб (Ф.Мусажонов). Ойим рахматли мени киз тукканларидан уксинар эдилар (П.Қодиров).

Ўкинмок - афсусланган, (ачинган) ҳолатда бўлмок: Дарбадарликдан, ўзимнинг симобдай саёқлигимдан жуда уқинар эдим (Ғ.Ғулом). Адолат фронтдан хат келганига хурсанд бўлди. Хурсанд бўлди-ю Нурматни, Олимжонни эслаб ўқинди (И.Рахим). Титраб ва тўлқинланиб айтилган бу сўзлар Отабекни ўқинтирди (А.Қодирий). Ўксимок сўзида "ачиниш" даражаси ўкинмок сўзига нисбатан бир оз ортик.

Қайгурмок - ғам-алам чеккан, ниҳоятда қуйинган ҳолатда бўлмок: Бу ахвола у ғоят қайғурди, дард уни ич-ичидан кемирди (Ойбек). Дехкон бу ахволни кўриб, жуда қайғурди (Қалила ва Димна). Рустам Ботировнинг вафотидан унинг оиласи, ёри дўстларигина эмас, бутун юрт қайғурди (У. Назаров). ... У мени кутиб, мен учун қайғуриб, ҳатто ҳавфсираб турганини билдим-да ... {О. Ёқубов}. Қайгурмок сўзида белги даражаси ўксимок сўзига нисбатан ортик.

Ёнмок жараён (ҳаракат) ифодаловчи сўз нутқ бирлиги сифатида муайян нутқий уринда тил бирликлари таъсирида кўчма маънода келиб, инсон ҳолатини билдиради: Ёнмок - 1. Куйинган, зорланган ҳолатда бўлмок: Вали ака Ғуломжоннинг ёниб куйлаганига, кўзларининг ғўзалар ичида нигорон бўлишига ҳайрон бўлди (М.Исмоилий). 2. Куйган, азобланган ҳолатда бўлмок: Қиз нима ўйлади, унинг калби ҳам ишқ алангасида ёнадими, йўқми (Ойбек). Сендан яширадиган сирим йўқ ... Қурмасам юрагим ёнади, кузи кўзимга тушса, аъзойи баданимга калтирок киради (Н. Сафаров).

Зорланмок - жуда куйинган, афсусланган ҳолатда бўлмок: Сиз неча пулга олдингиз. Бир юз йигирма сўмга ... хотин бошини чайқади ва зорланиб деди: Ахир мен бун туксон сўмга олмаган эдим-ку (А.Қаххор). Ёнмок, зорланмок сўзларида таъсирчанлик

¹ Қаранг: А.Ҳожиев. Уша луғат, 42-бет

даражаси жуда кучли.

Хафаланмоқ - ранжиган (кайфияти бузилган) ҳолатда бўлмоқ: Умри каттик хафаланиб юрибди (Ҳ.Назир). У ишдан чарчаб, хафаланиб келди (Тошкент окшоми).

Афсусланмоқ - пушаймон қилган, (ўқинган) ҳолатда бўлмоқ: Султонмурод келганига афсусланди (Ойбек). Ўқтам "палов бўлгани яхши эди" деганига афсусланди (Ҳ.Назир). Афанди камбағалликдан афсусланиб, хар куни кечалари нола қилар эди (Латифалар).

ж) "нотинч": хаприкмоқ, хавотирланмоқ, безовталанмоқ, бетинчланмоқ, тинчсизланмоқ, бетокатланмоқ, тоқатсизланмоқ. Ушбу мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон ҳолати билан боғланиб, ундаги салбий муносабатни, тинчи йўқолган, безовталанган, нотинчланган каби рухий ҳолатларни билдиради. "Нотинч" маъноли ҳолат феъллари рухий кечинмани, асосан, ясама феъл шаклида ифодалайди. Улар от -лан, сифат -лан каби тузилишга эга. Булар қуйидагилар: Хаприкмоқ - безовталанган ҳолатда бўлмоқ: Юраги хаяжондан хаприкади (Н.Норматов). Юраги хаприкиб уридан туриб кетди (Ў.Умарбеков).

Хавотирланмоқ - ташвишланган ҳолатда бўлмоқ: Дадаси буни туғри пайкаб, ўғлим ўз орзусидан кечиб юбордим деб хавотирланибди (Ҳ.Назир). Ўқтам дарё ўртасида бўлаётган бу хангомани хаяжонланиб кузатаркан, дам кулар, дам хавотирланарди (Ҳ.Назир). Шу орада отаси бир нарсадан хавотирланди. Хавотирланмоқ маъносида нотинчлик даражаси ортик. Хаприкмоқ адабий тилга хос, китобий. Хавотирланмоқ, асосан, сузлашув нутқида хос.

Безовталанмоқ - тинчини йўқотган, хавотирланган ҳолатда бўлмоқ: - Тинчликми, - безовталанди Маматмирза (Н.Норматов). У бир нимага ишора қиялғими деб безовталанди (Мирмуҳсин).

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да бетинч сузи маъноси изоҳланади¹. Аммо шу сўз асосида ҳосил бўлган ясама бетинчланмоқ сузи луғатда қайд этилмайдди, изоҳланмайдди. Қиёсланг: Бетинчланмоқ - безовта (нотинч) ҳолатда бўлмоқ: Нахотки улар шунчалик маккор, - деб кўнглидан ўтказди хотин ва ётоқ эшигидан китирлаган овоз эшитиб, бетинчланди (Шуҳрат).

Тинчсизланмоқ - безовта (бетинч) ҳолатда бўлмоқ: Отабек тинчсизланди; - сабабини сўзланг (А.Кодирий). Унсин совуқдан тинчсизланди (Ойбек). Безовталанмоқ, бетинчланмоқ, тинчсизланмоқ сўзларида белги даражаси ортик. Безовталанмоқ сўзида эса айни даража бошқалардан ҳам ортик. Бу сўзлар, асосан адабий тилга хос

Бетокатланмоқ - сабрсизланиш, тоқатсизланиш ҳолатида

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I, 106-бет.

бўлмок: Жамолбой лабларини ялаб, бетокатланиб гапирди: Дуруст, дундиккина экан (Ойбек). Айта кол, ўзи нима гап, - бетокатланди Халоват (Н.Орифжонова). Тутуннинг хиди кашандаларни бетокатлангирарди (Ойбек).

Токатсизланмок - сабрсизланган, бетокат ҳолатда бўлмок: Бек хужрасини ичидан беркитиб, пешингача токатсизланиб ётди (Ҳ.Ғулом). Ҳамон эшикдан токатсизланиб кутишаётган болалар буларни кўриб, чапак чалиб юборди (Х.Назир). Бетокатланмок, токатсизланмок синонимларида таъсирчанлик даражаси кучли. Ҳаприкмок, бетинчланмок, тинчсизланмок сўзлари нутқда кам қўлланади.

Ўзбек тили психик ҳолат феъллари нутқ фаолиятида яна қуйидаги мантикий ифодага ҳам эга бўлади: а) "ишонмаслик": шубҳаланмок, гумонланмок, гумонсирамок. "Ишонмаслик" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон рухий ҳолати, аклий фаолияти билан боғлиқ жараён-ҳолатни ифода этади. Бу ҳолат феъллари инсонда предметларга нисбатан юз берган, ноаниқ мантикий хулосага эга бўлган ишончсизлик, шубҳаланиш, эҳтиёт ҳолатда бўлиш каби кечинмаларни билдиреди. Бундай маъноли ҳолат феъллари ясама бўлиб, от -лан, -сира каби тузилишга эга. Улар қуйидагилар:

Шубҳаланмок - гумонсираган, иккиланган ҳолатда бўлмок: Йигит дахлизда қолаётган оёқ изларига шубҳаланиб караб, эшик ёнида туриб колди (У.Назаров). Лекин овқатдан шубҳаланган Мирзо Улугбек хануз туз тотгани йўқ (О.Ёқубов). Йигитлар ... уни шунчалик иззат қилишар эдики, Асрор ота бу жувоннинг оддий тракторчигина эканига шубҳаланиб колди (А. Қахҳор).

Гумонланмок - шубҳаланган (ишонмаган) ҳолатда бўлмок: - Нима деяпсиз, - гумонланиб сўради Йўлчи (Ойбек).

Гумонсирамок - бироз шубҳаланган (ишонмаган) ҳолатда бўлмок: Ўрнимга бошқасини тошибдими, Зафар, - деди гумонсираб Турғун (Х.Назир). Афанди халта ҳисобининг тўғрилигига гумонсиради (Латифалар). "Рухсат беришмабди, шекилли" - гумонсиради Уктам (Х.Назир). Шубҳаланмок сўзида белги даражаси ортик. Шубҳаланмок, гумонсирамок сўзлари нисбатан кўп қўлланади.

б) "хайрон": ажабланмок, таажубланмок, хайратланмок. "Хайрон" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон аклий фаолияти билан боғлиқ рухий ҳолатни ифодалайди. Бу феъллар маъносиде инсон учун қутимаган воқеа-ходисаларнинг содир бўлиши натижасиде унде юз берган хайрон бўлиш, ажабланиш каби кечинмалар акс этади. Ушбу ҳолат феъллари ясама (сифат -лан, от -лан) бўлади. Улар қуйидагилар:

Ажабланмок - хайрон, таажубланган ҳолатда бўлмок: Профессор бир неча кундан сўнг бемор йигитни текширар экан, унинг тузалиш

жараёни чузилаётганидан ажабланди (Н.Норматов). Ҳамма ажабланиб устага қараб қолганди (Х.Назир). - Қанақа сўз, -деди ҳамма қатори ажабланган, Уқтам (Х. Назир).

Таажубланмок - ажабланган, хайрон ҳолатда бўлмок: Отаси таажубланиб суради (М.Исмоилий). Қодир таажубланди (А.Қаххор). Нишон ака узоқдан Арслонни жомақорида кўриб, таажубланди (Мирмуҳсин). Таажубланмок сўзида "хайронлик" даражаси ортиқроқ.

Хайратланмок - ортиқ даражада таажубланган (ажабланган) ҳолатда бўлмок: Ҳамма хайратланиб, жим бўлди (С. Юнусов). Одам изининг хатто қачон тушганигача билиб берганида эса хайратланди (Х. Назир). Вой, нима қилди, Аббос Тўраевич, - секретар жувон хайратланиб суради (Мирмуҳсин). Хайратланмок сўзида таъсирчанлик даражаси кучли. Ажабланмок сузлашув нутқиға хос, таажубланмок, хайратланмок китобий.

в) "ноқулай сезмок": уялмок, ийманмок, тортинмок, орланмок, унғайсизланмок, кизармок, кимтинмок. "Ноқулай сезмок" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон рухий ҳолати, унинг маънавий хиссиётлари билан боғланади. Улар инсоннинг ўз ва узгалар хатти-ҳаракати, жамиятда ўзини тутиши, аклий ва амалий фаолиятдан кишилар орасида (баъзан яққа ҳолда) унғайсизланиши, ноқулай сезиши, нимадандир тортиниши каби ҳолатларни билдиради. Қайд этилган ҳолат феъллари туб ва ясама феъл шаклида инсон рухий ҳолатини ифодалайди. Ясама феъл от - лан, сифат - лан тузилишига эга. Улар қуйидагилар: Уялмок - унғайсизланган, хижолат ҳолатида булмок: У ёлғиз кизини кўрганидан хурсанд бўлса ҳам, ўз ахволдан, кўринишидан уяларди (Шуҳрат). Уялиб юрарди шўрлик қахрамон (А. Орипов). Ғуломжон узр сўрашга уялди (М. Исмоилий).

Ийманмок - бир оз уялган (тортинган) ҳолатда булмок: Унинг устидаги кийими ва савлатини кўриб, Саидий яқинига боришга ийманди (А. Қаххор). Ўзининг ҳолатидан ўзи ийманиб, гуноҳ қилиб кўйган одамдек Анварга қаради (У. Ҳошимов). Қодирбоев ... Ҳошим ақадан совлиқларни қочиришни сўраб олай деб оғиз жуфтлади-ю, куйбоқар Зубайданинг ҳузурда ийманди (Ш. Тошматов).

Тортинмок - ийманмок, ноқулай сезган ҳолатда булмок: Бирок домага яна рупара бўлгани тортиндим (А. Қаххор). Икки кундан сўнг Мазлума ҳоланинг маслаҳати билан Отамулла отасидан рози-ризалик тиламокчи бўлди, тортинди (Мирмуҳсин). Гуё у автобусга чиккиси келмас, нимадандир тортинар эди (О. Ёқубов).

Орланмок - ор-номус қилган, тортинган ҳолатда булмок: Мен шу чокқача, - деди Хушрўй, - бандасига бош эгишни ва бандаси олдида тавба қилишни ор билдим ва шу орланиш орқасида ҳар кимнинг

устида юрдим (А. Қодирий). Билмаганни сураб урганган олим, орланиб сурамаган узига золим (Мақол).

Ўнғайсизланмок - нокулай (хижолатли) ҳолатда бўлмок: Мулла Абдурахмон бу учрашувдан нихоятда ўнғайсизланган (А.Қаххор). Бобир улардан баъзиларининг кўзлари шўх чакнаганини пайкаб, ўнғайсизланарди (П.Қодиоров). Қаландаров буни сезиб, бир қадар ўнғайсизланди, шекилли (А.Қаххор).

Қизармок - уялган ҳолатда бўлмок: Наккошнинг олча тунли шогирди донгдор шоир ҳам давлатнинг улуғ одами каршисида кизарди (Ойбек). Шунда бояги йигит бирдан кизариб, боши ерга тушиб кетди (М.Исмоилий). Кап-катта одам уқитувчининг олдида кизариб, изза бўлиб утириши жонимга тегди (Ф.Мусаёнов).

Қимтинмок - ўнғайсизланиш, ийманиш ҳолатида бўлмок: Ҳаёт ... кимтиниб, тортиниб онда-сонда бир кесим ковун оладида бир тишлаб яна кайтариб кўяди (М.Исмоилий), Уялмок, орланмок, кизармок сўзларида белги даражаси ийманмок, тортинмок, ўнғайсизланмок, кимтинмок сўзларига нисбатан ортик. Ўнғайсизланмок маъносидаги белги даражаси ийманмок, тортинмок, кимтинмок сўзларига нисбатан ортиқрок. Бу семантик гуруҳда "нокулай сезиш" даражасини ортик ва аник ифодалашига кура уялмок сўзи етакчи саналади. Қизармок сўзининг ҳолат маъноси кўчма маъно сифатида изоҳланади. Уялмок, кизармок, тортинмок, асосан, сўзлашув нутқида хос, кўп қўлланади. Ийманмок, орланмок, ўнғайсизланмок, кимтинмок эса, асосан, бадий нутққа хос.

г) "ўзини йўқотмок": гангимок, ганграмок, эсанкирамок, обдирамок, довдирамок, каловламок, гарангламок, гарангси(-ра)мок, талмовсирамок, менгровсирамок. "Ўзини йўқотмок" фарқловчи семали ҳолат феъллари шахс (баъзан унинг муайян аъзоси) рухий ҳолати билан боғланади. Улар инсоннинг ташқи ходисалар хақида тўғри мушоҳада юритиб, аник фикр айтишни, мақсадга мувофиқ тўғри ҳаракат қилишни, "мўлжални" аник олишни - аклий фаолиятни, мантикий меъёрни йўқотганини ифода этади. Ушбу феъллар гуруҳида ясама феъллар ҳам бўлиб, улар қуйидагича тузилишга эга: сифат -а, -ла, -си. Шуниси узига хоски, баъзи ясама феълларда -сира ясовчиси "тежалган" холда, яъни қўшма аффикс сўз яшаш хусусиятини тўла саклаган холда таркибидаги охириги қўшимча қисқарган, тушиб қолган кўринишда намоён бўлади.

Бунда -си нутқий сўз ясовчи қўшимча -сирага нисбатан фонетик тур бўлиб келади. -сира ва -си қўшимчали сўзлар (гарангсирамок-гарангсимоқ)нинг шаклий фарқлиги асосида маъно умумийлиги этади. Бундай холда гарангсирамок тил бирлигининг-морфем миқдорининг қисқариб, гарангсимоқ нутқ бирлиги

сифатида гапга "чикиши", тил бирлиги сифатида маъносини тула сақлаб қолиши "семантик конденсациянинг"¹ бир қуринишидир. "Ўзини йўқотмок" мантикий ифодаси гапда қуйидаги феълларда намоён бўлади: Гангимок - саросимага тушган ҳолатда бўлмок: Ёқубжон чинакам гангиди (А.Қаххор). Ўзбек, форс тилларидан иборат курама бир шовкин бошни гангитди (Ойбек). Ошни дамлади ошпаз, гангиган, хуши ўзидамас, сузди ҳам (Т. Тула).

Ганграмок - гангиш ҳолатида бўлмок: Бошим ганграб, кўзим тўна бошлади (Ў.Ҳошимов). Товуш тузуми қисман фарқли гангимок, ганграмок феъллари маъно изохи жиҳатидан деярли бир хилликка, умумийликка эга. Айни вақтда ганграмок маъносида белги даражаси ортиқроқ. Гангимок, асосан, сузлашув нутқиға хос бўлиб, кўп қулланади.

Эсанкирамок - саросимага тушган (довдираган) ҳолатда бўлмок: Юк ташиган араваларнинг гумбураши, туяларнинг алақандай кайсарлик ва зарда билан бақирishi ... Арслонқулни анча эсанкиратди (Ойбек). Сиз ҳам юринг, -мен, эсанкиради киши (У.Назаров). Кампир эсанкиради (А.Мухто р).

Обдирамок - ўзини йўқотган (довдираган) ҳолатда бўлмок: Шунинг учун кутилмаган ҳол каршисида бир оз обдираб қолди (Ойбек). Нега обдираб қолдиларинг, отинглар, босинглар бу уйинг қургурни деб бақирди (С. Айний).

Довдирамок - анча ўзини йўқотган (саросимага тушган) ҳолатда бўлмок: Соли булса эси чикиб довдиради (С. Юнусов). Ногаҳон келган бу фикр уни бир оз довдиратди (О. Мухторов). Муаллимнинг тўсатдан берган саволи каршисида довдираган бола каби тараддуланиб, жавоб беришға уринди Абдишукур (Ойбек).

Каловламок - эсанкираган ҳолатда бўлмок: Наимий бу гурунган ўтиб кетмокчи эди, кейинги гапни эшитиб, бошиға биров гувала билан ургандай каловланиб қолди (О. Мухторов). Қор ва қум бўрони кўз очтирмас, кишини каловлантитар эди (Ойбек).

Гарангламок - анча довдираган, ўзини йўқотган ҳолатда бўлмок: Йўлчи серсокол дов аскар билан олишиб, икки мушт билан уни гаранглатди-да, чаптастик билан қиличини суғуриб олди (Ойбек).

Гарангси(-ра)мок - эсанкираган (довдираган) ҳолатда бўлмок: Қуролсизланттирилган ясовулар гурр этиб, турли томонға сочилган халқ ичидан дўст-душманни ажратолмай гарангсидилар (А.Қодирий). Мен гарангсиб у ёқдан - бу ёққа юрдим (А.Мухтор). Тураҳон гарангсираб қаради (М.Исмоилий).

Талмовсирамок - анча эсанкираган, ўзини йўқотган, гангиган

¹ Каранг: О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М. 1966, 202-бет

ҳолатда бўлмоқ: Менинг энтак-тентак сузларимдан бой талмовсираб колди, - деди шум бола (Ғ.Ғулом). Кампир уйғониб, талмовсираб, пойма-пой саволлар берди (Ойбек). Ҳакимжон талмовсиради (А.Қаҳҳор).

Менгровсимок - хушёрликни йўқотган, анқоврок ҳолатда бўлмоқ: Аввал кўз олдим сал қоронғилашиб, бошим ширингина айланиб кетди, менгровсиб колдим (А.Мухтор). Ганграмоқ, эсанкирамоқ, довдирамоқ, гарангламоқ, талмовсирамоқ сўзларида белги даражаси ортик. Айникса, эсанкирамоқ, довдирамоқ сўзларида эса белги даражаси ундан ҳам ортик. Қаловламоқ, гарангсимок, ганграмоқ, талмовсирамоқ, менгровсирамоқ кам қулланади. Обдирамоқ шевага хос¹.

д) "катъиятсизлик": тарадудланмоқ, иккиланмоқ. Ушбу маъноли ҳолат феъллари, асосан, шахс (баъзан хайвон) хиссий-рухий ҳолати билан боғланади. Бу феъллар инсоннинг маълум мақсадини амалга оширишда, ютук-натижаларни қўлга киритишда, катъий ҳаракат қилиш, фаолият кўрсатиш ўрнига, аксинча катъиятсизлиги, қийинчиликлардан, тусиклардан чўчиши, улар олдида иккиланиши каби иродавий жараён-ҳолатларни ифодалайди. Ушбу ҳолат феъллари ясамалиги билан ажралиб туради. Улар от -лан, сон -лан тузилишига эга. Тарадудланмоқ - иккиланган ҳолатда бўлмоқ: Шу вақт кўприк ёнига келиб тўхтаган Анвар қаёққа бориб ётсам деб тарадудланди (А.Қодирий). Ҳакимбойвачча бу масалада ўзининг узоқ вақт тарадудланганига, ниҳоят фурсатни қочирганига афсусланди (Ойбек). ... раис булиб олгандан кейин мени яна ишлатса керак, деб тарадудланиб колдим (Ғ.Ғулом).

Иккиланмоқ - тарадудланиш ҳолатида бўлмоқ: У бир дақиқагина иккиланди, кўнглидаги ғалаён билан бир сониягина олишди (О.Ёкубов). Самад бир пас иккиланиб турди-да, аста чиқди (С.Юнусов). Мен отни қичайман, от иккиланади, бурининг хидини билиб турибди, жонивор (Ҳ.Жаҳонгиров). Иккиланмоқ сузида белги даражаси нисбатан ортик булиб, у нутқда кенг қулланади. Тарадудланмоқ китобий.

е) «хушёрлиги ортмоқ»: сергақланмоқ, жиддийлашмоқ. "Хушёрлиги ортмоқ" мантикий ифодали ҳолат феъллари инсон рухий ҳолатини ифодалайди. Бундай феълларда инсоннинг таъсир предметига бўлган муносабатининг ўзгариши, кучайиши, диққат - эътиборини тўплаб, предметга қаратиши, қизиқшининг ортиши, у ҳақда аниқ маълумот олишга интилиши, хушёрлигининг ортиши каби ҳолатлар акс этади. Ушбу ҳолат феъллари ясама булиб, сифат -лан (-

¹ Қаранг: А.Ҳожиев. Ўша лугат, 79-бет

лаш) тузилишига эга:

Сергакланмок - хушёр тортган ҳолатда булмок: Салоҳиддин заргар сергакланди (О. Ёкубов). Арслонкул сергакланиб, кўзларини Олимга тикди (Ойбек). Йигит қора кушларни кўрди-ю, бирдан сергакланди (П. Қодиров).

Жиддийлашмок - жиддий, сергак ҳолатда бўлмок: Аввал кикирлаб кулган Арслон бирдан жиддийлашган (Мирмуҳсин). Фазлиддин йирик тишларини курсатиб, хаҳолади. Кейин жиддийлашди (Ойбек). Султонали жиддийлашган эди (А. Қодирий). Жиддийлашмок маъносида белги даражаси — "хушёрлик" ортик. Сергакланмок, жиддийлашмок сўзлари, асосан, адабий тилга хос, ёзма нутққа оид.

Хуллас, психик ҳолат феъллари инсон ва ҳайвон ҳолатини ифодалаши билан, маъно имкониятининг бойлиги билан ўзига хосдир.

Тил ва нутқнинг диалектик муносабати тил бирлигида -сузда кўринади. Суз маъносига-маъно тузилишига кўра тавсифланади. Сузнинг маъно тузилиши, маъно таркиби нихоятда мураккаб бўлиб, бу ўзбек тилшунослигида (туркий тилшунослиқда ҳам) нисбатан кам эътибор берилган ва етарли даражада ўрганилмаган масаладир. Бинобарин, сўзнинг, жумладан ҳолат феълларининг маъно тузилишини ўрганиш катта илмий-назарий ва амалий аҳамиятга эгадир.

Ўзбек тили ҳолат феълларининг маъно тузилишини ўрганиш қуйидаги натижаларга олиб келди:

1. "Ҳолат" семаси - таркибий қисми (мантикий булаг) асосида ажратилган ҳолат феъллари ўзбек тили феъл туркумининг асосий, энг йирик семантик майдонларидан бирини ташкил қилади.

2. Ўзбек тили ҳолат феъллари семантик майдони қуйидаги тўққизта ЛСГлардан ташкил топади: 1. Давомли ҳолат феъллари. Булар: "жойлашмок", "жараён" ва "миқдорий" ифодаларига эга. 2. Ҳаракат натижаси булган ҳолат феъллари. Бу ҳолат феъллари ҳаракат ва ҳолат орасидаги диалектик муносабатга кўра уз ичида ҳаракатдан бир тула ҳолатга утишни ва ҳаракат натижасида бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга утишни ифодаловчи ҳолат феълларига ажралади: а) "ҳаракатдан бира тула ҳолатга утиш"ни ифодаловчи ҳолат феъллари: "эшитилиш" ва "бирикиш" мантикий ифодасига эга; б) "ҳаракат натижасида бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга утиш"ни ифодаловчи ҳолат феъллари: "шаклий", "зичлик", "тус", "миқдор", "сифат", "ёруғ", "йўқолмок", "харорат", "хид" ва "вақт" каби мантикий ифодаларга эга. 3. Ижро ҳолати феъллари, Булар: "эхтиётламок" ва "кузатмок" мантикий ифодасига эга. 4. Ҳаракатнинг ҳолати феъллари. Булар: "кулай" ва "миқдорий" (миқдорий ортмок ва миқдорий камаймок) мантикий ифодасига эга. 5. Малака ҳолати феъллари: Булар: "кўникиш", "ўрганиш" мантикий ифодасига эга. 6. Образли ҳолат феъллари. Булар: "тасаввур", "нур таратмок", "шаклий", "кўриниш", "жисмоний", "турғун", "тус", "бирикиш", "йўқ бўлмок", "кучи қирқилмок", "бушашмок", "ёруғ", "паршон", "йўқолмок" ва "тарқалмок" мантикий ифодаларига эга. 7. Биологик ҳолат феъллари. Булар: "истеъмол даражасига етмок", "шаклий", "ёши ортмок", "туз ва сувга эҳтиёж" каби мантикий ифодаларга эга. 8. Физиологик ҳолат феъллари. Бу феъллар физиологик ҳолатнинг табиатига кўра уз ичида: жисмоний ўзгариш натижасида юзага келган ҳолатни ва жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи гуруҳларга ажралади: а) "жисмоний ўзгариш натижаси булган физиологик ҳолат" феъллари: "тус", "шаклий", "холдан тоймок", "хира тортмок", "бетартиб", "тик", "ёнга тортилмок", "ҳажми

ортмок", "эгимок", "тиришмок", "кутарилиб чикмок", "ботмок", "ҳаракати сушт", "куйи солинмок", "эти ортмок", "оғрик турмок", "соғ бўлмок", "бужмаймок", "таранглигини йўкотмок", "эти камаймок", "миқдори ортмок", "кискармок", "терга ботмок", "бирикмोक", "жисмоний кучаймок", "ярим уйку", "ухламок", "туймок", "ёш келмок", "хайрон бўлмок", "иссигини йўкотмок", "огирилиги ортмок", "саломатлиги йўколмок", "нами йўколмок" ва "ташна бўлмок" мантикий ифодаларга эга; б)"жисмоний жараён ҳолатни ифодаловчи ҳолат феъллари": "кулмок", "жунжимок", "хира тортмок", "шовкин турмок", "тортишмок," ва "бесаранжом" каби мантикий ифодаларга эга.

9. Психик ҳолат феъллари. Бундай ҳолат феъллари қандай муносабат ифодалашига кўра, асосан, ижобий муносабат ва салбий муносабат ифодаловчи ҳолат феълларига ажралади: а)"ижобий муносабат ифодаловчи ҳолат феъллари": "хурсандлик", "коникмोक", "завк-шавк", "кутаринкилик", "хис-хаяжон", "кибр-хаво", "диққат-эътибор килмок", "рози бўлмок", "интилмок", "ховуридан тушмок" ва "тинчланмок" каби мантикий ифодаларга эга; б)"салбий муносабат ифодаловчи ҳолат феъллари": "жахли чикмок", "ҳазар қилмок", "кўркув", "кийналмок", "хафа булмок", "кўнгли колмок", "қайғурмок" ва "нотинч" каби мантикий ифодаларга эга. Шунингдек, ўзбек тили психик ҳолат феъллари: "ишонмаслик", "хайрон", "нокулай сезмок", "ўзини йўкотмок", "катъиятсизлик" ва "хушёрлиги ортмок" каби маъноларга ҳам эга.

3. Ўзбек тили ҳолат феъллари, асосан, утимсиз баъзан утимли бўлади.

4. Ҳолат феъллари маъноларини аниқлаш ва изохлаш учун уларнинг маъно таркибидаги мантикий булакларни (семаларни) моҳиятига кўра: муштарак сема (архисема), бирлаштирувчи сема (интеграл сема) ва фарқловчи сема (дифференциал сема)ларга ажратдик. Муштарак сема асосида ҳолат феълларининг семантик майдони ҳосил қилинди. Бирлаштирувчи сема асосида ҳолат феълларининг лексик-семантик гуруҳлари (ЛСГ) юзага келади. Ҳолат феъли маъносининг фарқловчи семаси ҳар бир ЛСГ га кирувчи парадигматик муносабатдаги сўзларнинг маъносини муайян нутқий шароитда бошқа сўз маъноларидан ажратиб турувчи, унинг нисбий мустикалигини кўрсатувчи, мантикий булак бўлиб, унда ҳар бир феъл маъносининг ўзига хос хусусияти, хиссий гаъсирчан бўёғи, белги даражаси кабилар акс этади.

5. Муштарак, бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар ифода бирликлари асосида тузилган нутқ бирликлари (синтактик конструкциялар) ҳолат феъли маъносининг изоҳи бўлиб келади.

6. Феълдан англашилган ҳолатни ўзида ташувчи, муайян ҳолатга эга предмет сифатида инсон, хайвон, нарса ва воқеа- ҳодисалар

кузатилади.

7. Ҳолат феъллари семантик майдони туб ва ясама феъллардан ташкил топади.

8. Ҳолат феъллари ЛСГларининг ички семантик гуруҳларини ташкил қилувчи феъл сўзлар - тил бирликлари синонимик каторни ҳосил қилиб, улар ўзаро қўлланиши, белги даражаси, хиссий гаъсирчан бўёғига кура фарқланади.

АДАБИЁТЛАР

- Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова. М. 1976.
- Апресян Ю. Д. Лексическая семантика (Синонимические средства язмка). М. 1974.
- Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. М. 1967.
- Апресян Ю. Д. Семантическая структура слова в современном английском языке. Л. 1966.
- Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. М. 1976.
- Ахманова О. С. Основы компонентного анализа. М. 1966.
- Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966
- Балли Ш. Французская стилистика. М. 1961.
- Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент. 1985.
- Березин Ф. М., Головин В. Н. Общее языкознание. М. 1979.
- Бондарко А. В. Вид и время русского глагола. М. 1971.
- Бондарко А. В., Буланин Л. Л. Русский глагол. Л. 1967.
- Будагов Р. А. Сравнительно-семиологические исследование М. 1963.
- Васильев Л. М. Семантика русского глагола. М. 1981.
- Васильев Л. М. Семантические класса глаголов чувств. Очерки по семантике русского глагола. Уфа. 1971.
- Васильев Л. М. Исследование по семантике. Уфа. 1985. Волков А. П. Язык как система знаков. М. 1966
- Гак В. Г. Семантическая структура слова как компонент семантический структурным высказывания. Сб: Семантическая структура слова. М. 1974.
- Диалектика и логика. Законы мышления. М. 1962.
- Диалектика и логика. Формы мышления. М. 1962.
- Звегинцев В. А. Семасиология. М. 1957.
- Иванов С. Н. "Родословное древо тюрков" Абу-л-Газихана. Ташкент. 1969.
- Касевич Б. В. Семантика. Синтаксис. Морфология. М. 1988.
- Категории глагола и структура предложения. Л. 1983.
- Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значения и обозначение. М-Л. 1965.
- Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. Л. 1972.
- Киселева Л. А. Коммуникативные языковые функции и семантическое строение словесного значения. Проблемы семантики, М. 1974.
- Ковтун Л. С. О значении слов. В.Я. 1955. №5.
- Колшанский Г. В. Контекстная семантика. М. 1980.
- Колшанский Г. В. Логика и структура языка. М. 1965.
- Колшанский Г. В. Семантика слова в логическом аспекте. Язык и мышление. М. 1967.
- Комлев Н. Г. Семантическая аспектация языка. Язык и мышление.

М. 1967.

Комлев Н. Р. Компоненты содержательной структуры слова. М. 1969.

Копнин П. В. Диалектика, логика, наука. М. 1973.

Котелова Н. З. Значение слова и его сочетаемость. М. 1975.

Кузнецов А. М. О применении метода компонентного анализа в лексике. В сб. синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем. М. 1971.

Кучкартаев И. К. Семантическая классификация глаголов в узбекском языке. Актуальные вопросы русской и узбекской семасиологии. Ташкент. 1981.

Кучкартаев И. К. Структура семемы и системность лексики. Актуальные вопросы русской и узбекской семасиологии. Ташкент. 1981.

Лексико-грамматические проблемы русского глагола. Новосибирск 1969. Лексическая синонимия. М. 1967.

Лексико-грамматические исследования. Новосибирск. 1981.

Леонтьев А. А. Психоллингвистика, М. 1967.

Леонтьев А. А. Слово в речевой деятельности. М. 1965.

Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. М. 1969.

Логико-грамматические очерки. М. 1961.

Ломтев Т. П. Язык и речь. Вестник МГУ. 1964. №4

Мешанинов И. И. Глагол. М. 1982.

Мирзожиев М. Ўзбек тилида полисемия. Тошкент. 1975.

Мурыгина Э. М. Семантическая структура спрягаемых форм русского глагола. М. 1970.

Мухамедова С. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантикаси ва валентлиги. Тошкент 2005.

Мышление и язык. М. 1957.

Неъматов Ҳ, Бегматов Э, Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси. Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. № 6

Неъматов Ҳ, Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент. 1995.

Проблемы семантики. М. 1974

Проблемы знака и значения. М. 1969.

Прокопович Е. Н. Глагол в предложении. Семантика и стилистика видо-временных форм. М. 1982.

Расулов Р. Давомли ҳолат феълларининг семантик структураси. Ўзбек адабий тили таракқиёти масалалари. ТДПИ илмий асарлари. Тошкент. 1982.

Расулов Р. ҳолатларнинг образли ифодаланиши. Тошкент. 1982.

Расулов Р. Малака ҳолати феълларининг семантик структураси. Ҳозирги Ўзбек адабий тили нормаларининг такомил масалалари. ТДПИ илмий асарлари. Тошкент. 1987.

Расулов Р. Ҳаракат натижаси ҳолат феълларининг семантик структураси. Ўзбек тили Хоразм ўғуз шеваларини ареал ўрганиши

- тажрибасидан. ТДПИ илмий асарлари. Тошкент. 1988.
- Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Тошкент. 1989.
- Расулов Р. Нарзиева М. Лексикологияни урганиш. Тошкент. 1992.
- Раҳматуллаев Ш. Маматов Н. Шукуров Ш. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. Тошкент. 1980.
- Раҳматуллаев Ш. Юнусов Т. Семемаларнинг семалар состави ва семантик боғланиш. Ўзбек тили ва адабиёти. 1974.
- Раҳматуллаев Ш. Семема-мустикал тил бирлиги. Ўзбек тили ва адабиёти. 1984. № 5.
- Селиверстова О. Н. Обзор семантических работ по компонентному анализу. Филологические науки. 1967. № 5.
- Селиверстова О. Н. Компонентный анализ многозначных слов. М: 1975.
- Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. М. 1971.
- Соссюр Ф де. Курс общей лингвистики. Соссюр Ф де. Труды по языкознанию. М. 1977.
- Степанова М. Д. Методы синхронного анализа лексики. М. 1978.
- Тенишев. Э. Р. Глаголы движения в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. М. 1961.
- Усмонов С. Умумий тилшунослик. Тошкент. 1972.
- Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка). М. 1962.
- Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка. М. 1968.
- Уфимцева А. А. Семантика слова. Аспекты семантических исследований. М. 1980.
- Цалкаламанидзе А. А. Семантико-синтаксические группы глаголов в узбекском языке. Тбилиси. 1987.
- Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. М. 1973.
- Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Л. 1974.
- Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент. 1981.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I том. М. 1981.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II том. М. 1981.
- Қучқортоев И. Суз маъноси ва унинг валентлиги. Тошкент. 1977.
- Ғуломов А. Ғ. Феъл. Тошкент. 1954.
- Ҳожиев А. Феъл. Тошкент. 1973.
- Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Тошкент. 1974.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш.	4
Давомли ҳолат феълларининг маъно тузилиши	8
Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг маъно тузилиши.	12
Ижро ҳолати феълларининг маъно тузилиши.	29
Ҳаракатнинг ҳолати феълларининг маъно тузилиши.	31
Малака ҳолати феълларининг маъно тузилиши.	35
Образли ҳолат феълларининг маъно тузилиши.	37
Биологик ҳолат феълларининг маъно тузилиши.	52
Физиологик ҳолат феълларининг маъно тузилиши	58
Психик ҳолат феълларининг маъно тузилиши.	102
Хулоса.	137
Адабиётлар.	140